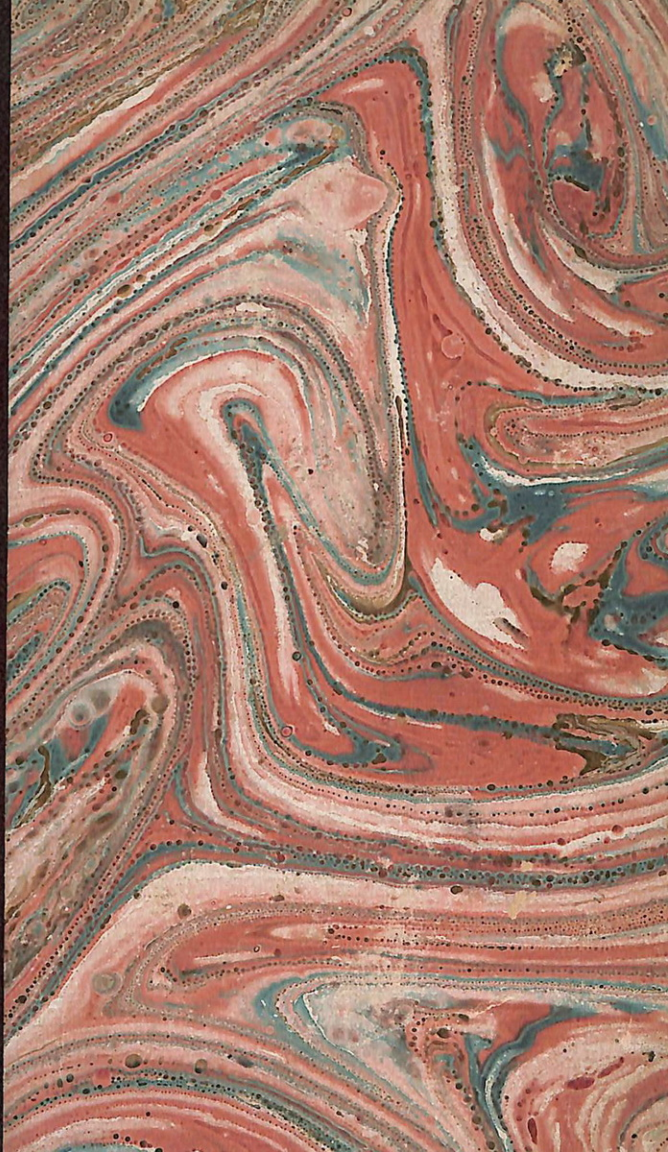

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇՈՐ ԹԻԻ 1

ՆԱԲՕԼԷՕՆ

ԿԵԱՔՆ ՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

(1769—1821)

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԳՕՄԱՆՏԱՆ ԳԼՕՏ ՊԷՐԺԷ

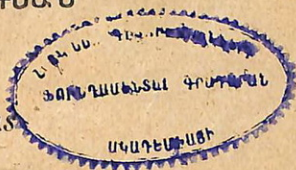
Թարգմանեց

ԵՂԻԱ ՏՕԼՊԱԳԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ Ա.ԶԱՏ

Պ Է յ ր ու թ

1936

Հայկ. Գր. Գր.

206

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ ԱԻԵՏԻՍ - ՊԵՏՐՈՍ XIV ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ

ՊԱՅՐ. - ԿԱԹ. ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՅՈՑ ՄԵՄՆ ՏԱՆՆ ԿԵԼԻԿՈՅ

ի նշանն որդիական խորին ակնածանքի եւ

երախտագիտութեան

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԷՆ,

ԱՐԵՆԱՊԱՏԻ

ԱԻԵՏԻՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԽՈՎՓԻԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՐ.-ԿԱԹ. ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՅՈՑ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ասպետական Ֆրանսայի Պանծալի զաւակներէն Նաբօլէօնի պատմութիւնը պատրաստելով փափարս եղած է ծանօթացնել հայ նթերցող հասարակութեան այդ եզակի և տխուսեան Մեծ Մարդուն կեանքը, այն հաստատ համոզմամբ թէ ՄԷժ Մարդիկ իրենց բեղուն կեանքով, զօրաւոր անհատականութեամբ և նկարագրի լաւագոյն գծերով՝ դաստիարակիչ լաւագոյն և օգտակար օրինակ կրնան հանդիսանալ բոլոր ժողովուրդներու նորածա սերունդներուն:

Լիապէս փարձաւորուած պիտի ըլլամ եթէ կարենամ զոյգն չափով յաջողիլ առաջադրութեանս մէջ:

Ներկայ աշխատութիւնը հետեւողութեամբ թարգմանութիւնն է Գօմանտան Գլօս Պէրժէի Napoléon pour tous les Français հատորին մեծապէս ընդլայնուած և ճիշտացած՝ Ֆրանսացի Պետական մարդ շեռնշաւաւոր պատմաբան Adolphe Thiers-ի L'histoire de la Révolution Française մեծածաւալ երկասիրութենէն քաղուած շահեկան ծանօթութիւններով:

Ե. ՏՕԼՊԱԿԵԱՆ

Թարգմանիչ

Մեծն Նարոխոն կախերական օծման տարազով

ՆԱԲՈԼԵՕՆ

Նաբոլեօն Բնթանօթածիկ Զօրաց Դօյօնէլի Համագգեստով

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Նաբոլեօն ծնած է Քորսիքայի Աժաքսիօ քաղաքին մէջ 15 Օգոստոս 1769-ին: Իր ծնողքն էին Շարլ եւ Լիօթիթիա Պօնաբարթ, Թօսքանցի շատ հին ընտանիքի մը վերջին շառաւիղը:

1768 թուականին Քորսիքան միացած ըլլալով Ֆրանսայի, Նաբոլեօն ֆրանսական քաղաքացի ծնած կ'ըլլար: Հայրը՝ Շարլ Պօնաբարթ 14 զաւակ ունեցած էր, որոնց 8 միայն ապրեցան, այն որ ապագայ մեծ կայսրը պիտի ըլլար ծննդեան կարգով երկրորդն էր:

Ի՞նչ եղած էր Նաբոլեօնի մանկութիւնը: Իր կեանքի սկիզբէն ի վեր, վարժարան մտնելուն պէս, ուրիշ տղաքներու հետ շփման մէջ մտնելով, իր վրայ տեսնուեցան զօրաւոր ուշիմութեան եւ անընկճելի կամքի մը նշանները: Բացի այդ դժուար է մարդոց համար ընդհանրապէս գնահատել հանճար մը:

Մեծն Նաբոլեօնի հայրը
Շարլ-Մարի Պօնաբարթ
1746—1785

Լաւագոյն է հաւատալ այն ինչ որ ըսած է ինք, Նաբոլեօն, իր մանկութեան մասին «Յամառ ու հետաքրքիր տղայ մըն էի»: Իր հօրեղբայրը Լիւսիէն, Աժաքսիոյի սարկաւազապետն էր: Երբ զգաց մահուան մօտենալը, իր սնարին բով կանչեց իր եղբորդիները, եւ խօսքը ուղղելով ժօզէֆ Պօնաբարթի, Նաբոլեօնի անդրանիկ եղբօր, հետեւեալ գերագոյն խօսքերը ըսաւ.

— «Ժօզէֆ, դուն թէեւ ընտանիքին անդրանիկն ես,

ապական մի մոռնար որ, Նաբոլէօնն է գլխաւորը: Ասկից
կարելի է ենթադրել, որ ծերունի մահամերձ եկեղեցա-
կանը Նաբոլէօնի ապագային հեռաւոր տեսիլքն ունեցած
էր, եւ շարունակելով խօսքը, — «Անոր ապագայով

Մեծն Նաբոլէօնի
մայրը

զբաղելու պէտք չկայ, անիկա իր ապագան ինքնիրեն
կրնայ շինել:

Նաբոլէօն, իր նախնական կրթութիւնը ստացաւ
Ս. Ժաքսիոյի վարժարաններուն մէջ, ուր միայն քորսի-
քերէն եւ իտալերէն կը խօսէր: Հայրը հարուստ չ'ը-
լալուն իր զաւկին բարձագոյն կրթութիւն մը տալու
կարողութիւնը չունէր, բարեբախտաբար երիտասարդ
Նաբոլէօնին համար կըցաւ Պրիէնի զինուորական

վարժարանի մէջ ծրիօրէն կարդալու շնորհն ստանալ:

Նաբօլէօն, այս դպրոցին մէջ դժնդակ ըսկըզքնաւորութիւն մը ունեցաւ, որովհետեւ անիկա չափազանց հպարտ նկարագիր մը ունէր: Արդարեւ խեղճ պատանին շատ տառապեցաւ ի տես այն առատութեան եւ անսահման շոայլութեան, որ իր հարուստ դասընկերները կը սփռէին իր շուրջը: Իր Քորսիքական շեշտը, անոնց ծաղրին առարկայ կը դարձնէր զինք:

Բոլոր այս հակառակութիւնները առ ոչինչ կը համարէր, կ'արհամարհէր զանոնք, հասկնալով որ, չափազանց աշխատութեան շնորհիւ պիտի կրնար զե-

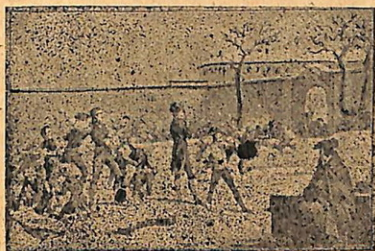
Նաբօլէօն 16 տարեկան: Իր դասընկերներէն մէկուն կողմէ, մատիւով զծուած

րագանցել իր ընկերներուն ժառանգական հարստութիւնները, եւ ինքզինք կուտար ուսման: Լատիներէնի մէջ արդէն իր ընկերներուն համընթաց էր:

Բայց սաստիկ սէր մ'ունէր եւ նուիրուած էր

գիտութեանց, մանաւանդ ճիշդ գիտութիւններու: Մաթեմատիքի մէջ քիչ ատենէն իր ուսուցիչն իսկ գերազանցած էր, այնպէս որ Հայր Բաթրովթ, իր երկրաչափութեան ուսուցիչը, անոր հանդէպ համակրանք մը ունէր, որ մինչեւ հիացման կ'երթար: Իր ֆրանսական գրականութեան դասատուն, իր ոճին մէջ նշմարած էր կանուխէն, այն զօրաւոր երեւակայութիւնը, որ ապագային, տուն պիտի տար մեծ կայսեր այն ճառերուն որով ան կը բոցավառէր իր զինուորներուն սիրտը:

1784-ին Պրիէնի զինուորական վարժարանէն ելելով, Նաբոլէօնին տեղը իր եղբայրը Լուդովիկոս հոն

Նաբոլէօն Պրիէնի
զինուորական
վարժարանի մէջ
միւսնագնդակի
կռիւ մը կը
ղեկավարէ:

մտաւ, իսկ ինք անցաւ Բարիզի զինուորական վարժարանը: Նաբոլէօն խիստ անաչառ համոզումով երիտասարդ մըն էր. այս ջրջանակին մէջ դէմ հանդիման գտնուեցաւ կրկին չափազանց շռայլութեան, ունայնամըտութեան եւ անձնասիրութեան, որ ամէն տեղ կը տեսնուէր: Այն ատեն Նաբոլէօն զգաց իր ընտանիքին աղքատութիւնը, եւ ահաւասիկ այն նամակը, որ հազիւ 16 տարեկան՝ կը գրէր իր մեծաւորներուն: «Թագաւորին աշակերտները՝ բոլորն ալ խեղճ ազնուականներ

փոխանակ սրտի լաւագոյն յատկութիւններու պիտի քաղեն այստեղ, միայն փառասիրութիւն, եսամոլութիւն, ունայնամտութիւն, որով երբ իրենց ընտանիքներուն ծոցը դառնան, հեռու՝ հաճոյքով բաժնելու անոնց համեստ ու պարզ դիւրակեցութիւնը, պիտի կարմըրին թերեւս իրենց կեանքի օրերուն հեղինակներուն համար, եւ արհամարհանքով պիտի նային իրենց համեստ բնակարանին»:

Վեհանձն, բարձր եւ փառաւոր հոգիի մը ազնիւ, պաշտելի զգացումներն են ասոնք: Գեղեցիկ խօսքերը՝ այն մեծ մարդուն, որ ապագայ մեծ կայսրը պիտի ըլլար, անոր՝ որ պիտի պաշտպանէր ժողովուրդին արդարացի իրաւունքները, պիտի իրականացնէր իր պատկանեալ մեծ ազգին յոյսերն ու փառքերը:

Ան՝ որ պիտի հաստատէր այնպիսի ուսումնարաններ որոնց միջոցաւ բոլոր քաղաքացիները համահաւասար եւ անխտիր պիտի կրնային դաստիարակուիլ եւ կրթուիլ, յուսալով միեւնոյն ատեն հասնիլ քաղաքական ամենաբարձր եւ պատասխանատու պաշտօններու, եւ որ իր մարաջախտները, զէնքի եղբայրները պիտի ընտրէր ու առնէր ժողովուրդի ամենահամեստ եւ պարզ արհեստաւորներու մէջէն, կարեւորութիւն տալով անոնց արժանիքին միայն. քան ծննդեան:

1785-ին Բարիզի զինուորական վարժարանէն, անկախ նկարագրով թնթանօթածիզ զօրաց երիտասարդ տեղակալ մը հանեցին եւ զայն ղրկեցին Լաֆեր՝ որպէս պահեստի, ինչպէս գուշակեցին մեր ընթերցողները, ասիկա երիտասարդ Նաբօլէօն Պօնաբարթն էր: Վերջապէս իր երազները իրականացած էին: Բանակի մէջ կը մտնէր, ինչ որ իր միակ նպատակն ու տենջանքը եղած էր:

Նաբօլէօն Սպայ էր այլեւս: Սկիզբները Նաբօլէօն

Նորօլէան Բարի-
զի զինուորական
վարժարանը: Զա-
փազանց աշխա-
տութեան շնորհիւ
վեց տարուան
մէջ կը լրացնէ
այն ուսումը.
որ սովորաբար
տասը տարի կը
պահանջէ: Հոս կը
տեսնուի ընկող-
մանաժ խորունկ
մտածումներու
մէջ, եւ չի լսեր իր
ընկերոջ կողմէ
կանչուիլն:

այնքան մեծ փառասիրութիւններ չունէր, ինչպէս որ
կը կարծէին շատերը. միակ նպատակը եւ փափաքն
էր՝ Բօլժնեի աստիճան առնել եւ Սէն-Լուի խաչանը շա-
նով գարդարուիլ:

1787-ին, 18 տարեկան հասակին մէջ, որպէս
տեղակալ կը ղրկուի Կրօնօպլ: Այստեղ Պօնաբարժին
համար կ'սկսի նոր կեանք մը: Շփման մէջ մտնելով
քաղաքի բարձր դասակարգին հետ, կը ծանօթանայ
ազնուական դասու անձանց եւ կանանց՝ վարժուելով
այսպէս իր նոր միջավայրին բարեկիրթ սովորոյթնե-
րուն, ուր շուտով բոլորին ուշադրութեան առարկայ
կ'ըլլայ: Իր պարագոյ ժամերուն, բացի ուսողութենէն
կ'ուսումնասիրէր պատմութիւնը, մանաւանդ աւելի
ինքզինք տուած էր Յունաց եւ Հռոմայեցոց պատմու-

թեանց ուսումնասիրութեան:

Արդեօք Նաբօլէօն կը տէսնէ՞ր իր օրինակը հնութեան այդ հերոսներու եւ տիտաններու մէջ. կը նախատեսէ՞ր արդեօք թէ, ինք առանձինն զանոնք պիտի գերազանցէր:

Վալանս գտնուած միջոցին, ան սկսաւ գրել զանազան նիւթերու շուրջ, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուէր ապագայ մեծ գրողը: Այդ միջոցներուն լիօնի Ակադեմեան մրցումի դրած էր հետեւեալ հարցը.

«Որո՞նք են մարդոց տրուելիք այն սկզբունքները եւ ուսումը, զանոնք կարելի եղածին չափ երջանկացնելու»: Մեր պատմութեան հերոսը՝ Նաբօլէօն, Ֆրանսայի, ամենամեծ փառքն ու յաղթանակը, կրցաւ, լաւագոյն լուծումը տալ. զոր Ակադեմիան գնահատելով մրցանակը տուաւ անոր:

Ասիկա իր առաջին յաղթանակն էր: Այսպէս՝ մինչդեռ իր հասակա - պաշտօնակիցները եւ սպաները իրենքգիրենք նուիրած էին գուարնութեանց եւ զեղխութեանց, թնթանօթածիգներու մեր երիտասարդ տեղակալը, աննահանջ եւ անխոնջօրէն կ'աշխատէր, եւ ուսողական գիտութիւններէն կ'անցնէր բարոյական գիտութեանց, ոչ մէկ առիթ չփախցնելով իր մտային պաշարը աւելցնելու, կարծես կ'զգար եւ կը նախատեսէր, կազմակերպչի դերը Ֆրանսայի, որ պիտի կատարէր, միեւնոյն ժամանակ բովանդակ եւրոպայի յաղթողի դերը: 1787-1789 կը պաշտօնավարէր երկու քաղաքներու մէջ, Տուէի եւ Աքզօն: Այս վերջին քաղաքին մէջ միշտ առանց հարստութեան, աղքատ եւ չքաւոր, կը շարունակէր անխոնջ եւ տքնաջանօրէն յառաջ տանիլ կորովի աշխատանքը, որուն լծուած էր այնքան սիրով, միեւնոյն ժամանակ ուսողութեան դաս տալով իր պզտիկ եղբօր:

Արդարեւ Նարօլէօն կամքի, զօրութեան, համես-
տութեան եւ աշխ ստասիրութեան կատարեալ տիպարն
ու մարմնացումն էր:

* * *

Նոյն թուականներուն ամբողջ Ֆրանսան կը
յուզուէր նոր եւ ազատաշունչ գաղափարներով, կը
յուզուէր, ինչպէս կատաղած ովկիանուը, որ երկար
ատենէ ի վեր, մարած կը թուէր, սկսեր էր կրկին
արթննալ: Մարդկային ընկերութիւնը եւի եկած էր,
եւ ֆրանսական մեծ եւ տիտանեան յեղափոխութիւնը,
որ երկար ժամանակի ընթացքին, դանդաղօրէն խրմոր-
ուած եւ պատրաստուած էր, ումարի մը պէս, կատ-
ղած ու մոլեգնած՝ հրաբուխի մը նման, կը պայթէր եւ
կը պոռթկար, բովանդակ եւրոպական աշխարհի մէջ,
սասանեցնելով եւ սահմակեցնելով եւրոպական մեծ եւ
փոքր պետութիւններն ու տէրութիւնները, սարսա-
փեցնելով բոլոր վահագետները թագակիր բռնակալ-
ներն ու հրէշ գահակալները:

Այս մեծ յեղափոխութեան իրական պատճառը,
տիրող թագաւորի անբարեկամեցողութիւնը չէր, ընդ-
հակառակը Լուի XVI շատ բարեսէրտ, ազնիւ, ուղղա-
միտ եւ վեհ սնծն իշխան մըն էր: Խորունկ սիրով մը
կը սիրէր իր ժողովուրդը: Բայց անիկա կը քաւէր իր
նախորդներուն յանցանքը: Հանրի Դ.ով վերջնականա-
պէս կորսուած էր «բարի թագաւոր» ընդմիջտ, տեղի
տալով հանոյասէր, զեղխ ու շռայլ իշխաններու եւ
գահակալներու: Դիւղացիները, քաղաքացիները եւ գոր-
ծաւորները կ'աշխատէին միմիայն բաւարարութիւն
տալու, իշխաններու եւ արքունիքի պէտքերուն, անոնց
ծախքերուն եւ պահանջներուն: Հասարակ աւատապետ
մը ինքզինքն աւելի վեր կը դասէր արդարութենէն:

Բոլոր հարկերը ծանրացած էին խեղճ ժողովուր-

դին վրայ, ազնուականութիւնն ու կղերականութիւնը հարկ չէին վճարեր:

Երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնը եւ ճարտարարուեստը գրեթէ կանգ առած էին: Իրարու յաջորդող սովը, ժողովուրդին կատաղի բարկութիւնն ու ցասումը իր զագաթնակէտին հասցուցած էին: Ասոր վրայ աւելցուցէք երեւմտական տագնապը, որոնք նպաստեցին անկարգութեանց եւ տակնուվրայութեանց վերջին աստիճանի հասնելուն:

Միւս կողմէ, նշանաւոր գրագէտները իրենց բովանդակ ուժն ու կարողութիւնը ի սպաս դրած էին եւ կը գործածէին նոր, բարւոքիչ եւ օգտակար զաղափարներու տարածման ու արծարծման, որոնք անհաւատալի եւ ապշեցուցիչ արագութեամբ կ'ընդհանրանային ժողովուրդի լայն խաւերուն մէջ՝ Ռուսոյի եւ Վօլթէրի հօօր շունչին ազդեցութեան տակ:

Լուի XVI, թէեւ վեհանձն եւ մարդասէր, սակայն վախկոտ, անվճռական եւ թուլամորթ մէկն էր, չհամարձակեցաւ այս շարժման առաջին առնել, պէտք եղած ներոյժն ու քաջութիւնը չ'ունեցաւ զսպելու զայն: Զգեց, որ յեղափոխութեան փրփրալից ու կատղած ալիքները եւ մրրկաշունչ փոթորիկը զինք տարուբերեն եւ վերջապէս խեղդամահ ընեն:

Անիկա իր նախորդներուն գործած յանցանքին ազնիւ եւ անմեղ զոհը եղաւ:

Ազատական գաղափարներու խօլական գնացքէն ու թոհիքէն մղուած «Ազգային մեծ ժողով»ը տեղի տուած էր «Սահմանադիր ժողով»ին: 1789 Յուլիս 17-ին ժողովուրդը կը գրաւէր եւ աւերակի կը վերածէր Պառլիլը ջնջելով այսպէս հին բէժիմի ամէնէն ահարկու սոսկատեսիլ եւ սարսափազդու հաստատութիւնը:

Թագաւորը կը մնար Թիւլլըրիի պալատը: Իսկ

ժեններալ Լաֆայէթ, Բարիզի կապոյտ եւ կարմիր զոյններուն վրայ կ'աւելցնէր ճերմակը, իրբեւ խորհրդանշան թագաւորութեան որով կը կազմէր եռագոյն գօգարտը եւ յետոյ դրօշակը:

Երբ առաջին անգամ զայն ցոյց տուաւ «Ազգային Պահակ»ի զինուորներուն, քսաւ: «Նայեցէ՛ք այս դրօշակին, աշխարհի շրջանը պիտի ընէ ան»:

Նաբօլէօն յաղթականօրէն պիտի իրականացնէր այս մարգարէութիւնը, բայց 1789-ի խանդին եւ զաղափարական ազնուութեան յաջորդեց. «Յեղափոխական Եարսափ»-ը իր քստմնեցուցիչ սոսկումներով:

Ժաքօպէնները ձեռք անցնելով կառավարութեան ղեկը հաստատեցին «Յեղափոխական Ատենան»ը, ուր հանրապետութիւնը պաշտպանելու պատրուակին տակ, կը դատապարտէին անոնք՝ որոնց հարստութեան աչք տնկած էին: Այդպէսով յիսոյն հազար զլուխներ այս արխնկզակ դահիճներու հրամանով ինկան կիյոթինի վրայ:

Ամէն տեղ, Բարիզ, Լիօն, Նանդ, ջարդեր տեղի ունեցան: Լուի XVI կը կորսուէր կառավարատին վրայ, 21 Յունուար 1793-ին, որուն կը յաջորդէին թագուհին եւ անոր քոյրը Մատ, Էլիզապէթ: Այս խրժոյժութիւնները պատհառ դարձան որ արեւմտեան նահազները ոտքի ելլեն, ինչպէս Պրըթանեան եւ Վանտէ նահանգները: Ասոնք զսպելու համար կառավարութիւնը իրական բանակներ շարժման մէջ դնելու ըստիպուեցաւ, եւ քիչ ատենուան մէջ այս վիճակը փոխուեցաւ պատերազմի: Մինչդեռ Բարիզի մէջ օրըստօրէ վայրագութիւնները կը շատնային, ոչ ոքի չէին խնայեր, Լաուզիէ նշանաւոր գիտնականը որ նորագոյն բիւմիազիտութեան հիմնադիրն ու ստեղծիչն էր մահուան գատապարտուեցաւ «Յեղափոխական Ատենան»ի կող-

մէ, խեղճ գիտնականը երեք օր պայմանաժամ խընդ-
րեց, որպէսզի կարենայ լրացնել հաշիւ մը որ կը վե-
րաբերէր վերջին գիւտի մը, քաղաքացի Օրոֆֆինհալ.
«Յեղափոխական Ստեան»ի նախագահը՝ անոր սա պա-
տասխանը տուաւ. «Հանրապետութիւնը գիտնականնե-
րու պէտք չ'ունի»: Բարեբախտաբար սակայն, երբ
Յեղափոխութիւնը իր նակատը ամօթով կը ծածկէր
երկրին ներսը լողալով արեան եւ ցեխի մէջ, սահմա-
նազխի վրայ անիկա վսեմ էր, անիկա մեծ էր, հսկայ
էր: Թագաւորին գլխատման լուրը կայծակի արագու-
թեամբ տարածուած էր բովանդակ Եւրոպայի մէջ, որ
անմիջապէս դաշնակցեցաւ Ֆրանսայի դէմ. եւ մեր
սահմանազուխները ամէն կողմէ սկսան յարձակում
կրել: Ազգային նկարագիրը արթնցաւ, ժողովուրդը
որպէս վիթխարի եւ հսկայ մարդ մը, ոտքի ելաւ, եւ
ֆրանսական բանակը կազմուած ժողովուրդի զաւակ-
ներէն, այնքան հերոսներ համրեց իր մէջ, որքան
զինուոր: Դէշ սնուցուած զէշ վճարուած, ցնցոտիներով
հագուած եւ տրեխակիր կամաւորներ՝ հրամայուած
անպատրաստի զօրավարներու կողմէ, որոնք տակաւին
երէկ պարզ գործաւորներ եւ զէւղացիներ՝ հղած էին մէյ
մէկ սքանչելի հրամանատարներ: Ամէն տեղ յաղթեցին
եւ պարտութեան մատնեցին դաշնակիցներու հսկայ
եւ կազմակերպեալ բանակները, դողացնելով բովանդակ
Եւրոպան, այն Եւրոպան, որ պահ մը հաւակնոտու-
թիւնը ունեցած էր կարծելով որ Ֆրանսան պիտի կըր-
նար սոսկացնել: Ան կը մոռնար որ Ֆրանսան չի դողար
երբեք, ինչ որ ալ ըլլայ անոր անցուցած տագնապին
ուժգնութիւնն ու մեծութիւնը:

Այն ամօթը որ անոր նակատը կարատաւորուէր
իր ներքին քաղաքականութեան համար, կարգ մը ան-
խիղճ եւ զազան խառնակիչներու երեսէն, ան կը պահէր,

միշտ այն աննդծ եւ մաքուր հայրենասիրութեան բողբ, որ միշտ կը վառի սրբազան հուրի մը պէս իր զաւակներուն իւրաքանչիւրին՝ սրտին մէջ: Այսպէսով յեղափոխութեան ամօթը կը սրբագործուէր ֆրանսական բանակի պանծալի յաղթանակներուն եւ փառքին առջեւ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՆԱԲՕՒԷՕՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՆԱԿՆԵՐԸ

ԹՈՒԼՕՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

13 ՎԱՆՏԷՄԻԷՐ

ՊՕՆԱԲԱՐԹԻ ԱՄՈՒՄԵՈՒԹԻՒՆԸ

Ազատութեան եւ բարենորոգումներու գաղափարները երբ սկսան ի յայտ գալ, երիտասարդ տեղակալը, անմիջապէս յառած էր անոնց «կը հասկնամ, կ'ըսէր անիկա, եթէ մարաջախտ մը արքունիքին կապուած մնայ, բայց երիտասարդ փոխ տեղակալ մը պէտք է որ Յեղափոխութեան կողմնակից ըլլայ»: Պէտք է ըսել որ Պօնաբարթ նողկանք կ'զգար կազմակերպուած ջարդերէն, մանաւանդ Լուի XVI ի վատարար գլխատումէն վերջ: Ամէն մարդ գիտէ այն ցատումը որ զգաց անիկա: Նոյնիսկ որպէս ազնուապետական ձերբակալուեցաւ երբ իր քրոջ Էլիզապէթին հետ դուրս ելած էր, որուն գլխարկին վրայ փետուր կար ինչ որ կը նկատուէր ազնուականութեան խորհրդանիշ:

Այդ թուականներուն, 1793-ին, Թուլօն Անգլիացիներուն ձեռքն ինկած էր: Պօնաբարթ այն ատեն թնթանօթածիզ զօրաց իբրեւ հարիւրապետ, ղրրկուեցաւ Թուլօնի պաշարման, նոյնանուն բանակին խմբապետի պաշտօնով:

Պաշարման գործողութիւնները կը կառավարէր այնպիսի զօրավար մը, որ իր պաշտօնին բոլորովին անարժան էր, եւ ձեռք բերած էր զայն իր դիւանագէտ բարեկամներու պաշտպանութեան եւ բարձր ազդեցութեան շնորհիւ: Նաբօլէօն կը հասնի իր պաշտօնավայրը եւ իր ծառայութեան հրամանագիրը կը ներկայացնէ զօրավար Գարթոյին, որ հագուած էր զարդարուն եւ ոսկեճամուկ զգեստներով:

— «Բարի եկած էք, կ'ըսէ անոր, այս այլանդակ անձնաւորութիւնը վեհափառ սնապարծութեամբ մը, Թուլօնը առնելու համար ձեզի պէտք է'ունէինք, բայց քանի որ եկած էք, դուք փառքը պիտի ունենաք վաղը զայն վառելու առանց ամենադոյզն յոգնութեան»: Այնուհետեւ ան կը հրաւիրէ հրամանատար Պօնաբարթը, իրեն հետ ճաշելու:

Գարթօ միմիայն իրեն համար սպասարկել կուտար համադամ եւ ճոխ կերակուրներ, մինչդեռ միւս հրաւիրեալները ստիպուած էին գոհանալ բանտարկեալներու համար պատրաստուած կերակուրներու պէս ուտելիքներով:

Յաջորդ օրը, Պօնաբարթ կ'երթայ ֆրանսական զօնը եւ կը հարցնէ Գարթոյին, թէ ու՞ր են այն ուսմբերը որոնցմով Թուլօնը պիտի հրդեհէին: Ասիկա իրեն ցոյց կուտայ հեռաւոր տնակ մը ուրկէ ծուխը գուլայ գուլայ դուրս կ'ելլէր փութերիկէն:

Գարթօ՝ դառնալով խօսքը կ'ուրդէ իր թիչնապահներէն մէկուն եւ կը հարցնէ, «բայց մենք ու՞ր պիտի տեղաւորենք այդ ուսմբերը»:

Զօրավարին ապուշութիւնն ու իր օգնականին պատասխանելու համար ցոյց տուած շուարումը՝ հասկըցուցին Պօնաբարթին թէ, ին՞չ տեսակ տխմարներու հետ գործ ունէր:

Նաբօլէօն ինք նշան կ'առնէ թնթանօթով մը եւ պարզ գնդակով մը ո՛չ «կարմիր» ալլ պաղ, եւ կը հաստատէ թէ, նոյնիսկ թշնամի բանակին գտնուած տեղոյն կէսը չհասնիր: Յետեւելով զայն Գարթօն կ'սկսի բարկանալ, եւ անէծք կը կարդայ ազնուապետականներու հասցէին, զանոնք դաւաճաններ կոչելով, որ ըստ իրեն, վառօդը թրջած էին.

Այն միջոցին, ուր վիճաբանութիւնը սուր եւ միաժամանակ ծիծաղելի հանգամանք մը կ'ստանար, ժողովուրդային ներկայացուցիչ մը կը հասնի ձիով, եւ որ Կասբարէն կը կոչուէր: Պօնաբարթ այս մարդուն մի բանի խօսքերէն կը դատէ եւ կը հասկնայ որ ուշիմ եւ խելացի մէկն է անիկա: Իր հանճարեմ, անմիջապէս կը տեսնէ, ներկայացող այս «Առիթը» եւ կ'օգտագործէ զայն.

Ան կը հարցապնդէ ժողովուրդային ներկայացուցիչը եւ անոր կ'ապացուցանէ Գարթոյի խօսակցութենէն, թէ անիկա իր արհեստին տեղեակ չէր: Եւ կը հրաւիրէ զայն, որ թնթանօթածիգներու բացարձակ հրամանատարութիւնը իրեն յանձնուի: Կասբարէն անմիջապէս կը համաձայնի եւ իրեն կուտայ խնդրուած հրամանատարութիւնը: Այդ վայրկեանէն սկսեալ ամէն բան կը փոխուի: Ամսուայ մը ընթացքին Պօնաբարթ պաշարման համար պէտք եղած նիւթերը վերստին կը հաւաքէ եւ կը վերակազմէ թնթանօթածիգներու վաշտը: Իզուր անմիտն Գարթօն կատղած՝ իր նախանձէն կը ջանար զայն արատաւորել, չկրնալով հանդուրժել երիտասարդ հրամանատարին շնորհուած բացարձակ իշխանութեան: Քիչ ետքը Գարթօն պաշտօնանկ եղաւ, եւ իրեն յաջորդեց Տիւկօմիէ, քաջ, հմուտ եւ կարող զօրավար մը: Նաբօլէօն այստեղ, այս տազնապողական միջոցին ցոյց տուաւ անպացոյցները՝ այն հանճարեղ մտքին, որ կը

տեսնուէր իր մէն մի գործին մէջ, նաեւ այն անօրինակ եւ աննման ազդեցութեան, որ գիտէր, ինք միայն ձեռք բերել, այն զինուորներուն վրայ որոնց կը հրեամայէր: Ամենակարեւոր ամբողթիւնը որ կը գրաւէին Անգլիացիները Միւզկրավ բերդն էր, իր թնթանօթներու կրակով այնպէս մը կը տիրապետէր իր շուրջը, որ Անգլիացիները զայն անառիկ կը կարծէին, այդ պատճառով ալ զայն նոր ճիւղրալթար կը կոչէին: Պօնաբարթ հասկցած էր, թէ թշնամիին ոյժը միայն այդ տեղէն կարելի էր խորտակել: Անմիջապէս այս բերդին դէմ կանգնեցուց ահարկու եւ զօրաւոր մարտկոց մը, հրետակոծելու եւ ոռմբերու տեղատարափով ծածկելու զայն: Սակայն Անգլիացիք մարտկոցին կրակը դադրեցնելու համար իրենց բոլոր թնթանօթներուն ոռմբերը սկսան տեղացնել այդ մարտկոցին վրայ, այդպէսով դիրքերուն պաշտպանութիւնը անկարելի դարձուցին: Ֆրանսացի թնթանօթածիզները, շուարած ինքզինքնին ազատելու կը ջանային, իտես այդ գրնդակներու տեղատարափին:

Յանկարծ նաբօլէօն թնթանօթի սայլակի մը վրայ կը բարձրանայ, զոր թշնամիի թնթանօթի գրնդակէ մը ջախջախուած էր:

— «Ինչ . . . միթէ՞ մեր ուբածիզները կը վախնան»: Շուտով զինուորները կը վերադառնան իրենց թնթանօթներուն քով, հակառակ անգլիական կրակին սաստկութեան: Պօնաբարթ անայլալ կը նայի անոնց արծիւի այն նայուածքով, որ գիտէր երբ ուզէր բաղջըրացնել, կ'ըսէ,

— «Բաջ գիտէի թէ Ֆրանսացիներուն է, որ կը հրամայեմ»:

Այն ատեն, դաջնալով երիտասարդ յիսնապետի մը, կը հրապարակէ գրեւ իր թելադրութեամբ,

—«Այսուհետեւ, այս վաշտը պէտք է կոչուի, «Անվեհեր թնթանօթածիգներու խումբ»:

Յանկարծ, երբ յիսնապետը գրութիւնը լմնցնելու վրայ էր, հրագունտ մը իյնալով իրմէ մէկ մեթր անդին զինքն ալ թուլթն ալ կը ծածկէ աւագով:

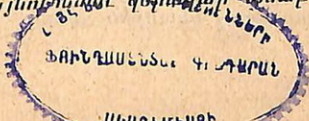
—«Աւելի լաւ, կըսէ յիսնապետը անխորով, այս պէտով աւագի պէտը պիտի չ'ունենամ, մեղանս չորցընելու համար»:

—«Ի՞նչ է անունդ, յիսնապետ» կը հարցնէ Նաթօլէօն:

—«Ժիւնօ» կը պատասխանէ հերոսը

—«Երբեք չի պիտի մոռնամ անունդ իմ քաջ»:
Եւ իսկապէս Նաթօլէօն յիշեց այդ անունը:

«Անվեհեր մարդոց մարտկախումբը». Թուլօնի անկումը ձեռք բերաւ վերջնականապէս, Անգլիացիք հազիւ հազ կրցան իրենց արագաստանաւերով ազատուիլ լքելով քաղաքը հանրապետականներուն ձեռքը: Այն ատեն «Սարսափ»ի կամ «Ահաբեկում»ի շրջանին մէջն էինք: Համագումարը՝ Թուլօն «Պատուիրակներ» ղրկեց, որոնք մէջն էր Ֆրէրօն եւ Ռօպէս Բիէռ Երիտասարդները: Զգուելի ջարդերը վերսկսան, Նաթօլէօն զգուած անգլէն եւ անպաշտպան մարդոց վատաբար՝ սպաննուիլը տեսնելով բազմաթիւ անգամներ միջամրտեց եւ կրցաւ իր ազդեցութեամբ եւ հեղինակութեամբ շատերը փրկել գլխատումէ եւ գնդակահարումէ, ապացուցանելով որ զինուոր մը պէտք չէր դահիճ մ'ըլլար: Այն սքանչելի նարպիկութեան շնորհիւ, որ երիտասարդ հրամանատարը ի գործ դրած էր Թուլօնի պաշարման ընթացքին, Տիւկօմիէի առաջարկութեամբ հեծելազօրաց վաշտին զօրավար եւ իտալական բանակին թնթանօթածիգներու ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, այնուհետեւ Գոփուսի Պօնաբարթ էր:

Այն միջոցներուն ուր մեր երիտասարդ զօրավարը, իր առաջին դափնեպսակները կը խլէր Թուլօնի պանծալի յաղթանակով, 9 թերմիտօրին, Ռօպէս Փիէ-ոփ անկումով, «Սարսափ»ը կը դադրէր եւ արիւնոտ օրերը միայն յիշատակներ կը մնային:

Ճիշդ այդ ատենները, Պօնաբարթ զոհ դարձաւ սոսկալի մատնութեան մը. իբրեւ նախկին ահաբեկիչ: Կ'ըսէին թէ, իր այդքան արագօրէն յառաջացումը կը պարտէր իր՝ ժաբօպէններու մէջ ունեցած բարեկամներու ազդեցութեանց, տխուր մտայնութիւն եւ միտքերու այլասերում: Կարելի չէր, որ զինուոր մը առանց պաշտպանութեան, միայն արժանիքով բարձրանար. Մեր հերոս զօրավարը շատ դժուարութիւն չքաշեց ինքզինքը արդարացնելու համար, ինք որ Թուլօնի պաշարման միջոցին շատ մը դատապարտեալներու կեանքը ազատած էր իրենը՝ գոհելով: Սակայն հակառակ ասոր Նաբօլէօն անպաշտօն կը մնար: Յուսահատութիւնը զինք այն աստիճան ընկճած էր որ մտածեց երթալ Թուրքիա եւ իր ծառայութիւնն ու սուրը նուիրել Սուլթանին: Բարեբախտաբար իր երկրին համար՝ այս մտածումը գործադրութեան չը դրաւ: Պօնաբարթ իր ժամանակը անցնելու համար սպասելով գործօն հրամանատարութեան մը, կը յաճախէր քանի մը յայտնի սալօններ, որոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն էր Մտմ. Թալիէնինը, այն, որ այդ ժամանակուայ, աշխարհային աստղն էր որ իր տունը կը հաւաքէր ժամանակակից ամենէն ականաւոր համբաւեալները: Այս կինը իր անձնական ազդեցութեամբ եւ իր մարդասէր միջնորդութեամբ բազմաթիւ գաղթականներուն կրկին Ֆրանսա մուտքին արտօնութիւն առած էր: Այստեղ Նաբօլէօն ճանչցաւ այնպիսի մէկը, որ իր ապագայ կեանքին վրայ մեծ ազդեցութիւն

պիտի ունենար:

Այդտեղ էր որ նանչցաւ «Պարրա»ն ժողովուրդին մէկ ներկայացուցիչը, որուն քաղաքական դիրքը օրըստօրէ կը մեծնար Նոյն միջոցին Ֆրանսան, եւթակայ՝ ամէն կողմէ թշնամի յարձակումներու, յանպատրաստից կազմած էր տասնրչորս բանակներ:

Հանրապետական խումբերը ամէն տեղ յաղթող հանդիսացան, ժէմմաբի, Վալմիի, Ֆլէօրիւսի, Վարթիկնիի եւ Հօտօշուրի մէջ մեր զինուորները շուտով կրցան դաշնակից թագաւորներու բանակները փախուստի մատնել նապաստակներու խումբերու պէս:

Թէեւ սահմանագլխի վրայ, այս փառաւոր յաղթանակները ձեռք կը բերուէին, սակայն ներսերը խաղաղութիւնը հեռի էր իշխելէ: Երկպառակութիւնը, դաւաճանութիւններն ու մեքենայութիւնները ամէն տեղ կը տարածուէին: Թագաւորականները, մոռնալով այն վտանգը որ կ'սպառնար հայրենիքին, սահմանագլուխներու վրայ, չէին վախնար քաղաքացիական կոիւ յարուցանելէ, այնպիսի ատեն մը ուր իւրաքանչիւր փրանսացի հայրենասէր ինքզինք պարտէր տրամադրել հայրենիքի պաշտպանութեան սուրբ գործին: Արքայականները իրենց միացուցած էին 40.000 մարդ, եւ կը պատրաստուէին յարձակիլ Թիւլլըրիի պալատին վրայ, ուր այդ միջոցին կը գումարուէր «Ազգ Համագումար»ը: Այս վերջինը զինք պաշտպանելու Պոզը վստահեցաւ Պարրային:

Պարրան անմիջապէս յիշեց թնթանօթածիգներու զօրավարը, Թուլօնի հերոս յաղթականը զոր նանչցած էր Մատամ Թալլիէնի Սալօններուն մէջ: Պարրան գիմեց Պօնաբարթի աջակցութեան, անոր թողլով բոլոր այն միջոցներուն տնօրինութիւնը որ հարկ պիտի տեսնէր վաղայաջորդ օրուան համար: 1794ի Հոկտեմ.

Բնդունելութիւն մը Պարրայի տան մէջ

4-էր, եւ կէս գիշեր:

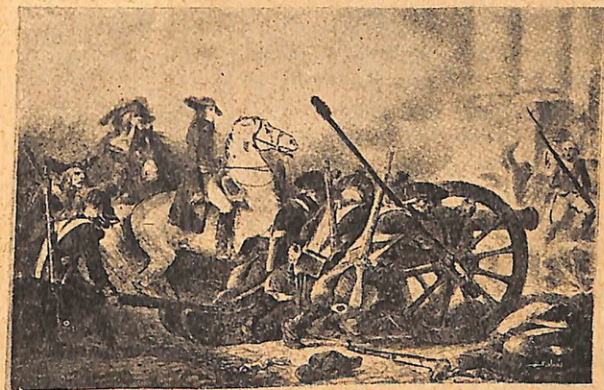
Այդ թուականներուն, Բարիզի շրջակայքը հաստատուած էր թնթանօթներու կայան մը, Սապլօնի դաշտին մէջ: Ամէն գնով պէտք էր արգիլել, որ թագաւորականներու ձեռքը չ'անցնի, Պօնաբարթ վայրկեան մ'իսկ չ'կորսնցուց, անմիջապէս հեծելազօրաց խմբապետ Յովակիմ Միւրային հրամայեց երթալ գալն գրաւել:

Միւրա կամ Մուրատ՝ բառասմբակ կը մեկնի, երեք հարիւր վիշապազօրաց գլուխն անցած եւ չորս ժամ չ'անցած կը վերադառնայ, բերելով իրեն հետ 40 թնթանօթներ, զորս Պօնաբարթ գետեղել կուտայ Թիւլըրիի պալատին շուրջ անառիկ մարտկոցի վերածելով գալն:

Երիտասարդ զօրավարը, իր տրամդրութեան տակ ունէր 8000 հոգի միայն, դէմ դնելու այդքան

բազմաթիւ ապստամբներու, բայց ան ունէր իր հանճարը: Անմիջապէս որ թագաւորականները դուրս եկան Սէնթ Օնորէ փողոցէն եւ անցան Արքայական կամուրջէն, Պօնաքարթ հրամայեց կրակել եւ այսպէսով յարձակողները կրակի կարկուտով ծածկեց, որոնք ընկրկեցան, ասիկա իրենց կորուստը փութացուց: և

Անոնց անորոշութենէն օգուտ քաղելով, հրամայեց իր կրքնատիէներուն հալածել ապստամբները: որոնք իրենց ազատութիւնը իրենց խելացնոր փախուստին մէջ փնտոեցին: Պօնաքարթ ազատած էր հանրապետութիւնը անոնց դաւէն: 13 Վանտիմիէրը իր գործն էր:

13 Վանտիմիէր - 5 Հոկտ. 1795, Բարիզցիները մղուելով արքայականներու կողմէ համագումարին դէմ կ'եղին հարօլեօն Միւրան կը զրկէ: Սապլօն պէտք եղած թնթանօթներն ու զօրքերը բերելու համար, այսպէսով կը կազմակերպէ Թիւյրրիի պաշտպանութիւնը: Այստեղ կը տեսնուի որ զօրավարը կը վերջացրնէ ապստամբները զսպելու գործողութիւնը:

Հերոս գորավարին համբար տարածուեցաւ, Համագումարը Պարբան հրամանատար կարգեց ամբողջ բանակին, իսկ Պօնաբարթը՝ երկրորդ հրամանատար: Քանի մը օր վերջ 26 Հոկտ. 1795ին նոր կառավարութիւնը կը կազմուէր, Տիրէքթուարը: Այս մարմինը կազմուած էր հինգ անդամներէ, եւ կը ներկայացնէր գործադիր իշխանութիւնը: Գալով Օրէնսդիր իշխանութեան անիկա կը գտնուէր երկու խորհրդարաններու ձեռքը, «Հինգ Հարիւրներ»ու ժողով, որ կ'ուսումնասիրէր եւ կ'առաջարկէր օրէնքները. իսկ Մերակոյտը գտնուէր կը քննէր եւ կ'ընդունէր:

Տիրէքթուարին առաջին գործը պիտի ըլլար խաղաղութիւնն եւ կարգն կանոնը հաստատել ամէն տեղ. դժբաղտաբար չ'յաջողեցաւ:

Ճիշդ այդ միջոցներուն էր, որ Նաբօլէօն ամուսնացաւ, հրապուրիչ եւ շնորհալի գաղթածինի մը հետ, Ժօզէֆին Թասշէր տը լա Բաթըրի, գորավար Պօնարնէի այրիին հետ որուն ամուսինը Սարսափի օրերուն գլխատուած էր, երկու զաւակներ ձգելով, մին աղջիկ Հօրթանս, իսկ միւսը մանչ՝ Էօթէն:

13 Վանտէմիէրէն հոք Պօնաբարթ իր զինուորներով եկած քաջուած էր Բարիզի շրջակայքը:

14 տարեկան պատանի մը, կուգայ աղաչելու Պօնաբարթին որ իր հօրը սուրը իրեն յանձնուի: Պատանին Էօթէն տը լա Պօնարնէն էր: Պօնաբարթ, միշտ զգայուն, ազնիւ եւ համեստ զգացումներու մասին, հաւանեցաւ երիտասարդին ուզածը շնորհել: Մատամ Պօնարնէն եկաւ իր շնորհակալութիւնները յայտնելու Պօնաբարթին:

Ասիկա եղաւ այն յարաբերութեանց սկիզբը, որոնք առաջնորդեցին գայն գորավարին հետ ամուսնանալու,

Էսովն տր
Պօնաբնէ,
իր հօրը սուրը
կը խնդրէ,

հակառակ իր բարեկամներուն՝ որոնք զինք կը զգուշացրնէին ամուսնանալու պէտիկ պաշտօնակալի մը հետ, առանց մէկ սուի եւ առանց ապագայի:

Ժօզէֆին մտիկ չ'ըրաւ, եւ եղաւ զօրավարուհի Պօնաբարթ, եւ որ քիչ ատենէն պիտի ըլլար Ֆրանսացիներու կայսրուհին: Եւ կարծես թէ բախտը պատմութեան այս ծաղկեալ էջը կ'ապասէր, մեր հերոսին առջեւ բանալու համար փառքի եւ յաղթանակի եամբաները: Ամուսնութենէն տասնհինգ օր ետք Պօնաբարթ հրաման ստացաւ Տիրէքթուարէն, երթալ եւ վերին հրամանատարութիւնը ձեռք առնել ամբողջ իտալական բանակին: Այդ վայրկեանէն սկսեալ անկէ պիտի երթար յաղթանակէ յաղթանակ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄՕՆԹԸՆՕԹ—ԼՕՏԻ—ԳՍՍԹԻԿԼՕՆ—ԱՐԳՕԼ—ՌԻՎՕԼԻ
ՊՕՆԱԲԱՐԹ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՃԱՌԻ ԱՆԴԱՄ

Երբ Պօնաբարթ մեկնեցաւ Իտալիա, արտաքին կացութիւնը շատ սպառնական էր: Մեր սահմանազըլուիւնները հիւսիսի կողմէ թէեւ սքանչելիօրէն պաշտպանուած էին հանրապետութեան զինուորներով, բայց Ֆրանսայի կը մնար, երկու սարսափելի թըշնամիներ, Անգլիան՝ անյաղթելի իր կողմին մէջ, որը զայն կը պաշտպանէր ամէն տեսակ յարձակումներէ, եւ Աւստրիան, որ իր նախորդ պարտութեանց պատճառաւ, շատ աւելի կատաղի ընթացք մը ցոյց կուտար մեզի դէմ: Ուստի հարուածին մեծագոյնը, Իտալիոյ հիւսիսային կողմէ պէտք էր տրուէր: Աւստրիան կը կարծէր թէ այս պատերազմը մահացու պիտի ըլլար մեր զինուորներուն:

Այդ պատճառաւ ալ, ան մեզի դէմ հանեց իր լաւագոյն զօրագունդերը եւ իր ամէնէն նշանաւոր զօրավարները, եւ այսպէսով կ'սկսէին կրկնել ամէն տեղ, այն նշանաւոր ու սոսկալի մարզըլութիւնը՝ թէ Իտալիան Ֆրանսացիներուն գերեզմանը պիտի ըլլար:

Երբ Պօնաբարթ իտալական բանակը հասաւ, այդտեղ պարտէր փոխանորդել զօրավար Սքերերը: Գլխաւոր կեդրոնը կը գտնուէր Նիսի մէջ: Զօրավարներն էին Օկէրօն, Լահարր, Պէրթիէ, Մասինա, եւ Սերիւրիէն:

Բոլորն ալ իրենց փորձերը կատարած էին, եւ թերահաւատութեամբ կը դիտէին, այս ղեռահաս փոքրիկ զօրավարը, որ տկար էր ու զուրկ՝ պատկառանք ազդելէ: Անոնք արդէն կը նախանձէին անոր

այսքան շուտով ձեռք բերած յաջողութիւնները եւ զայն կը մեղադրէին, ըսելով որ իր պաշտօնը կը պարտէր, 13 Վանտէմիէրին, քաղաքացիները որմբակոծելուն: Թուլօնի պաշարումը արդէն մոռցուած էր:

Իսկական բանակի գումարը կը հասնէր, լեռանց այս կողմը ընդամէնը 30.000ի, անդի կողմը կը գտնուէր 6000 հոգիէ բաղկացեալ գունդ մը, զօրավար Սերիւրիէյի հրամանատարութեան տակ:

Այս խումբերը գէշ հագուած, գէշ սնուցուած եւ գէշ վճարուած էին. այնպէս որ, զինուորները սկսած էին աւարադուծիւն ընել կանոնաւոր կերպով: Սպանիւնները նոյնպէս գրկուած էին ամենակենսական նիւթերէ եւ չքաւոր, հագուած կարկտնուած հագուատներով, կտիպուած էին աչք գոցել, երբ զինուորներուն շրջակայ գիւղերէն բերած յափշտակութենէն բաժին մը առնելու պէտք ունենային:

Մեր այսքան քիչ թիւով զինուորներուն դէմ, որոնք ինչպէս ըսինք գրէթէ զրկեալ՝ ունէինք Սւստրիացիները եւ Բիէմօնթէցիները, դաշնակցած մեզի դէմ, կուգային 80000 հետեւակ զօրքով, 300 թնթանօթ եւ զօրաւոր հեծելազնդով մը: Մեր զինուորները նոյնիսկ, առատ ուղիւղութիւն գտրկ, մէկի դէմ երեք ունէին կռուելու, որոնք լաւ սնուցուած լաւ վճարուած եւ լաւ պարենաւորուած էին:

Սակայն «Ֆրանսական Յասում»ը հոն էր, որ իւրաքանչիւր զինուորին սրտին մէջ կը քնանար: Պօնաբարթ աւելի լաւ քան որեւէ ուրիշ մը, իր վրան առաւ զարթեցնելու զայն, փորժողելու այդ հուրը եւ ալ աւելի մըրկող դարձնելու զայն: Ան ժողովեց իր կասկածոտ եւ թերահաւատ զօրավարները, իր անկարգ եւ գէշ վարժուած զինուորները եւ անոնց ցոյց տալով Ալպեան լեռանց բարձունքէն Լօմպար-

տիւայի եւ Բիէմօնթի արգասաբեր եւ հարուստ դաշտերը, անոնց հետեւեալ սքանչելի ճառը խօսեցաւ:

— «Իտալական բանակի զինուորներ, դուք գէշ հագուած, գէշ սնուցուած, եւ գէշ վճարուած էք: Հանրապետական կառավարութիւնը շատ բաներ կ'ուզէր ձեզի համար բայց ոչինչ չկրնար, բանի որ ի վիճակի չէ: Ձեր համբերութիւնն ու քաջութիւնը, ձեզի պատիւ կը բերեն արդարեւ, բայց ձեզի չեն տար ոչ մէկ առաւելութիւն ու փառք: Հիմա ես, ձեզ պիտի առաջնորդեմ աշխարհի ամէնէն արգասաբեր եւ հարուստ դաշտերը, դու՛ք, այնտեղ պիտի գտնէք, մեծ նահանգներ եւ հարուստ քաղաքներ, ուր թէ՛ պատիւ, թէ՛ փառք եւ թէ՛ հարստութիւն ձեզի կ'սպասեն: Դու՛ք, ազատութեան քաջ զինուորներ, դու՛ք, փրանսական մեծ ազգի զաւակներ, արդեօք քաջութիւնը պիտի պակսէ՞ք ձեզի»:

Հազիւ թէ, այս բառերը արտասանուեցան, զինուորներուն մրնջիւնն ու եռանդը ցոյց տուին իրենց զօրավարին որ ճիշդ մատը վէրքին վրայ դրած եւ առողջացուցած էր: Այն զօրավարները որոնք պահ մը առաջ, անվստահութեամբ կը դիտէին զայն, հրմայուեցան երիտասարդ զօրավարին ելեկտրականացնող խօսքերէն:

Օկերրօն, որ քիչ առաջ ամէնէն աւելի գէշ աչքով կը նայէր անոր, ըսաւ.

— «Շիտակը շատ հաւնեցայ, գործիս կուգայ, բանի որ, միշտ յառաջ, կ'ըսէ»:

Նաբօլէօն քանի մը խօսքով, ելեկտրականացուցած հմայած եւ յաղթած էր, թէ՛ զինուորները եւ թէ՛ սպաներն ու զօրավարները, այնուհետեւ ամէն բան կրնար սպասել անոնցմէ, անոնց հետ ինք վստահ էր որ պիտի կրնար յաղթել:

Արդարեւ այսպէս սկսաւ ան իր յաղթութեանց շարքը: Նախ եւ առաջ, ուղեւոր իր թշնամին դատ դատ դարնել ու ջախջախել, ջանաց երկու դաշնակիցներուն բանակները իրարմէ զատել: Ապրիլ 11-ին Գնդապետ Ռամբօն, ՅՁրդ կէս վաշտով սքանչելի, հրաշք մը գործեց, որ ամբողջ բանակին հիացում եւ սքանչացում առթեց: Իր 1200 մարդոցմով Մօնթելիժինօ բերդը մտած էր, «ամէն գնով պէտք էր գրաւել զայն» ըսած էր զօրավարը, Մօնթընօթի ճամբան Աւստրիացիներու առջեւ խափանելու համար: Աւստրիական բանակը երեք անգամ զանոնք ետ մղելու եւ բերդը գրաւելու համար փորձեր ըրաւ, բայց իզուր, երեք անգամուն ալ, այս ափ մը քաջերէջ աներեւակայելի հերոսութեամբ ետ մղեցին զանոնք քաջաբար, մեծամեծ կոշուսաներ և վնասներ պատճառելով:

Երկրորդ յարձակումի ընթացքին, ռումբ մը ինկաւ ու պայթեցաւ պաշտպանողներուն մէջ եւ սպաննեց, սպայ մը եւ 12 զինուոր, Ռամբօն դարձաւ իր մարդոց և ըսաւ. «Ընդհանուր հրամանատար զօրավարը հրամայեց, որ պէտք է այստեղ պաշտպանել, մինչեւ մեր վերջին շունչն ու արեան վերջին կաթիլը: ՅՁրդ վաշտի զինուորներ երգութեանք, որ ամէնքդ ալ պիտի մեռնիք հոս, եթէ պէտք ըլլայ, առանց յուսահատելու եւ աննահանջ»:

— «Կ'երգնունք» պոռագին այդ հերոս մարտիկները: Այսպէսով անոնք կրցան երեք անգամ այդ յարձակումը ետ մղել եւ անոնց հոյակապ եւ փառաւոր պաշտպանողականով, կրցան կեցնել եւ չէզոքացնել Աւստրիական բանակին հուժկու յարձակումները եւ օգնեցին, Քրանսական բանակին, որ կրցաւ անվտանգ, յառաջանալ, յարձակիլ և զարնել:

Յաջորդ օրը, շնորհիւ իր հրաշալի եւ հանձարեղ

գործողութիւններուն Պօնաբարթ իր պզտիկ բանակով , Մօնթընօթի մէջ պարտութեան մասնեց աւստրիական ահարկու և հսկայ բանակը ջարդուվիշուր ընելով զայն , որ սկսաւ վախչիլ արագութեամբ , երկու հազարէն աւելի զերիներ ձգելով Ֆրանսացիներուն ձեռքը :

Այդ միջոցին Պօնաբարթ Պօրմիտայի ձորին մէջ էր , իր ձախ կողմը կը գտնուէին Բիէմօնթցիները , իսկ զիմացը՝ Աւստրիացիները որ վերակազմուած էին Տըկոյի մէջ : Լահարը և Մասէնա կատարելով ընդհանուր հրամանատար-ղորավարին հրամանները , կը նետուին ու կը զրաւեն թշնամուոյն ձեռքէն , Տըկօն , մինչդեռ Օկէրօն փոքրաթիւ զօրքերով կը ջարդէր աւստրիական բանակին զօրագուններուն լաւագոյնը Միլլէզինոյի ծոցին մէջ :

Պօնաբարթ այս անգամ ևս յաղթող կը հանդիսանար և բացի սպաննեալներէ և վիրաւորեալներէ , իր յաղթութիւնը թշնամուոյն կ'արժէր 35 թնթանօթ , 9000 զերի և քսան դրօշակ :

Այսպէս Նաբօլէօնի ազգեցութիւնը յանկարծ անսահման եւ անհաւատալի արագութեամբ բարձրացաւ , զինուորները սկսան անոր նայիլ , որպէս զերազոյն անձնաւորութեան մը : Նաբօլէօն գիտէր անոնց սրտին խօսիլ :

Մօնթեւեծիւնոյի բերդի հերոսական պաշտպանողականէն յետոյ , ճեր յիսնապետ մը , ուրիշ զինուորի մը հետ զազարի պահուն այսպէս կը խօսակցէր ,

— «Ծառ տաք էր ներսը , եւ խորհեցէ՛ք նաեւ որ վեցի դէմ մէկ հոգի ունէինք :» ...

— «Բայց բարեկամս , պատասխանեց , Պօնաբարթ որ այդ միջոցին այդտեղէն անցնելու ատեն լսած էր անոր ըսածները :

Եթէ մէկի դէմ մէկ ըլլար , ես պէտք չպիտի

ունենայի, 32րդ վաշտը հոն ղրկելու։»

Այս խօսքերուն վրայ, զինուորները ոտքի ելան, ուրախութեամբ ողջունելով իրենց զօրավարը՝ որ ժըպտելով իր քննութիւնը կը չարունակէր, և այդ իրիկունը, այդ մարդիկը, այդ հերոսները 32րդ կէս վաշտին զինուորները, ընթրիքի միջոցին որոշեցին որ Պօնաբարթ արժանի էր իրենց զօրագունդին մէջ Տասնապետ անուանուելու։

Ահա այստեղէն էր որ ծագում առաւ ՊԶՏԻԿ ՏԱՍՆԱՊԵՏ անունը, որ տրուեցաւ կայսեր, իր զինուորներու կողմէ, ի նշան սքանչացումի, հիացումի, միեւնոյն ասան ընտենականութեան եւ յարգանքի։

*

*

*

Սակայն Պօնաբարթ չէր քնանար իր այդ փառապալկներուն վրայ, որ այնքան արագօրէն և փայլուն կերպով քաղած էր։

Զօրավար Քոլլին և Բիլեմօնթեյրները ներկելով, զանոնք իրարմէ բաժնեց և զատ զատ ջարդեց, Մօնտուի մէջ, պարտութեան մատնեց ստիպելով զանոնք որ նահանջին և 3000 է աւելի սպաննեալ և զերի ձգին պատերազմի դաշտին վրայ։

Շնորհիւ այս յաղթութեան Գրանտայիք կը մըտնէին Շերասքօ։

Սարտենիոյ թագաւորը, երիտասարդ զօրավարին շանթահարիչ յաղթութիւններէն և յաջողութիւններէն, զարհուրած, զինազաղար մը խնդրեց անկէ։ Այսպէս մօտաւորապէս հարիւր հազարէ բաղկացած բանակ մը, պատերազմական վնասուց հատուցման համար պայմանաժամ կը խնդրէր, իրմէ երեք անգամ աւելի տկար բանակէ մը, որ զրկուած ամէն տեսակ առաւելութիւններէ, զայն յաղթած էր, մի միայն իր

Արբոյի կամուրջին ճակատամարտը

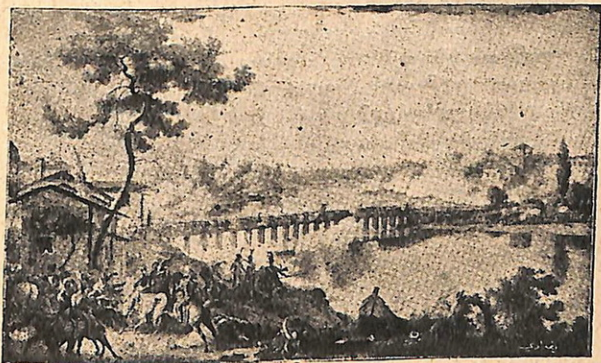
45000 ի դէմ 1200 հոգիով հակադէմ սօխայում՝ Պօնաբար, հանին՝
ներով Երզնայանում համարներէն կ'ստացնողէ իր զինուորները:
Հսկ Երզնայով իր Կրմասիւնէնուն վստահութիւն, դուռնի մը կը խփէ կը
խիզախէ դասի առաջ Արբոյի դիակներով ծածկուած կամուրջին վրայ:
Ան յանկարծ կ'իյնայ հանինի մը մէջ ազատուելով սպաննուելէ եւ կը
փրկուի իր զինուորներէն:

Հայրենասիրութեամբ եւ իր պետին հանձարով:

Պօնաբարի շնորհից զինազազարը՝ պայմանաւ
որ որպէս զրաւական ֆրանսական գունդերը զրաւեն
երեք կարեւոր բերդերը, Քօրսիի, Թօրթօնի եւ Ա.
դեփանդերիոյ, ցոյց տալով, իր աշխարհի ճարպիկ դիւա-
նագէտ մ'ըլլալը, որքան որ անվերջը զօրավար մըն էր:
Մանաւանդ մեր զինուորներուն արամազրութեան տակ
զրուիլը բոլոր պարենաւորմանց կեդրոններուն որոնք
հոն կը գտնուէին: Մէկ հարուածով մեր զինուորները,
որ առաջ զուրկ էին ամէն բանէ, կը գտնէին ինքզինք-
նին հազուադէպ, ռաւիլիքի եւ ռազմամթերքի առատու-

Թեան մէջ և սաշտպանուած էին երեք անտիկ բերդերով: Պօնաբարթ Բարիզ կը զրկէ Հայազգի Միւրա զօրավարը Տիրէքթուարին տանելու համար թշնամիէն գրաւուած գրօջակները, տեղեկացնելու կառավարութեան անդամներուն պատերազմի գործողութեանց ելքի մասին:

Տիրէքթուարը որոշեց հանդիսաւոր կերպով, Բա, բիզի մէջ կատարել մեծ տօնակատարութիւն մը ցոյց տալու համար, որ իտալական բանակը մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած էր, ու արժանի եղած էր հայրենիքին: Բայց իտալական բանակի երի-

Լօտիի կամուրջին անցքը:

Այս փառաւոր յաղթանակի որով Միլանը, Պօնաբարթին ձեռքի իյնաւ զայն կը դարձնէ բացառակէր Լօմպարտիայի: Այս յաղթանակը մեծ արձագանգ տուաւ ձեռնարկին մէջ ի գործ դրուած յանդրգնութեան, խիզախութեան ու անոր յաջողութեան համար: Այս բախտորոշ նակասամարէն յետոյ էր որ երիտասարդ զօրավարը սուացին անգամ րլլալով զգաց թէ կոչուած էր Խաղալու մեծ դեր մը: պատմութեան քսենտրեմին վրայ:

տասարդ զօրավարը չէր ուզէր տակաւին յաղթանակը բաւական համարել, անիկա կ'ուզէր հանդէլ այն տեւն միայն երբ պիտի տեսնէր թշնամին չարաչար և բացարձակապէս պարտուած և անկարող այլևս ոչ մէկ գիմադրութեան: Զգելով Բիէօմօնթը ան սլացաւ զէպի Լօմպարաիտ, բայց այնտեղ աւելի յառաջ երթալու համար պէտք էր անցնիլ Լ'Ատտան, Լօտիի կամուրջին վրայ, ուր թշնամին իր գիմադրական կարողութեան բոլոր զօրութիւնը կեդրոնացուցած էր:

Պօնաբարթ առաւ Լօտին առանց զժուարութեան, հակառակ սարսափելի կրակին, կրճատիէները սլացան կամուրջին վրայ ընդամէնը մից հազար հոգի, անցան կամուրջը իրենց գլուխն ունենալով իրենց բոլոր զօրավարները, որոնք անսահման և անհաւատալի հերոսութեան մը օրինակը կուտային, անոնք յանկարծ ինկան աւատրիական մարտկոցներուն վրայ, ըսպաննեցին թնթանօթաձիգները և ջախջախեցին աւատրիական հետեւազօրքերը, այն հետևողօրքը որ հռչակաւոր եղած էր ըովանդակ Եւրոպայի մէջ: Այս միջոցին, հեծելազօրքը ծածուկ անցած էր, գետակին միւս եզերքը և կռնակէն կը զարնէր թշնամին անոր նահանջը կատարեալ կոտորածի մը փոխելով: Այնուհետև Ֆրանսացիները անարգել մտան Բրէմօն և Բալիատ: Միլանը կառավարող Արքիդուքսը լսելով Ֆրանսացւոց և Պօնաբարթին գալը՝ փախաւ անկէ և երիտասարդ զօրավարը յաղթական մուտք մը գործեց քաղաքին մէջ որուն բնակչութիւնը փրկարար ու աղատիչ Աստուծոյ մը պէս, ցնծութեամբ ողջունեց զայն: Պօնաբարթ պարտուած և զրաւուած երկրին պարտադրեց 20 միլիոն ոսկիի պատերազմական վընասուց հատուցում մը, Բարմի և Մօսէնի գութները ենթարկուեցան և հպատակութիւն յայտնեցին յաղթա-

կանին:

Եւ այն ատեն երիտասարդ զօրավարը ուզեց վարձատւ
րել իր քաջարի զինուորները այն միջոցներով զորս ի
զործ դրած էր նախապէս պատերազմի սկզբնաւորու
թեան, անոնց ետանդը հրահրելու համար:

Ան շատ լաւ ըմբռնած էր թէ իր քաջերուն
համար իր մէկ խօսքը աւելի շատ արժէք ունէր քան
ամենաթանկագին վարձատրութիւնն և ահա ան հետեւ
եալ յայտարարութիւնը բրաւ անոնց:

«Զինուորներ, դուք մեծապէս արժանի եղաք
հայրենիքին... Ձեր յաղթանակները դարագլուխներ
պիտի կերտեն ապագայ ժամանակներու մէջ եւ դուք
Եւրոպայի ամէնէն գեղեցիկ մէկ մասին մակերեսը
փոխելու անմահական փառքն ու պատիւը պիտի
ունենաք

«Փրանսացի ժողովուրդը, ազատ եւ յարգուած
բովանդակ աշխարհի կողմէ. պիտի տայ Եւրոպայի՝
փառաւոր խաղաղութիւն մը...»

«Եւ աւելի ետքը, երբ դուք վերադառնաք ձեր
հայրենիքը, ձեր համաքաղաքացիք, ձեզ իրենց զա
ւակներուն ցոյց տալով պիտի ըսեն անոնց.

Ասիկա քաջ մըն է, անիկա Իտալական բանակին
մաս կը կազմէր:»

* * *

Այսուամենայնիւ ճենովայի և վենետիկեան
հանրապետութիւնները, Աւստրիացիները որոնք ան
դադար նոր և թարմ ուժերով կը վերադառնային,
պայքարին վերջ չէին տար:

Անոնք իրենց առջեւ կը տեսնէին Պօնաբարթի
փոքրիկ թուով զինուորները եւ կը կարծէին որ պիտի
կրնային դիւրին կերպով յաղթել զանոնք, անոնք կը
մոռնային որ Ֆրանսացիներ էին ասոնք...

Անգլիական կառավարութիւնը իր ուկին կը թափէր առատաձեռնօրէն վճարելու համար իր վարձկաններուն, Լոմպարտիայի և Վենետիկի գիւղացիները ուրի հանելու համար: Առակալի դաւադրութիւն մը կը կազմակերպուէր մեր զինուորներուն դէմ եւ անոնք քիչ մնաց ահաւոր ջարդի մը զոհերը դառնային, Զատիկ երկուշաբթին, Պօնաբարթ չառ զիւրութեամբ եւ խըստութեամբ զսպեց այս անապահովութիւնը, եւ մէկ յարձակումով գրաւեց Բավիան և այրեց քաղաքը, բայց հրամայեց խնայել Սրալանդանիի և Վօլթայի տունները: Ինչ մեծարանքով ընդունեց երիտասարդ յաղթական զօրավարը՝ թշնամի ազգի մը երկու մեծ գիտնականները: Ինչ սքանչելի օրինակ յարգանքի՝ հանգէպ գիտութեան, և ինչքան մեծ տարբերութիւն կոչա յեղափոխականի մը եւ անոր միջեւ, ինչպէս կ'ըսէին Լաուազիէյին երբ զայն կ'առաջնորդէին դէպի Կիյոթին, ըսելով «Հանրապետութիւնը գիտնականներու պէտք չունի»: Պիոս Զ. պապը անխոհեմօրէն անցած էր ֆրանսական հանրապետութեան թշնամիներուն շարքը, Պօնաբարթի հրամանով Օկէրօն գնաց և պապի կառավարութեան նահանգները գրաւեց և որպէս պատերազմական տուգանք 21 միլիոն հատուցում պահանջեց: Աւստրիական նոր բանակ մը Թիւրօլէն եկած կատաղաբար զարկած էր ֆրանսական գունդերը եւ մեղմէ հոտ առած էր Մանթուէն: Արդէն Իտալիան իր գաշնակիցներուն այս յաջողութեանց լուրերով ինքզինք ձերբազատուած կը տեսնէր Ֆրանսացիներէն, արդէն զանոնք կը տեսնէր մոլեռանդ գիւղացիներու զառոյնին տակ ինկած: Սակայն Պօնաբարթ կը հսկէր: Քաթիկէլօնի մէջ, ուր Օկէրօն գիտցաւ սքանչելի յանդերձութեամբ գործադրել իր պետին հրամանները, Վիւրմզեր յաղթուեցաւ և իր բանակը պատրաստուեցաւ փախչիլ:

Վեց օրուան մէջ պղտփէ բանակը փախուստի և քայ-
քայումի մասնած էր 60000 է բաղկացած աւստրիական
զերահօր և սքանչելիօրէն կազմակերպուած բան աը
և անոնցմէ 20,000ը գերի կ'իյնար կամ կ'սպաննուէր:

Պօնաւարթ յառաջանալով աննահանջ կը հետա-
պընդէր թշնամին և կ'ուզուէր գէպի թիւրօլ և կը գը-
րաւէր մայրաքաղաքը: Աւստրիոյ զրկած երկու բա-
նակները ջախջախելով, որոնք եկած էին ազատել
Մանթուն:

Աւստրիական ազգը, յամառօրէն յարատեւելով այս-
արիւնոտ պայքարին մէջ, ամէն գնով կ'ուզէր ձգմել
յաղթականը, այդ նպատակաւ Խաւիա զրկեց չորրորդ
հօր բանակ մը, 50,000 հոգիէ բաղկացած, որպէսզի
անոնք միանան երեք նախորդներուն և վերջնականօ-
րէն յաղթեն և պարտութեան մատնեն ֆրանսական
ձգձիւմ բանակը:

Սրպէն Պօնաւարթ ինքզինքը պաշարուած չըջա-
պատուած և յաղթուած կը տեսնէր: Իր ամենանըշանա-
ւոր զօրավարներէն մի քանին սպաննուած, ուրիշներ
վիրաւորուած էին, մեր զօրագունդերուն կորուստը
կարեւոր էր:

Միայն հանձարեղ կայծ մը կրնար գայն փրկել,
նախօլէօն շնորհիւ իր մեծ տաղանդին կրցաւ այդ կայ-
ծը յառաջ բերել:

Հրամայեց բանակին անցնիլ Ատիժը և ուղղուիլ
գէպի Միլան, ցոյց տալով պաշտպանողական նահանջի
երեւոյթ մը:

Ասիկա գիտումնաւոր փախուստ մըն էր, հիանա-
լիօրէն լարուած ծուղակ մը Աւստրիացի զօրավար Ալ-
վենզլիի գէմ, որուն մէջ ինկաւ ան անզգալաբար:
Այս երեւութական նահանջին մէջ, ֆրանսական բանա-
կը, որուն թիւը 13000ի իջած էր, կը գրաւէր ճախ-

Պօնաբարթ Արքովի կամուրջին վրայ կը յարձակի:

Ճախուռներու մարգր և Ալվենդին մտքէն իսկ չէր կրնար անցընել, որ իր հակառակորդը կրնար յանդգնութիւնը ունենալ աւերիչ պատերազմը շարունակելու:

Պօնաբարթ ամէն գնով կ'ուզէր յաղթել կամ մեռնիլ պատերազմի դաշտին վրայ: Ան արձակեց իր կրքնատիէները Արքովի կամուրջին վրայ, ուր Աւրստըրիական բանակին անհղ թնթանօթները կրակուրոց կը ժայթքեցնէին մահ սփռելով յարձակողներու հերոսական շարքին մէջ, ուր յառաջանալը ալիւս անկարելի կը թուէր, Լանն, Մասէնա և Օկէրօ, բոլորին ալ քաջութիւնը փորձուած և բոլորն ալ բարիզիան տղաքներ, խիզախօրէն և քաջաբար սլացան իրենց քաջ զինուորներուն առջեւ, անցան անոնց գլուխը եւ գոտի տուն բայց թշնամույն կրակը այնքան զօրաւոր էր, որ անկարելի էր կամուրջին մերձենալ: Պօնաբարթ այն ատեն առնելով զրօշակ մը «կրքնատիէներ, ըսաւ ան,

միթէ դուք, Լօտիի յաղթականները չէ՞ք, հետեւեցէ՛ք ձեր զօրավարին:»

Զինուորները ուժ առնելով և մղուած այս խօսքերէն կը սլանան ու կը յարձակին, սակայն զժրախտաբար այս գերահզօր քանքը անօգուտ և ապարդիւն կը մնայ: Թշնամի մարտիկներէն արձակուած տեղատարաի կրակը մարդկային այդ ահեղ սիւնը կոնակի վրայ ետ կը դարձնէր: Պոնաբարթ յանկարծ կ'իյնայ ճախճախուտին մէջ և հազիւ հազ կազատուի իր կրքնատիէներուն միջոցաւ: Գիշերը կ'անցնի աշգայէս, գէնքի տակ, յաջորդ օրը Ֆրանսացիները կ'անցնին հապճեպով պատրաստուած կամուրջէ մը և թշնամին կը մըղուի Արքայի վրան:

Միւս օրն ալ կռիւր դարձեալ անորոշ վիճակի մէջն էր: Երկուստաւորդ և ճարպիկ զօրավարը յանկարծ կը յզանայ այնպիսի հանճարեղ զապալար մը, որ միայն իրեն յառուկ էր:

Կը հրամայէ տեղակալի մը, առնել իրեն հետ 30 հօգի և 25 հատ թմբուկ, և անցնիլ թշնամիին կրնակը և այնտեղ իրենց բոլոր ուժով հնչեցնել զանոնք: Հրամանը իսկոյն կը գործադրուի,

Աւստրիացիները, այս թմբուկներու ձայները լսելով կը կարծեն որ կոնակէն յարձակումի ենթակուեցան և ինքզինքնին կ'ազատեն փախչելով:

Ճակատամարտը երեք օր տեւած էր, որուն ընթացքին Պոնաբարթ և իր զօրավարները մէկ վայրկեան իսկ հանգիստ առած չէին: Երեք օրուայ ընթացքին 13000 Ֆրանսացիք յաղթած էին 40000 Աւստրիացիներուն և զանոնք փախուստի մատնած էին:

Յաղթական զօրավարը շատ հեռուները երթալ ուղեց: Հանրապետական ազատական շունչէն կենդանացած, որ իրենց սրտերը փափախել կուտար՝ Իտա-

ՊՕՔԷՐԻ ԸՆԹՐՈՒՐԸ .

Հարստային Ֆրանսայի մէջ ստեղծականներու խրոստութիւններն ու խռովութիւնները զսպելու դրկուլով՝ Պենարար Պօէէի մէկ պանդոկին մէջ կ'ընթէ, ուր խօսակցութեան մը պահուն կը գոչէ. «Հաւատացէ՛ք ինձի պիտի գայ մարդ մը, որ պիտի փառենայ իր անձին վրայ միացնել եւ կեդրոնացնել ազգին լուսանդակ յոյսէն. Եւ այն ասէն. . . » ժամանակ մը վերջ հարօյթօն այս խօսակցութիւնը կ'ամփոփէ Պօքէրի *Ընթրիքը* անունով գրուելի մը մէջ, զոր Սալիսթըքին եւ Ռապէսպիէն Կրսուէրն պէտքեան ծախելով կը հրատարակեն:

Ըիոյ հիւսիսային կողմը հիմնեց երկու Հանրապետութիւններ Սիզըրատայի և Թրանսքատանի հանրապետութիւնները: Պենարարթ օգնական զօրք ստացած էր, այդպէսով իր բանակը 20000 հոգիի բարձրացաւ:

Աւստրիան առանց յուսահատելու յարառուելով այս բռնն պայքարին մէջ, հինգերորդ բանակ մըն ալ զրկեց, որուն օժանդակեց նաեւ Պապը 6000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը զրկելով, Ֆրանսայիները յաղթելու համար:

Աւստրիական երիտասարդութիւնը, բոլորն ալ կը մտնէին Ալվինզի հրամանին տակ, և այսպէսով թշնամին կ'ուռնենար 60000 հրացան Պօնաւարթի 20000 ին գէմ: Ալվինզի ուզեց ելլել Ռիվօլի սարահարթը, Պօնաւարթ զինք հոն կ'սպասէր, և տակաւին թըշնամիին թնթանօթածիգները կռիւի սկսելու ի վիճակի չ'եղած, զինուորները արձակեց աւստրիական բանակին վրայ որոնք իրեն հետ միասին վարժուած էին միշտ յաղթելու: Ճակատամարտը կը տևէ 12 ժամ, և Պօնաւարթ անգամ մըն ալ պարտութեան մատնեց Աւստրիացիները և իրենց գաշնակիցները, խլելով փառաւորապէս յաղթանակի գարփնեպատիր: Յաղթութիւնը վերջնական եղաւ, և թշնամիին բոլոր հրետանիները ֆրանսացիներուն ձեռքը անցան:

Պօնաւարթ իր ցուրտ անվեհերութիւնը ցոյց տուած էր հոն, ինչպէս միշտ սովոր էր ընել վտանգի պահուն: Երեք ձիեր սպաննուեցան իր տակը: Իրարու յաջորդութ օրուան ընթացքին Աւստրիան կը կորսնցնէր երկու ճակատամարտ. 35000 զինուոր, 60 թնթանօթ և 60 գրօչակ, իր բանակներուն ամէնէն ահաւորներէն չորսը քայքայուած էր ափ մը ֆրանսացիներուն կողմէ, և Մանթուն ամենէն վերջ պիտի բերէր հաշտութեան գաշնադիրը:

Աւստրիան կարծես թէ այս ջախջախիչ պարտութիւնը քիչ նկատեց, ան այս անգամ ոտքի հանեց առելի մեծ բանակ մը, տաջնորդութեամբ Արքիդուքս զօրավար Շարլի: Մոռնալով որ տասը ամիսներու ընթացքին 36,000 ֆրանսացիք ջախջախած էին 30,000 Բիէմօնթեցիներ և 20000 Աւստրիացիներ, և մղած էին 60 կռիւ և 12 մեծ ճակատամարտներ:

Արգիւնքը այն եղաւ, որ Պօնաւարթ այս անգամ եւս, այս բանակն ալ միւսներուն նման զարկաւ, և

անձամբ պատժելու համար Աւստրիոյ լրբութիւնն ու ապստամբութիւնը մտաւ յաղթականօրէն Թիւրքոյ՝ Փետրուար 19-էն Մարտ 20: Յաջորդաբար գրաւեց Թըրիեսթը, Քլաւինֆորթը, Լայպպախ, Պօնաբարթ կ'ողեր հասնիլ Վիեննա . . .

Կառգած, Աւստրիան տախուկեցաւ ճանչնալ Ֆրանսական զօրութիւնը, և ինպէս հաշտութիւն և խաղաղութիւն, որուն սկզբնաւորութիւններն ըստօրազըրուեցաւ Լէօպէնի մէջ:

Ամէն պարագայի տակ, ձեռքի տակէն, համաձայն Անգլիոյ հետ, որ զայն ոսկիով կ'ողողէր, Աւստրեան գլեղացիներուն մոլեռանդութիւնը կը զրգոյէր և Ֆրանսացի զին ուորները ջարդել կուտար Վերօնի, Վենետիկի

ՌԻՎՈՂՒԻ ՃԱԿՈՏԱՄԱՐՏԸ

Ճակասամարտը կ'սկսի առաւօտեան: Ժամը 9-ին Պօնաբարթ բազմաթիւ անգամներ պաշարուեցաւ, եւ իր թակի ձին Բանի մը անգամ փոխեց ոպաններուն համար, եւ կրկին Մանթուի առջեւ հայեց ուր զօրավար Մասենան իր բաջարի խմբերով երեք օր եւէ ի վեր անընդհատ կը կռուէր:

հանրապետութեան մեղսակցութեամբ կամ հրամանաւ :

Պօնաբարթ պատժեց այս վատ և խժուոժ ոճիրը : 1797 Յունիս 12-ին իր բանակով վենետիկ մտաւ և վենետիկեան կառավարութիւնը դրաւ ֆրանսական խշիւնութեան տակ : Մէկ ամիս վերջ կարգը եկած էր ձենովայի հանրապետութեան : Պօնաբարթ միշտ հաւատարիմ հանրապետական գաղափարներու ծաւալման , վերահաստատեց նոր հանրապետութիւն մը , Լիկիւրեան հանրապետութիւնը , ժընայայի հպատակ : Իզուր Աւըստրիան ջանաց վերջնական դաշնագրին ստորագրութիւնն երկարել . Պօնաբարթ գիտցաւ խօսիլ որպէս Տէր , ան գիտցաւ ըսել Աւստրիական Բարլամենդականներուն «կ'ուզեմ» , որպէսզի անոնք հնազանդին :

Սաղապութեան գաշինքը ստորագրուեցաւ Գամբո-ժօրմիոյի մէջ , 1797 Հոկ . 17-ին : Աւստրիան մեղի կը թողուր Պրապանը , Միլանի անկախութիւնը կը ձանչնար , նոյնպէս Իտալիոյ հիսլուային կողմը , հանրապետութեան մը գոյութիւնը : Իսկ վենետիկի հանրապետութիւնը պատժելու համար , Պօնաբարթ գայն Աւստրիոյ սուտա :

Յաղթական զօրավարին Բարիզ մուտքը , անախընթաց յաղթանակ մը եղաւ : Ծամբուն վրայ ժըրանայի ամբողջ ժողովուրդը , վազած էր տեսնելու հայրենիքի ամենաորնաիր և ամենամեծ զաւակը՝ երիտասարդ հերօսը , որ ազատած էր հանրապետութիւնը օտար թագաւորներու նիզակցութենէն : Տիրէքթուարը ուզեց հանդիսաւոր ընդունելութիւն մը ընել Արքայի և Ռիփօլիի մեծ յաղթականին : Հանդէսը եղաւ աննախընթաց և պերճափայլ , Տիրէքթէօրները բոլորն ալ հագուած էին փառաւորապէս , որոնց քով Պօնաբարթ իր պարզ և անշուք համազգեստով հակապատկեր մը կը կազմէր :

Պոնաբարթ Խոտ-
լական բանակին
մէջ:

Պոնաբարթ գանդաղօրէն ելաւ դահաւորակին աստիճաններէն, ուր նստած էին կառավարութեան անդամները, և յանձնեց անոնց նախադահին, Պարրա-
յին, Գամբօ-Փօրմիոյի գաշնազիրը, արտասանելով,
ծառ մը, որ հետեւեալ բառերով կը վերջանար:

— «Քաղաքացի Տիրէթթօրներ, պատիւ ունիմ ձեզի յանձնելու Գամբօ-Փօրմիոյի գաշնազիրը ստորագրուած եւ վաւերացուած Աւստրիոյ Կայսեր կողմէ: Խաղաղութիւնը կ'ապահովէ այժմ հանրապետութեան ազատութիւնն ու բարգաւաճումը, եւ երբ Ֆրանսական ազգը, նստած ըլլայ կազմակերպչական լաւագոյն օրէնքներուն վրայ ամբողջ Ֆրանսան եւ բովանդակ եւրոպան ազատ պիտի ըլլան»

Պարրա պատասխանեց զօրավարին:

— «Ֆրանսական վսեմ եւ բարձր Յեղափոխութիւնը, նոր ազգերու պատմութեան մէջ պիտի ներկայացնէր նոր հանճար մը, նշանաւոր մարդոց պատմութեան մէջ: Ամէնէն առաջ դուք եղաք քաղաքացի զօրավար, որ թօթվեցիք նախանձոտութեան եւ հակառակութեան լուծը, եւ միեւնոյն անգամ բազուկով որ հանրապետութեան թշնամիները զետնահարեցիք, դուք ցրուեցիք նաեւ այն հակառակորդները որ հինները

Պօնափարթ Ար-
քովի կամուրջին
վրայ յարձակած
միջոցին:

ծնգի դէմ կը հանէին»:

Պօնափարթ հանդէսէն անմիջապէս վերջ, բարիդ-
եան ժողովուրդի ցոյցերէն խոյս տալու համար ջանաց
անմիջապէս հեռանալ: Բայց անիկա ընդունեց այն-
պիսի յարգանք մը, որուն իր խոստ Ծրանսացիի եւ
գիտնականի սիրտը այլեւս չկրցաւ չյուզուիլ:

Ծրանսական կաճառը զայն իր ծոցին մէջ կ'առ-
նէր, Պօնափարթ գիտութեանց Ակադեմիայի անդամ
ընտրուեցաւ, մեքենական ճիւղին մէջ:

Ասիկա իրեն համար մեծ հաճոյք մըն էր, նըս-
տիլ ամենամեծ եւ փայլուն գիտնականներու մէջանոյր,
գիտութեանց այդ դարուն սկզբնաւորութեանց առեւն:
Եւ «կաճառի անդամ» ախաղոսը նոյնքան հրապարու-
թեամբ կը կրէր որքան ընդհանուր զօրավարի տիտ-
ղոսը:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԱՐՇԱՒԱՆՔԻ ԴԷՊՐԵԳԻՏՈՍ, 1798, ԲՈՒՐԲԵՐԸ,

ՍՈՒՐԻՈՅ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Պօնաբարթ Ֆրանսացի ժողովուրդին սիրտը լաւ կը ճանչնար, ան կ'զգար որ իր արագ և փայլուն յաղթանակները իրեն կ'ստեղծէին պարտաւորութիւններ, անհրաժեշտօրէն նրթալ նորանոր նուաճումներու:

Մանաւանդ որ իր աշխատասէր և ժրջան բընաւորութիւնը իրեն անտանելի կը դարձնէր մայրաքաղաքի անդործութիւնը: Յաճախակի այցելութիւններէ դուրս, որ կը'նէր իր ժամանակակից գիտնականներուն ինչպէս Մօնտ, Լաբլաս, Պէրթօլէ, Տէլամպըրը, Լանկրանը, Կէյ-Լիսսաք Վօզլէն, Հօյ , և ուրիշներ՝ բոլորն ալ իրեն հետ միասին Ակադեմիայի անդամ, որոնց նիստերուն կը հեռուէր միշտ և յարատեւօրէն, Բարիզի մթնոլորտն ու կեանքը կը ճնշէին զինք:

Պօնաբարթ իր հանճարով, նախազգացած էր, որ Ֆրանսան պէտք էր Միջերկրականի տէր դառնար և այդ ծովը, որուն եզերքները շատ հին դարերէ ի վեր կ'ամփոփէին քաղաքակրթութեան պատմութիւնը պէտք էր դառնար ֆրանսական լիճ մը:

Ատկից դատ մեր ոխերիմ թշնամին Անգլիան էր, որուն զօրութեան կարեւոր մէկ մասը կը ներկայացնէր Հնդկաստանը: Եթէ կարելի ըլլար հասնիլ այդ հարուստ և սքանչելի երկիրը և զարնել Անգլիան իր հարստութեան մէջ իսկ, այն ասան իրեն արուած հարուածը վերջնական պիտի ըլլար: Եւ Եգիպտոսը միթէ հնդկաստանի ճամբուն վրայ գտնուող կարեւոր

մէկ կէտը չէ՞ր :

Ուստի դէպի Եգիպտոս արչաւանք մը վըճուեցաւ, Ռիփօլիի և Լօտիի երիտասարդ յաղթականին հրամանատարութեան տակ : 50000 հոգիէ բաղկացեալ բանակ մը, Թուֆօնի մէջ հաւաքուեցաւ : 100 Մարտանաւ և 400 փոխադրանաւով նաւատորմիդ մը, բանակը Եգիպտոս պիտի փոխադրէր :

Հարուստ, փառքով ծածկուած, զինուորները մանաւանդ չի պիտենալով թէ դէպի որ անձանօթ հորիզոնները պիտի երթային՝ սկսան տրտնջալ, միայն զօրավարին ներշնչած հրայրքն էր որ մղեց զանոնք անձանօթ տեղի մը համար ճամբայ ելլել : Յայտարարութեամբ մը ան զինուորներուն սիրտը շահեցաւ :

«ԴԱՅ. Անգլիոյ զօրաբանակին մէկ թեւն էր. դուք պատերազմած էք լեռներու, դաշտավայրերու պաշարումներու մէջ : Ձեզի կը մնայ ծովային պատերազմ մը մղել :

Հռովմէական լեգէոնները, որոնց ատենօք նըմանեցաք եւ որոնց դեռ չհաւասարեցաք, Կարկեդոնի դէմ կը կռուէին փոխն ի փոխ այս ծովուն վրայ եւ Ձամայի դաշտավայրերուն մէջ :

Յաղթանակը երբէք զանոնք չլքեց, որովհետեւ շարունակաբար քաջ եղան, համբերութեամբ տոկացին յոգնութեան, կարգապահ եւ համերաշխ իրարու :

«Զինուորնե՛ր, եւրոպայի աչքը ձեր վրայ յառած էր : Դուք մեծ դերեր ունիք կատարելիք՝ պատերազմներ պիտի մղէք, եւ պիտի յաղթէ՛ք վտանգներուն եւ յոգնութեանց : Աւելին պիտի ընէ՛ք, քան ինչ որ ըր՛ք հայրենիքին յաջողութեանց, մարդոց երջանկութեան եւ ձեր իսկ փառքին համար : Զինուորնե՛ր, նաւատոիններ, հետեւակներ, թնթանօթածիգներ եւ հեծելազօրքեր, իրարու հետ միաբան եղէ՛ք :

Յիշեցէ՛ք, որ կոիւի օրը իրարու պէտք ունիք: Զինուորնե՛ր, նաւազներ, մինչեւ այսօր երեսէ ձգած են զծեզ, այսօր հանրապետութիւնը շատ մեծ հոգածութիւն ցոյց կուտայ ձեզի, դուք արժանի էք եւ արժանի պիտի ըլլաք այն բանակին որուն մաս կը կազմէք, ազատութեան ոգին. որ իր ծնունդէն իսկ հանրապետութիւնը եւրոպայի իրաւարարը դարձուց, կ'ուզէ որ անիկա ամէնէն հեռուոր ծովերուն եւ ազգերուն ալ իրաւարարը դառնայ:»

Աւելի արժանաւորապէս չէր կարելի ծանուցանել մեծ ձեռնարկ մը, զայն միշտ պահելով խորհրդաւորութեան մէջ:

Հինգ հարիւր տաղաստանաւեր պիտի ծփային Միջերկրականի վրայ: Նմանօրինակ զինուորակէն ոչոք մը չէր տեսնուած ծովերուն վրայ: Պատերազմական հաւերը կը կրէին մօտաւորապէս ամէն զէնքի պատկանող 40000 հոգի 10000 նաւազ: Անոնք ամսուան մը համար ջուր եւ երկու ամսուան ուտեստեղէն ունէին:

Առադասաները բացին, Մայիս 17-ին թնթանօթներու որոտումին և բանակին տղազակներուն մէջ և արշաւախումբը ճամբայ ելաւ:

Քսան երկու օր ետքը միայն, նաւատորմիդր որ ճամբան չեղած էր հովերէն, նշմարեց մալթա կղզին, որ կը կառավարուէր ասպետներու կողմէ:

Մալթայի ասպետներուն միաբանութիւնը կը նմանէր միջնադարեան բոլոր հաստատութեանց, անիկա կորսնցուցած էր իր նպատակը, որով նաեւ իր արժանաւորութիւնը և ուժը, այլեւս զեղծում մըն էր միայն, որ զայն շահագործողներուն կը նպաստէր: Ասպետները եւրոպայի ամէն կողմը մեծամեծ սեպհա, կանութիւններ ունէին, զորս իրենց նուիրուած էր ջերմեռանդ բարեպաշտներու կողմէ, որպէսզի պաշտ-

պանեն Սուրբ Երկիր զացող քրիստոնեաները: Հիմա որ այլևս այդ կարգի ուխտագնացութիւն գոյութիւն չ'ունէր, ասպետներուն դերը և պարտականութիւնն է քրիստոնեաները պաշտպանել բարբարոսներու դէմ և ջնջել այն անպարկեշտ ծովահնութիւնը, որ Միջերկրականը կ'աղականէր: Սակայն ասպետ մը չկար որ բարբարոսներու դէմ կռուէր:

Իրենց հրամանատարները վարթամութեան և անգործութեան մէջ կը լափէին ընկերակցութեան եւ կամուսները:

Ասպետներու ընկերակցութիւնը այլևս ոչ մէկ շահեկանութիւն կը ներկայացնէր:

Նաւերուն Մալթայի առջեւ տեսքը քաղաքը վեր-դովեց: Պօնաբարթ կանգ առնելու պատրուակ մը ունենալու և խոսովութեան պատճառ մը ստեղծելու համար, ասպետներու գլխաւորներէն ջուր ուղեց:

Գլխաւորը բացարձակապէս մերժեց: Եւ ատոր վրայ պատերազմը սկսաւ և կղզին անմիջապէս գրաւուեցաւ: Կղզին գրաւումէն ետքը, որ Միջերկրականի առաջին և աշխարհիս ամենէն ամբայեալ նաւահան-գիտաներէն մէկն էր: Անգլիական մարտանաւերը ըսկասն հալածել ֆրանսացիները:

Պօնաբարթ, զօրավար Վօպուան Մալթա ձկեց 3000 հողիով, հոն ձկեց նաեւ Ռէնհօն իբր քաղաքային վերատեսուչ, հարկ եղած վարչային տրնօրինութիւնները ըրաւ, քաղաքապետական կարգը հաստատելու համար կղզին մէջ, և անմիջապէս առաջաստանաւերը ճամբայ հանեց զէպի եգիպտոսի ափունքը, տասն օրուան զաղարէ ետք: Բանակին մէջ կը զըսնըուէր իր սպայակոյտին ամենահռչակաւոր զօրավարնեւրը, որոնք էին, Պէրթիէ, Տըլէ, Քլէպըր, Մընու, Տալուստ, Միւրա և զօրավար Տիւմա, նշանաւոր վի-

պատան Աղեքսանդր Տիւմայի հայրը :

Պօնաբարթ ուղած էր որ իրեն հետ տանի Ա. կազեմական անդամներէն ամենանշանաւորները, Շամբօլէօն, Ֆուրիէ, Պէրթօլէ, Տօլմիօ, Մօնօ և այլն որպէսզի կարենան գիտական հետազոտութիւններ կատարելու :

Այժմ, էականը Անգլիական նաւերուն չըհանդիպիլն էր, Անգլիական նաւարածինը կարեւոր օգնութիւններ ստացած էր, Անգլիայէն, հրամանատարը՝ ծովակալ Նելսըն Յունիս 12-ին Թուլօն վերադարձած էր, բայց ստաներկու օրէ իսկի ֆրանսական մարտանաւերը մեկնած էին, Նելսըն Նարօյի փութացած էր, ուր հասած էր Յունիս 20-ին, այսինքն այն պահունքերը Պօնաբարթ Մալգայէն կը մեկնէր :

Իմանալով որ Ֆրանսացիները գէպի Մալթա կըղզին գացած էին, անոնց կը հետեւէր և տրամադիր էր յարձակելու եթէ յաջողէր անոնց հասնիլ,

Ֆրանսական բոլոր նաւերուն մէջ պատերազմի պատրաստ էին : Անգլիացիներուն հանդիպելու կարելիութիւնը ամենուրեք աչքին առաջէն էր, և ոչ ոք կը վախնար : Պօնաբարթ իւրաքանչիւր նաւու հինգ հարիւր ընտիր մարտիկներ սուած էր, սրտնց գլուխը կը գտնուէր մէկը այն զօրախաչներէն որոնք այնքան լաւ վարժուած էին կրակի, իր հըրամաններուն ներքեւ :

Ըստ Պօնաբարթի, իւրաքանչիւր նաւ միակ նպատակ մը ունենալու էր, յարձակիլ մէկ նաւու վըրայ, կռուիլ և գայն գրաւել : Այդ նպատակաւ հըրամաններ տրուած էր և յոյսը գրած էր իր զինուորներուն վրայ : Այս նախազգշութիւնները ձեռք առնիլէ ետք հանդարտօրէն կ'ուզգուէր գէպի եգիպտոս

Զուարթութիւնը կը տիրէր նաւերուն վրայ,

Ճշգորէն չէին գիտեր թէ ու՛ր կ'երթան բայց զաղա-
նիքը հետզհետէ երեւան կուգար և անհամբերութեամբ
կը սպասէին տեսնելու այն ծովափը զոր պիտի գըրա-
ւէին: Իրիկունները, գիտունները և մեծ ազանները կը
հաւաքուէին զօրսպետին քով և կը վիճարանէին:

Միջոց մը անգլիական նաւարածինը ֆրանսական
շաւերու կարաւանին բաւական մօտիկցաւ բայց մէկ և
միւս կողմէ չգիտցան. Նելսըն սկսաւ գուշակել որ ֆը-
րանսացիները եղիպոսոս կ'ուղղուէին դէպի Ադեքսան-
դրիա ճամբայ բռնեց և անոնցմէ առաջ հասաւ, բայց
հոն չգտնելով ֆրանսացիները, Տարտանէլ փութաց,
հոն հանդիպելու համար: Եղական յաջողութեամբ մը
ֆրանսական նաւերը Ադեքսանդրիա հասան Յուլիս
մ.կին, թուլօնէն մեկնելէն մէկ ու կէս ամիս վերջ:

Պօնաքարթ անմիջապէս ուղեց ֆրանսական հիւ-
պատոսը տեսնել: Իմացաւ որ Անգլիացիները երկու օր
առաջ երեւցած են և խորհելով որ դեռ մօտերը պէտք
է ըլլան, անմիջապէս փորձեց զօրք ցամաք հանել:
Կարելի չէր Ադեքսանդրիոյ նաւահանգիստը մտնել,
որովհետեւ այնպէս կը թուէր թէ տեղացիք պիտի
գիմաղրէին, պէտք էր քիչ մը անդին ցամաք ելլել:
Մարապութ ըստած տեղը: Հովը ուժգին կը փչէր և
ծովը փրփրերախ էր: Իրիկունն դէմ էր, Պօնաքարթ
նշանը տուաւ ամէնէն առաջ ինք իջնելով նաւակի մը
մէջ, զինուորները պոռալով կ'ուղէին իրեն ընկերանալ:

Սկսան նաւակները ծովը իջեցնել, բայց ալիք-
ներուն կատաղութիւնը ջախջախուելու վտանգին
կ'ենթարկէր զանոնք: Վերջապէս մեծ վտանգներէ
յետոյ ծովափ ելան, նոյն վայրկեանին առադաստա-
նաւ մը երեւցաւ հորիզոնին վրայ, կարծեցին որ անգ-
լիական նաւ մըն է: «Բաղդ, գոչեց Պօնաքարթ, դուն
գիտ կը լքես, ի՛նչ, ոչ իսկ հինգ օր» բաղդը սակայն

զինք չէր լքեր, որովհետեւ ֆրանսական նաւ մըն էր որ կողգար միանալ միւսներուն: Շատ դժուարութեամբ կրցան 4-5000 հոգի ցամաք հանել նոյն գիշերը, Պօնաբարթ որոշեց անմիջապէս քաղել Աղեքսանդրիոյ վրայ, յանկարծակիի բերելու և Թուրքերուն ժամանակ չձգելու համար որ ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ տեսնեն: Անմիջապէս ճամբայ ելան, ոչ մէկ ձի ցամաք հանուած էր, սպաշակոյտը Պօնաբարթ և Քարֆարէլի՝ հակառակ որ փայտէ սրբունք մը ունէր, չորս հինգ մօտն տեղ քաղցիկն աւազներուն մէջ և լոյսը ծագած պահուն Աղեքսանդրիոյ առջեւ հասան:

Այս հնօրեայ ոստանը, Աղեքսանդրի գոտարը, այլեւ չունէր իր սքանչելի շէնքերը, անհամար բրնձկարանները և մեծ ժողովուրդը, երեք քարոյրդը աւերակ դարձած էր, Թուրքերը, հարուստ եգիպտացիները եւրոպայի վաճառականները նոր քաղաքին մէջ կ'ապրէին որ միակ պահպանուած մասն էր:

Քանի մը Արաբներ կ'ապրէին հնոմենի ոստանին աւերակներուն մէջ: Հին պարիսպ մը, որ քանի մը աշտարակներ ունէր, կը պարփակէր հին և նոր քաղաքը և շուրջը կը տիրէր աւազը, որ եգիպտոսի մէջ կը յառաջանայ ամենուրեք ուր քաղաքակրթութիւնը կ'ընկրկի:

Չորս հազար մրանսացիները Պօնաբարթի առաջ նորդութեամբ հոն հասան լուսադէմին այդ աւազի ծովուն վրայ քանի մը Արաբներու հանգիպեցան, որոնք հրացանի մէկ երկու հարուածներ արձակելէ ետք միւրճուեցան անապատին մէջ: Պօնաբարթ իր զինուորները երեք շարքի վերածեց: Արաբները և Թուրքերը որոնք պարիսպի մը ետեւէն սքանչելի զինուորներ են բուռն կրակ մը տեղացուցին, բայց մրանսացի-

ները սանդուխներով բարձրացան և անցան հին պա-
րիսպը, առաջին ինկոզը Քլէպըր եղաւ որ ճակատէն
գնդակ մը ստացած էր: Փրանսացիք Արարեն երը
վառնեցին աւերակէ աւերակ, մինչեւ նոր քաղաքը,
կռիւը փողոցէ փողոց պիտի շարունակուէր և մահացու
պիտի դառնար, բայց թուրք գնդապետ մը միջամտեց
համաձայնութեան մը վրայ բանակցելու համար: Պո-
նափարթ յայտարարեց որ եկած չէ ընաւ երկիրը աւե-
րելու և զայն Սուլթանին ձեռքէն առնելու համար,
այլ միայն զայն ազատելու Մէմլուքներու տիրապե-
տութենէն և վրէժ լուծելու այն նախատինքներէն
զորս անոնք բրած էին Փրանսայի: Խոստացաւ որ
սեղանական իշխանութիւնները պիտի պահպանուին,
կրօնական արարողութիւնները պիտի կատարուին
անցեալի նման, թէ՛ սեպհականութիւնները պիտի
յարգուին եւն ... Այս պայմաններով ընդգրիմու-
թիւնը դադրեցաւ, նոյն օրն իսկ Փրանսացիները
Ադերսանցրիոյ տէրը դարձան, նոյն միջոցին ամբողջ
գինուորները ցամաք ելած էին: Հիմա պէտք էր Մար-
տանուները պահպանել կա՛մ նաւահանգիստին մէջ, և
կամ մօտակայ խորշերէն մէկուն մէջ, Ադերսանցրիոյ
մէջ ստեղծել երկրին բարբերուն յարմար վարչութիւն
մը, և արշաւանքի յատակադիր մը վճուել եգիպտոսը
գրաւելու համար: Առ այժմ ծովէն և Անգլիացուց հետ
բախումէ մը յառաջ գալիք վտանգները անցած էին:
Ամէնէն մեծ արգելքները յաղթուած էին այն բարե-
բաղձութեամբ որ կարծես միշտ մեծ մարդու մը երի-
տասարգութեան հետ կ'ըլլայ: Եգիպտոս՝ ուր ցամաք
եկած էինք շատ եղական, լաւ գիրք ունեցող և ա-
մէնէն լեզվաւոր երկիրներէն մէկն է:

Եգիպտոս ճշմարիտ աւատականութիւն մըն էր,
ինչպէս միջնադարեան Եւրոպան. անիկա կը ներկա-

յացնէր միանգամայն յաղթահարուած ժողովուրդ մը, յաղթական բանակ մը որ ապստամբ էր իր վեհապետին դէմ, վերջապէս նախկին տխմար դատակարգ մը, որ վարձկանը դարձած էր աւելի զօրաւորին:

Երկու մեծ պէյեր այդ պահուն կը տիրէին միւսներուն՝ Եգիպտոսի մէջ: Մէկը՝ Իպրահիմ պէյ, հարուստ, խորամանկ, զօրաւոր. միւսը՝ Մուրատ պէյ, յանգուգն, քաջ և խանդավառ:

Համաձայնած էին իշխանութիւնը բաժնել, որով Իպրահիմ պէյ քաղաքային իշխանութիւնը ըստանձնած էր և Մուրատ պէյ՝ զինուորական իշխանութիւնը:

Պօնափարթ որ զօրապետի հանձարին գիտէր միացնել հիմնարկողի ճարտարութիւնը և փափկանկատութիւնը, որ յաղթահարած երկիրներ բաւական թըռուով վարած ըլլալով, տեսակ մը փորձառութիւն ըստացած էր, անմիջապէս հասկցաւ թէ ի՞նչ քաղաքականութեան պէտք է հետեւի Եգիպտոսի մէջ:

Հարկ էր այդ երկիրը նախ խել Մէմլուքներէն: Արդէն պատճառներ ունէր նախ անոնց դէմ ելլելու, որովհետեւ անդադար գէշ վարուած էին Ֆրանսացւոյ հետ:

Գալով Բ. Դրան, պէտք էր այնպէս ձեւացնել թէ անոր գերիշխանութեան դէմ չպիտի յարձակին, այլ ընդհակառակը՝ զայն պիտի յարգեն: Գալով բընակէշներուն, պէտք էր զանոնք գբաւելու համար սիրաշահիլ ժողովուրդը, այսինքն Արաբները, յարգելով շէյխերը, գգուելով իրենց վաղեմի հպարտութիւնը, աւելցնելով անոնց իշխանութիւնը, չղջորթութելով անոնց գաղանի մէկ փափաքը, այն է՝ հին հայրենիքին վերահաստատումը, — արաբական հայրենիքին — ապահով էին թէ երկրին պիտի տիրեն և զայն ամբողջովին իրենց պիտի կապեն: Այլ աւելի, խնայելով

անձերուն և ինչքերուն այնպիսի ժողովուրդի մը մէջ, որ կը կարծէր թէ յազթողը, սպաննելու կողոպտելու և աւերելու իրաւունք ունի, պիտի զարմացնէին զանոնք, ինչ որ առաւելութիւն մը պիտի ըլլար ֆրանսական բանակին համար և եթէ ասոնցմէ զատ յարգէին կիները և Մարգարէն, այնքան ապահովաբար պիտի գրաւեն սիրտերը՝ որքան երկիրը:

Օժտուած ըլլալով արեւելեան երեւակայութեամբ, իրեն համար գիւրին էր առնել հանգիստուոր և տիրական ոճ մը որ կը պատշաճէր արաբական ցեղին: Յայտարարութիւններ հանեց, որոնք ա ր ա ր ե ր է ն ի թարգմանուեցան և տարածուեցան երկրին մէջ: Անիկա Բաշային գրեց — «Ֆրանսական հանրապետութիւնը որոշեց զօրաւոր բանակ մը ղրկել վերջ դնելու համար եգիպտացի պէյերուն աւագակութեանց, ինչպէս որ ստիպուած էր քանի մը անգամներ ընել, այս դարուս մէջ, Դունուզի եւ Ալժերիոյ պէյերուն դէմ: Դուն, որ պէտք էր պէյերուն պետն ըլլայիր, Զքեզ Դահիրէ կը պահեն առանց իշխանութեան եւ առանց ազդեցութեան դուն պէտք է որ հանդիսով ընդունիս իմ ժամանումս . . .

Քուրանին եւ Սուլթանին դէմ ձեռնարկ մը չըպիտի ընեմ: Դիտես որ ֆրանսական ազգը միակ զինակիցըն է Սուլթանին՝ Եւրոպայի մէջ: Ուրեմն դէպի ինծի եկու՛ր, եւ անիծէ պէյերու անօրէն ցեղը: »

Եգիպտացիներուն ուղղուելով՝ սա բառերը կ'ըսէր Պօնաբարթ. «Եգիպտական ժողովուրդ՝ ձեզի պիտի ըսեն որ ես եկած եմ ձեր կրօնքը ջնջելու, մի՛ հաւատար, պատասխանեցէ՛ք որ ես կուգամ ձեր իրաւունքները վերահաստատելու, բռնատէրերը պատժելու եւ թէ ես Մէմլուքներէն աւելի կը յարգեմ Աստուածը, իր Մարգարէն եւ Քուրանը:» Մէմլուքներու բռնապետու-

Թեան վրայ խօսելով անիկա կ'ըսէր. « Ուր որ գեղեցիկ հող մը կայ, կը պատկանի Մէմլուքներուն, ուր որ գեղեցիկ գետի մը. ձի մը, տուն մը կայ՝ կը պատկանի Մէմլուքներուն: Եթէ եգիպտոս իրենց ագարակն է, թո՛ղ ցոյց տան այն պայմանագիրը զոր Սատուած իրենց տուած է: Բայց Սատուած արդար է եւ զթած ժողովուրդին համար եւ հրամայած է որ Մէմլուքներու տիրապետութիւնը վերջանայ: Խօսելով ֆրանսացւոց զգացումներուն վրայ, կ'աւելցէր: « Մենք եւս, ճշմարիտ հաւատացեալներ ենք, Մենք չէի՞նք որ ջախջախեցինք պապը, որ կ'ըսէր թէ պէտք է Մահմէտականներու դէմ կռուիլ: Մենք չէի՞նք որ ջնջեցինք Մալթայի ասպետները, որովհետեւ այդ անմիտները կը կարծէին թէ Սատուած կ'ուզէ որ մահմէտականներուն դէմ կռուինք: Երիցս երջանիկ են անոնք որ մեզի հետ ըլլալ կ'ուզեն: Անոնք պիտի քարգաւաճին հարստութեամբ եւ աստիճանով: Երջանիկ են անոնք որ չէզոք պիտի մնան: Ժամանակ պիտի ունենան զմեզ ճանչնալու եւ մեր կողմը պիտի անցնին: Բայց վա՛յ, երիցս վա՛յ անոնց, որ պիտի զինուին Մէմլուքներուն ի նպատտ եւ մեզի դէմ պիտի կռուին, անոնց համար փրկութիւն չկայ, անոնք պիտի կորսնուին: »

Պօնաթարթ ըսաւ իր ղինուորներուն, « Դուք այնպիսի յաղթանակի մը պիտի ձեռնարկէք, որուն ազդեցութիւնը քաղաքակրթութեան եւ աշխարհիս վաճառականութեան վրայ անհաշուելի է: Դուք Սնզլիոյ ամէնէն ապահով եւ զգայուն հարուածը տուած պիտի ըլլաք, մինչեւ որ մահացու հարուածը տաք: »

« Այն ժողովուրդը, որուն հետ պիտի ապրինք Մահմէտական է, իրենց հաւատամքին առաջին յօդուածն է, Սատուածէ զատ ուրիշ Սատուած չկայ եւ

Մուհաամմէտ անոր մարգարէն :

Հակառակը մի՛ ըսէք, իրենց հետ վարուեցէ՛ք աշնպէս, ինչպէս վարուեցանք Հրեաներուն եւ Իսալացիներուն հետ: Յարգանք ունեցէ՛ք իրենց Միւֆթիներուն եւ Իմամներուն նկատմամբ, ինչպէս որ ունեցաք եպիսկոպոսներուն եւ րաբունիներուն հանդէպ: Քուրանին պատուիրած արարողութեանց եւ մըզկիթներուն համար աշն լաշնախոհութիւնը ունեցէ՛ք, զոր ունեցաք վանքերուն, սինակոկներուն Քրիստոսի եւ Մովսէսի կրօնքներուն համար: Հոռովէական լէզէոնները կը պաշտպանէին բոլոր այդ կրօնները: Հոս եւրոպայի սովորութիւններէն տարբեր բաներ պիտի գտնէք, պէտք է որ անոնց վարժուիք: Այն ժողովուրդը որուն մէջ պիտի մտնէք կիներուն հետ մեզմէ տարբեր վարմունք մը ունի: Յիշեցէ՛ք որ ամէն երկրի մէջ բռնաբարողը վատ մըն է:

«Առաջին քաղաքը որուն պիտի հանդիպինք, Աղեքսանդր հիմնած է, Մեր ամէն մէկ քաջին մեծ յիշատակներ պիտի գտնենք որոնք արժանի են Ֆրանսացիներու եռանդը գրգռելու:»

Պօնափարթ անմիջապէս պէտք եղածը բրաւ ֆրանսական իշխանութիւնը հաստատելու համար Ալեքսանդրիոյ մէջ, եւ յետոյ Տէլդան ձգելով գնաց գրառուելու Փահիրէն: Յուլիսի մէջ էին եւ Նեզրսը պիտի սորդէր դաշտերը:

Անիկա կ'ուզէր ողորդումէն առաջ Փահիրէ հասնիլ եւ այդ միջոցին հոն հաստատուիլ: Հրամայեց որ Աղեքսանդրիոյ մէջ ամէն բան նոյնը մնայ, թէ կըրօնական արարողութիւնները չարունակեն եւ արգարուածիւնը զործադրուի Փառքներու միջոցաւ: Անիկա կ'ուզէր միմիայն Մէմլուքներու իրաւանց տիրանալ եւ պաշտօնեայ մը անուանել որ սովորական տուրքերը

պիտի գանձէր: Դիւան մը կազմել տուաւ կամ քաղաքական խորհուրդ մը, որուն կը մասնակցէին Շէյխեր, Աղեքսանդրիացի երեւելիներ, որպէսզի անոնց հետ խորհրդակցի այն բոլոր միջոցներու մասին զորս ձեռք պիտի առնէին Զրահասցիները: 3000 հոգի իբր պահակազօրք թողուց Աղեքսանդրիոյ մէջ և անոր հրամանատարութիւնը յանձնեց Քրէպէրին որ իր ըստացած վէրքին պատճառաւ մէկ երկու ամիս անդործութեան գառապարտուած էր: Գնդապետ Քրէպէնը՝ որ հռչակաւոր երկրաչափ մը պիտի ըլլար, պաշտօն ըստացաւ Աղեքսանդրիան պաշտպանուելու վրձակի մէջ գնել և այդ նպատակաւ Քրէպէն քիչ ժամանակուան մէջ և քիչ ծախքով Աղեքսանդրիոյ մէջ սքանչելի աշխատութիւններ կատարեց: Պօնաբարթ յետոյ հըրած մաններ տուաւ պատերազմական նաւերը վտանգէ դերձ պահելու համար:

Այս գործերը կատարելէ ետք գօրաւարը պատրաստուեցաւ ճամբայ ելլելու: Ահագին թուով նաւեր ուտեստեղէնով, զէնքերով և ամէն կարգի մըթերքներով բեռնաւորուած՝ ծովափը քերելով հասաւ մինչև Ռոդէթի բերանը, անկէ մօտան հեղոս և ֆրանսական բանակին հետը գետը բարձրացան, Պօնաբարթ զըլուխըն անցած էր բանակին որ Մայթա և Աղեքսանդրիա գինուոր ձգած ըլլալուն համար մօտաւորապէս 30,000 հոգիէ կը բաղկանար:

Անիկա ամէնէն կարճ ճամբան ընտրելով ուղղութեամբ գէպի Գանիրէ: Երբ գինուորները տեսան, որ անեզր պաշտպանի մը մէջ կը գտնուին, ոտքերնուն ներքեւ ունենալով շարժուն աւաղ մը և գլուխնուն վրայ կիդիչ երկինք մը, ո՛չ ջուր, ո՛չ չուք, աչքերնին հազիւ հանգչեցնելով արմաւենիներու ցանցառ փունջերու վրայ, իբր կենդանի էակներ տեսնելով ա-

լար թեթե հեծելադօրք, որոնք կ'երեւային և կ'անհետանային հորիզոնին վրայ, և երբեմն ալ կը ծածկուէին առաջի կոյսերու ետեւ յետամնացները ըս պաննիլու համար, ախրութեամբ լեցուեցան:

Արդէն հանդիստի պէտքը կ'զգային Խաւական երկար և յաճառ կռիւներէն ետք: Անոնք իրենց զօրախարին հետեւած էին հեռաւոր երկրի մը մէջ, որովհետեւ կոյր հաւատք ունէին և աւետեաց երկիր մը ծանուցաց էին իրենց, ուրիշ բաւական հարուստ վերադառնալով ամէն մէկը պիտի կրնար վեց արտափար հող գնել: Բայց երբ այս անապատը տեսան, սկսան զժգոհիլ և նոյն իսկ յուսահատիլ: Յանցաւորէն հանձն առնալ հորերը քանդուած էին:

Պօնաբարթ տեսաւ որ նոյն իսկ Լանի և Միւրաշի պէս քաջերը զժգոհ էին: Բայց ինքը ամէնուն վրայ ազդեցութիւն մը կը գործէր, իր ներկայութիւնը կը լսեցնէր զանոնք և երբեմն զուարթութիւն կը պատճառէր:

Զինուորները իրենց կրած նեղութիւնները չէին ուզէր Նարօլէօնի վերադրել ալ այն գիտուններուն՝ որոնք երկիրը կը քննէին, և վրէժնին կը լուծէին խօսքեր նետելով անոնց հասցէին: Քաջարէլլի, որ քաջ էր և հեռաքրքիր, ըստ իրենց խաբած էր զօրապետը և զայն մղած էր այս հեռաւոր երկիրը գալու:

Անիկա մէկ սրունքը կորսնցուցած էր Հսենտի վրայ, այդ պատճառաւ կ'ըսէին — Իր հոգը չէ, մէկ ոտքը Ֆրանսայի մէջ է: Վերջապէս չարաչար տանջը ուելէ ետք՝ Նեղոսի ամուսնը հասան Յուլիս 10-ին, չորս օրուան ճամբայ կտրելէն յետոյ, Նեղոսը և այդ այնքան վաժարուած ջուրը տեսնելուն պէս, զինուորները մէջը նետուեցան և լողալով մոռցան իրենց յոգնութիւնները:

Յառաջագահ ջոկանքը, որ յետսաղահան եղած էր, 2-300 Մէմլուքներու գէմը ելաւ զորս սուլթաններով ցրուեց: Ստաջին անգամն էր որ կը տեսնէին զանոնք, որ կը ծանուցանէին թշնամի բանակին վերահաս հանդիպումը: Քաջն Մուրատ Պէյ, իրաւ ալ տեղակայած ըլլալով իր բոլոր ուժերը կը հաւաքէր Գահիրէի շուրջը: Մինչև անոնց հաւաքուիլը, հազարի չափ ձիաւորներով կը վազվզէր մեր բանակին շուրջը անոր ընթացքը գիտելու համար: Բանակը Ռահմանիէյի մէջ սպասեց մարտանաւերուն, անիկա հանգչեցաւ մինչև Յուլիս 13 և նոյն օրը մեկնեցաւ դէպի Շէպրէիս: Մուրատ Պէյ հոն էր իր Մէմլուքներուն հետ:

Նաւերը որ աստջուրնէ մեկնած էին, յարձակման ենթարկուեցան առանց պաշտպանուելու ժամանակ ունենալու: Մուրատ պէյ ալ մարտանաւերունէր և թէ՛ ցամաքէն ու թէ՛ գետէն կրակ կ'ընէր մերիններուն վրայ, որոնք չստ խիստ կռիւի մը ենթարկւումը տեսնելէն: Թշնամիին երկու նաւերը առին և զոյն ետ մղեցին:

Փրանսական բանակը որ հինգ զօրաբաժին՝ կազմուած էր, հասաւ այդ միջոցին, Պօնաբարթ այդ հինգ զօրաբաժինները հինգ քառակուսիներու վերածեց, որոնց մէջտեղը զետեղեց քոյքերը և սպաշարոյցը: Հըրետանին անկիւնները զետեղուած էր: Մուրատ պէյի այս կենդանի ամբողջներուն վրայ սլացող 1000-1200 քաջ ձիաւորներ, որոնք գոռու՝ գոչումով և սըրարչաւ, իրենց ատրճառակները արձակելով և յետոյ իրենց սուրերը քաշելով եկան նաւուկեցան բանակին քառակուսիներու ճակատներուն վրայ:

Ամէն կողմ սուրներու ցանց մը և սոսկալի կըրակ մը գանելով իրենց դէմ, կը ծփային ֆրանսական շարքերուն շուրջ, կ'իյնային անոնց ստջիւ, կամ

իրենց ձեռքուն բոլոր սրբնթացութեամբը կը փախ-
չէին դաշտավայրին մէջ: Մուրա՛տ՝ իր ամէնէն քաջ
ձիււորներէն երկու կամ երեք հարիւրը կորսնցնելով
քաջուեցաւ Տերգայի վրայ բարձրանալու և երթալ
Գահիրէի բարձունքը մեղի սպասելու համար, իր բոլոր
ուժերուն զլուխը անցած:

Այս պատերազմը բաւական եղաւ ֆրանսական
բանակը վարժեցնելու այս նոր տեսակի թշնամիներուն
և Պօնաբարթին թեւադրելու այն ռազմագիտութիւնը
զոր ալետք էր, զործածել անոնց հանդէպ: Ֆրանսական
բանակը ճամբայ ելաւ դէպի Գահիրէ, իսկ պատերազ-
մական նաւերը կ'ընկերանային զետն իվեր: Յաջորդ
օրերը անդադար յառաջ գացին, զինուորները նորանոր
գժուարութեանց ենթարկուեցան, բայց Նեղոսի եզեր-
քէն բլլալուն համար կրնային լողալ իրիկունները,
թըշնամիին երեւան դալը իրենց կռանգ տուած էր,
Պօնաբարթ կը գրէր: «Այս զինուորները որոնք ար-
դէն քիչ մը զգուած էին յոգնութիւններէ, ինչպէս միշտ
կը պատահի երբ մարդ բաւական տիրացած է փառքի.
հիմա նորէն հիանալի կը գտնէի հրացանածգութեան
մէջ»: Բանակը կը սկսէր համ զգալ, զխառնները՝ Մօնօ
և Պէրթօլէ, Շէպրէքսի պատերազմին ժամանակ հերո-
սական քաջութիւն մը ցոյց տուած էին: Իրիկունը,
հանդիստի պահուն, զինուորները իրարու կը պատ
մէին Հազար և մէկ Գիշերներու պատմութիւնները և
ոսկիներով չողջողուն պալատներ կը խոստանային ի-
րարու: Աս այժմ ասկայն, ուտելու հաց ալ չունէին,
որովհետեւ թէև ցորեն կար, բայց ո՛չ աղօրիք և ոչ
ալ փուռ ունէին: Անոնք կ'ուտէին ռապ աղաւնի և ձը-
մերուկ, զոր զինուորները կ'անուանէին սուրբ ձըմե-
րուկ: Հետզհետէ կը մօտենային Գահիրէի, ուր պիտի
մզուէր զճոսական պատերազմը: Մուրա՛տ պէյ հաւաքած

էր իր Մէմլուքներուն մեծագոյն մասը, մօտաւորապէս 10,000 հոգի, որոնց հետ կային կրկնապատիկ թուով ֆէլլահներ, զորս զինած էին և կ'ստիպէին ամբողջներուն ետեւէն կռուիլ: Մուրատ պէյ հաւաքած էր քանի մը հազար Ննիչէրի, Բաշալին մարդոցմէն. Այս Բաշան՝ հակառակ Պօնաբարթին նամակին, հարստահարիչներու կողմը հակած էր, Մուրատ պէյ պաշտպանողական պատրաստութիւններ տեսած էր Նեղոսի ափանց վրայ, Գահիրէ կը գտնուի աջ ափին վրայ, Մուրատ պէյ իր բանակատեղին հաստատած էր ձախ ափունքին վրայ երկար գաշտի մը մէջ, որ կը տարածուի ընդմէջ Նեղոսի և մեծագոյն բուրքերուն՝ Կիզէի բուրքերուն: Իր ամբողջութիւնները չինած էր թըրքական սղիսութեամբ մը, հոն գետնկած էր 24000 ֆէլլահ և Նէնիչէրի, որպէսզի յամառօրէն կռուին ամբողջութեանց ետեւէն: Իր Մէմլուքները, թուով 10,000 տարածուած էին գետին և բուրքերուն մէջտեղը զրոնքունող գաշտին մէջ, հոն կային նաև քանի մը հազար արաբ ձիաւորներ, որոնք յաղթութեան մը պարագային պիտի փութային օգնութեան, թալլելու համար: Մուրատ պէյի ընկերակիցը՝ Իպրահիմ որ իրմէնուազ ռազմիկ և նուազ քաջ էր, Նեղոսի միւս կողմքը կը գտնուէր, հազարի չափ Մէմլուքներով, իր կիներովը, գերիներովը և հարստութեամբը պատրաստ Գահիրէէն փախչելու և Սուրիա ապաստանելու, և թէ Ֆրանսացիները յաղթող հանդիսանային: Յուլիս 21-ին: Դեռ լոյսը չի ծագած, ֆրանսական բանակը ձամբայ ելաւ, անիկա գիտէր թէ կը մօտենար Գահիրէի և թէ բախում պիտի ունենայ թշնամիին հետ:

Արշալոյսին իր ձախակողմին վրայ տեսաւ վերջապէս բարձրագիւր մինարէները այս մեծ մայրաքաղաքին, իսկ աջ կողմին վրայ, անապատին մէջ,

արեւոյ ոսկեղօծութեամբ հսկայական Բուրքերը: Այս յիշատակութեան հետեւ ի տես, բանակը կանգ առաւ, կարծես յափշտակուած՝ հետաքրքրութեամբ և հիացումով: Պօնաբարժ ի դէմքը խանդավառութեամբ կը ծառայէր, անխիտ գործերու շարքերուն անջնջ ձիով կը վազվիէր և ցոյց տալով Բուրքերը, «Երբ գոչէր, «Մը-

Բուրքերու հա-
կատարար:

«Զինուորներ .
բոլոր անոնց, ցոյց
տալով բուրքերը:
Այս բուրքերուն
գոգաքէն հառա-
սուն դարեւ ձեզի
կը նային»:

տածեցէ՛ք, մտածեցէ՛ք թէ քառասուն դարերու հնու-
թիւն ունեցող այս Բուրքերը զձեզ կը դիտեն:» Ահադ
շաշկերով յոռաջացան, քանի կը մօտենային, կը
տեսնէին Գահիրէի միջնաբերդը, Բուրքերը կը խո-
չորնային, էմպապէն պաշտպանող բազմութեան ետեւ-

զեռը կը տեսնէին 10000 հեծեւագօրքերուն պողպատափայլ և ոսկեփայլ զէնքերուն կայծկլտուքը կը գիտէին:

Պօնաբարթ անմիջապէս պատրաստութիւններ տեսաւ: Բանակը, ինպէս էր Շէպրէիսի մէջ, հինգ զօրամասի բաժնուած էր, Պօնաբարթ անգամ մը չափուած ըլլալով թշնամիին հետ, իր պատրաստութիւնները ըստ այնմ տեսաւ, մասնաւոր հրահանգ տուած էր իր զինուորներուն, կրակելու չ'աճապարել, այլ պաշարեամբ սպասել թշնամիին և մօտէն կրակել: Թընթանօթի ուղմբերուն հասնելիք հեռաւորութեան չափ մօտեցան, Պօնաբարթ որ բանակին կեդրոնը կը գտնուէր, գիտակով մը զննեց էմպապէի բանակատեղին և համոզուով գոյացուց որ թշնամին պիտի չկրնայ ամբողջութիւններէն դուրս ելլել, այս համոզման վրայ հիմնեց իր ընելիքները, իր նպատակն էր Մէմլուքները բաժնել ամրացեալ բանակատեղիէն, զանոնք Նեղոսի մէջ մղել և էմպապէի վրայ յարձակիլ, անոնց վրայ յաղթանակ մը տանելէ յետոյ միայն:

Եւ ահա յանկարծ, յարձակման նշանը տուաւ: Մուրաա պէյ, թէև զինուորական կրթութիւնը ըստացած չէր, բայց շատ քաջ մէկն էր ու թափանցող աչք մը ունէր, անմիջապէս գուշակեց թէ իր հակառակորդին նպատակը ի'նչ է, և որոշեց այդ վճռական վայրկեանին յարձակիլ: Երկու հազար Մէմլուքները ձգեց հոն, էմպապէն պաշտպանելու համար, և մընացեալ ուժովը խոյացաւ Փրանսական աջակողմեան երկու զօրաբանակներուն վրայ, մեր քաջարի զինուորները որոնք ատեն մը որքան եռանդուն էին, այնքան պաշարիւն եղած էին հիմա, համբերութեամբ սպասեցին անոնց և հրացանով և ուղմբով պատասխանեցին, այս կրակէն կանգ առած՝ հազարաւոր մէմլուք ձիաւորները սկսան տատանիլ, ամէնէն քաջերը խոյացան սուին-

ներուն վրայ և մեռան

Այն ժամանակ մնացեալները անկարգութեամբ սկսան նահանջել, Պօնաբարթ նշմարելով որ թշնամի բանակին մէջ խուճապը ծայր տուած է, ձախակողմեան երկու զօրաբաժիններուն հրամայեց մօտենալ Էմպապէի, զայն գրաւելու համար, և ահա քաղաքին մէջ զպահ տրուած Մէմլուքները յարձակեցան Փրանսական բանակին վրայ, մինչ անիկա յառաջ կը խաղար: Ասոր վրայ Ֆրանսացիք կանգ առին և հրաշալի առագութեամբ մը քառակուսի կազմելով մեծ թուով թըշնամի կոտորեցին, Էմպապէի մէջ խուճապը տիրեց, ու մանք փախան դաշտը, Նեղոսին և մեր աջակողմին միջև, բայց գնդակահար եղան կամ գետը թափուեցան: Այն ատեն յարձակման զօրաբաժինը բռնուն կերպով խոյացաւ Էմպապէի վրայ, զայն գրաւեց և գետը նետեց Փէլլահներու և Ննիչէրիններու խուժանը, շատեր խեղդուեցան, բայց եգիպտացիները լաւ լուղորդներ ըլլալուն համար մեծ մասամբ կրցան ազատիլ:

Օրը իրիկուն եղած էր, այն Արաբները որոնք Բուրքերուն մօտերն էին և յաղթութեան կ'ըսպասէին, անապատին մէջ մխրճուեցան: Մուրատ, իր հեծելազօրաց բեկորներուն հետ, երեսը արիւնոտ, քաշուեցաւ դէպի վերին եգիպտոս: Իպրահիմ պէյ, որ Նեղոսի միւս եզերքէն կը դիտէր այս աղէաքը, թաղուեցաւ Պէլպէյսի մէջ, Մուրիա քաշուելու համար: Մէմլուքները կրակ տուին իրենց հարըստութիւնները փոխադրող նաւերուն, այս աւարը փախաւ մեր ձեռքէն ու մեր զինուորները ամբողջ գիշերը տեսան որ բոցերը կը լափէին հարուստ աւարը: Պօնաբարթ իր սպայակոյտը հաստատեց Կիզէի մէջ, Նեղոսի ափանց վրայ, ուր Մուրատ պէյ հրաշալի բընակարան մը ունէր, թէ՛ Կիզէի և թէ՛ Էմպապէի մէջ

մեծ քանակութեամբ պաշար կար, զոր մեր գինուորնե-
րը վայելեցին երկարամեա պահեցողութենէ մը յետոյ,
Կիպէի աշգիւնեւուն մէջ հրաշարի խաղող գոտան և ան-
միջապէս քաղեցին, գտան նաև սքանչելի չալեր,
գեղեցիկ զէնքեր, ձիեր և մեծ քսակներ, որոնք
2- 300 ոսկի կրնային պարունակել, որովհետև մէմ-
լուքները հետերնին կը տանէին իրենց հարստութիւնը:
Ընդամէնը 5-6000 Մէմլուք սպաննուած էր 1000 է
աւելի ալ խեղդուած էր Նեղոսի մէջ: Փրանսացիները
աշխատեցան ծովէն հանել խեղդուածները, գտանք
կողոպտելու համար: Փրանսական թանակը հաշիւ 100
մեռեալ և վիրաւոր ունէր, Գահիրէն անպայման իր-
ձեռքին մէջն էր աշխուս, այս մայրաքաղաքը արա-
սովոր խուճապի մը մասնուած էր, իր 300000 բնա-
կիւնները, կատղած ու խելայեղած էին, պատրաստ
ամէն ծայրայեղութեան, և պէյերու պալատները թալ-
լել կ'ուզէին: Դժբախտաբար, ֆրանսական նաւատոր-
մը տակաւին խորձրացած չէր Նեղոսն ի վեր որով
գետ չէինք կրնար Գահիրէն երթալ գրաւել, Գահիրէ
գտնուող մէկ քանի ֆրանսացի վաճառականները Պո-
նաբարթին զրկուեցան, որպէսզի քաղաքի գրաւման
մասին համաձայնութիւն մը գոյանայ, Պոնաբարթ
քանի մը արաբական նաւ ձեռք անցուց և անոնցմով
Չոկատ մը զօրք զրկեց Գահիրէ և անդորոթիւնը վե-
րահաստատեց, յաջորդ օրն ալ ինքը մտաւ Գահիրէ և
Մուրատ պէյին ապարանքը գրաւեց:

Հազիւ թէ Գահիրէի մէջ հաստատուեցաւ, Պոնա-
բարթ փութաց ի գործ դնել նոյն այն քաղաքականու-
թիւնը զոր արդէն ցոյց տուած էր Աղեքսանդրիոյ մէջ,
և որուն շնորհիւ երկիրը իրեն պիտի կապէր: Անիկա
այցելութիւն տուաւ գլխաւոր շէյխերուն գանոնք չո-
ղոթորդեց, անոնց յոյս ներշնչեց թէ օր մը արաբական

տիրապետութիւնը կը հաստատուի, իրենց սովորութեանց և կրօնքին պահպանումը անազարտ ձգել խոստացաւ և յաջողեցաւ կատարելապէս զանոնք շահիլ ճարտար շոյանքներու և տպաւորիչ խօսքերու խառնուրդով մը :

Ամէնէն կարեւոր կէտն էր ձէմիլ Ազհարի մըզլիթին չէյխերէն Փրանսացիներուն ի նպաստ յայտարարութիւն մը ստնելը, անոնք այն ազգեցումիւնն ունէին, ինչ որ Պապը ունի քրիստոնեաներուն վրայ : Պօնաբարթ իր բոլոր ճարտարութիւնը ի գործ դրաւ և լիովին յաջողեցաւ : Մեծ Շէյխերը փափաքուած յայտարարութիւնն ըրին և եզիպտացիները հրաւիրեցին հնազանդիլ Աստուծոյ Առաքեալին, որ կը յարգէր Մարգարէն և որ եկած էր զիրենք ազատել Մէմլուքներուն բռնութենէն : Պօնաբարթ Գահիրէի մէջ ալ հաստատեց կառավարական պաշտօնատուն մը, անպամակցութեամբ չէյխերու և երեւելիներու, այս քաղաքապետական մարմինն միջոցով անիկա պիտի շահէր եզիպտացիներուն սիրտը և անոր շնորհիւ պիտի տեղեկանար երկրին ներքին վարչութեան, բոլոր գաւառներուն մէջ ալ հաստատեց նոյնօրինակ քաղաքապետական մարմիններ : Դատական գործերու յանձնախումբ մը գատըներուն թողուց, Մէմլուքներուն ինչքերը գրաւեց յօգուտ Փրանսական բանակին և նախապէս հաստատուած տուրքերը զանձել տուաւ, այս գործին համար պէտք էր տրամադրելի ունենալ Ղըպտինները, Պօնաբարթ ամէն ջանք թափեց զանոնք շահելու համար, յոյս ներշնչելով անոնց, թէ վիճակին պիտի բարեկաւուրէ : Զօրավարներ և զօրախումբեր զրկեց գրաւելու համար Տելդան և միջին եզիպտոսը, ամէնուրեք, պէտք էր չէյխերը գործի գլուխ դնել, Ղըպտինները գրաւել և տուրքեր հաստատել բանակին

պէտքերը հայթայթելու համար :

Այնուհետեւ մարդը զբաղեցաւ իր զինուորներուն առողջութեան և բարեկեցութեան խնդիրներովը : Եղիպտոսը կ'սկսէր հաճոյ թուիլ անոնց, վարժուած էին երկրին տարօրինակ բարքերուն և շարունակ կը կատակէին : Իրենց սովորական ճարտարութեամբը դուշակելով հրամանատարին մտադրութիւնը, անոնք ալ յարգանք ցոյց կուտային իսլամական բարքերուն :

Պօնաբարթ փուռեր շինել տուաւ, որպէսզի հայ եփեն : Ջանոնք տեղաւորեց Մէմլուքներուն հանգստաւէտ բնակարաններուն մէջ և մշտնաւորաբար՝ յաճնաբարեց որ իսլամ կիներուն հանդէպ յարգանքով վերաբերուին : Ֆրանսացիք Եգիպտոսի մէջ գտած էին մեծ թուով հիանալի էշեր և մեծ հաճոյք կ'զգային անոնց վրայ հեծնելով գիւղերը պըտըտելէն, իսկ հեծելագորքը առած էր Մէմլուքներու արարական չնաչխարհիկ ձիերը :

Պօնաբարթ հոգ տարաւ նաև յարաբերութիւններ մշակելու գրացի երկիրներու հետ, որպէսզի Եգիպտոսի հարուստ վաճառականութեան տէր դառնայ, անձնապէս ինքը անուանեց հաճիներուն էմիրը, որ ամէն տարի կ'ընտրուի Գահիրէի մէջ, սլաշտպանելու համար Մէքքէի մեծ կարաւանը, չէյիներուն միջոցաւ Մէքքէի չէրիֆին գրել տուաւ թէ ինքը պիտի պաշտպանէ ուխտաւորները և թէ կարաւանները ապահովութիւն պիտի վայելեն, ասկէ զատ, նամակ գրելով Իպրահիմ պէյի և ուրիշ փախտաւորական բաշաներու, զանոնք ապահովցուց թէ Ֆրանսացիները լաւ տրամադրութիւններ ունին հանդէպ Բ. Դրան : Դժբախտաբար այս վերջին նախազգուշութիւնները անօգուտ դարձան, որովհետեւ Բ. Դրան մարդիկը չէին հաւատար թէ Ֆրանսացիները, որոնք իրենց վեհապետին ամէնէն

Պօնաբարք կը
նկրէ Գանիրեցի
բմբոսներուն:

հարուստ գաւառներէն մին նուաճելու եկեր էին, կր-
նան իրենց ճշմարիտ բարեկամներն ըլլալ:

Արարները երիտասարդ յաղթականին նկարագ-
րէն շատ ազդուած էին, չէին ըմբռներ որ մահկանա-
ցու մը, որ կայծակներ կը տեղար, այսքան ներողա-
միտ կրնար ըլլալ, զայն կ'անուանէին Մարգարէին
սրժանի գաւաղը, մեծն Ալլահին սիրելին, Գանիրէի
մեծ մղկիթին մէջ սա գոհարանական աղօթքը կար-
դացին, «Մեծ Ալլահը այլեւս բարկացած չէ մեզի դէմ,
անիկա մոռցաւ մեր յանցանքները, մենք բաւական
պատիժ կրած էինք արդէն Մէմլուքներուն բռնապե-
տութեան օրով, մեծն Աստուծոյ զովեստը երգենք:
Ո՞վ է ան որ ծովին վտանգներէն եւ իր թրշնամիներ-
ուն կատաղութենէն ազատեց յաղթութեան սիրակա-
նը, ո՞վ է ան որ ողջ եւ առողջ Նեղոսի ափանց վրայ
առաջնորդեց Արեւմուտքի քաջերը: Մեծն Աստուծոյն է
ան, որ այլեւս մեզի դէմ զայրացած չէ, երգենք Մեծն
Աստուծոյ զովեստը . . . : Ինչպէս որ, Նաւորները Նե-
ղոսէն վեր բարձրացող մառախուղը կը ցրուի արեւին
հառազայթներէն այնպէս ալ Մէմլուքներուն բանակը
ցրուեցաւ Արեւմուտքի քաջերէն, որովհետեւ Մեծն Ալ-

լահը հիմա զայրացած է Մէմլուքներուն դէմ, որովհետեւ Արեւմուտքի քաջերը Մեծն Աստուծոյ այջ աչքին լոյսն են»:

Պօնաբարթ, աւելի եւս ընդգրկելու համար տրաքական սովորոյթները, ուղեց մասնակցիլ տեղական տօներուն, ներկայ եղաւ Նեղոսի տօնախմբութեան, որ Նգիպտոսի մեծագոյն տօներէն մէկն է: Այս գետը երկրին բարերարն է, այդ պատճառաւ ալ երկրացիները շատ կը յարգեն դայն, մինչեւ իսկ կը պաշտեն:

Գետին ամէնէն աւելի բարձրացած օրը կը յայտարարեն և երբ մեծ ողողման մը յոյսը ունենան ուրախութիւնը ընդհանուր կ'ըլլայ, որովհետեւ անիկա առատութեան նախանշանը կը համարուի, այս տօնը Օգոստոս 18 յին կը տօնուի:

Պօնաբարթ իր բոլոր գինուորները շարել տուաւ Նեղոսի ջրանցքին ավանց վրայ, անհամար բազմութիւն մը վազած եկած էր: Պօնաբարթ իր սարայակոյտին գլուխը անցած, երկրին կառավարական բարձր պաշտօնատարներուն հետ կը գտնուէր: Ամէնէն առաջ Շէյխ մը յայտարարեց թէ Նեղոսը քսան և հինգ հոտ բարձր է այս տարի, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց, ջրանցքին թումբը քակուեցաւ և ջուրերը ներս խուժեցին, այդ պահուն թնթանօթները կը դռային, նաւային մրցում կատարուեցաւ ըստ սովորութեան, և Պօնաբարթ ինքն անձամբ տուաւ մրցանակը, կիները գետին մէջ կը նետէին մազերնին և կերպասի կտորներ, գիշերը քաղաքը լուսավառութիւն տեղի ունեցաւ:

Ոչ նուազ հանդիսաւորութեամբ տօնուեցաւ Մարգարէին տօնը, Պօնաբարթ գնաց մեծ մզկիթը, բարձերու վրայ նստաւ, չէյխերուն նման ծալապատիկ, անոնց հետ Մարգարէին գովարանական աղօթքներ

մատուցյ իր մարմնին վերի մասը և զլուխը շարժելով
յետոյ ներկայ եղաւ այն օրը ընտրուած մեծ չէյսին
տուած ճաշկերոյթին: Ահա այս միջոցներով երիտա-
սարգ զօրավարը, այնքան խորունկ քաղաքագէտ էր
որքան մեծ հրամանատար, կը յաջողէր իրեն կապել
տեղացիներուն սիրտը: Միեւնոյն ատեն գիտութիւնը
կը տարածէր հոն հաստատելով Եգիպտոսի հաշակաւոր
կաճաւոր, անոր անդամ կարգելով հետը բերած գիտ-
նականները և ուսեալ սպաներէն մէկ քանին: Անոնցմէ
ոմանց պաշտօն տուաւ երկիրը ուսումնասիրել, ճշգրտ-
րիտ քարտէս մը պատրաստել, ուրիշներ պիտի հետա-
դօտէին աւերակները, բերքերը, պիտի նայէին թէ
ինչ անտեսական երկրագործական և վաճառականա-
կան բարեկարգութիւններ կարելի է մտցնել երկրին
մէջ, և յն:

Եթէ օր մը բազմը մեր ձեռքէն տանէր այս եր-
կիրը, զոնէ չպիտի կրնայ կորչիլ մեզմէ այն յաղթա-
նակները զորս գիտութիւնը պիտի տանէր հոն:

Ստորին և միջին Եգիպտոսի նուաճումը ի գլուխ
հանուած էր առանց զժողովութեան և Արաբներուն
հետ քանի մը բախումներով, հիմա կ'սպասէին աչնան,
որպէսզի Մուրատ պէյին ձեռքէն խլեն վերին Եգիպ-
տոսն ալ, ուր քաջուած էր անիկա, իր բանակին բե-
կորներուն հետ:

Իայց այդ միջոցին բազմը տախէն ահարկու
գժբադղութեան հանգիսեցուց, մեր բանակը Պա-
նարարթ Ալեքսանդրիայէն մեկնած պահուն անիկա
խափա պատուիրած էր ծովակալ Պրիւյսին, որ ֆրան-
սական նաւարածինը լաւ պահէ Անգլիացիներէն, բայց
որովհետեւ կարելի չէր մարտանաւերը նուաճան,
գիտաւ ծանծաղ ջուրերուն մէջ մտցնել, առանց անոնց
վրայի թընթանօթները պարպելու այդ պատճառաւ

ծովակալը նախընտրեց ճամբայ ելլել դէպի Քորֆու:

Բայց, զօրավարը Պօնաբարթին շատ յառած ըլլալով, չէր ուզեր առագաստանաւերը պարզել, առանց անկէ լուր առած ըլլալու Գահիրէ մօնելուն և Նգիպտոսի մէջ հաստատուած ըլլալուն մասին: Այսպէս, ժամանակ կորսնցնելով, անիկա յառաջ բերաւ յեղափոխութեան ամէնէն աղէտաբեր գէպերէն մին, և մէկն անոնցմէ որոնք այդ չրջանին ամէնէն մեծ աղղկեցութիւնն ունեցած են աշխարհի ճակատադրին վրայ:

Ծովակալ Պրիւյս խորսխած էր Ապուքիրի նաւահանգիստին մէջ, իր 13 նաւերով, որ կիսաչրջանակ մը կը ձեւայնէին՝ նման նաւահանգիստին, ծովակալը չկարծելով թէ Ապուքիրի կղզիակին և իր նաւերուն շարքին մէջտեղէն թշնամի նաւ մը կրնայ անցնիլ, բաւականացած էր 12 նոց հրետանի մը դնել հոն, միայն արգիլելու համար որ թշնամին հոն զօրք ցամաք հանէ:

Այդ կողմէն այնքան անսովի կը կարծէր ինքզինքը, որ իր ամէնէն գէշ նաւերը դրած էր, հողին ուղղութիւնն ալ իր կարծիքին ուժ կուտար:

Ահա այս սպասողական ապահով վիճակին մէջն էր, երբ Նելսըն Արշիպեղաքոսի ամէն կողմը չըրջագայելէ յետոյ, Ադրիական ծով, Նարուի, Սիկիլիա թափառելէ վերջ, հասկցած էր որ Ֆրանսացիք զօրք ցամաք հանած են Ադրքսանդրիա: Անմիջապէս ճամբայ ելաւ դէպի Նգիպտոս, Ֆրանսական նաւատորմին դէմ կռիւ մը մղելու համար, նախ՝ հետախուզիչ միակ նաւ մը զրկեց Ապուքիրի նաւահանգիստը, և որովհետեւ Ֆրանսացի ծովակալը հետախուզութիւն չէր կատարէր, անգլիական նաւը կրցաւ լաւ մը ուսումնասիրել Ֆրանսական մարտանաւերուն դիրքը:

Ծովակալ Նելսըն Օգոս 1 -ին իրիկուան ժամը

Յին հասաւ Ապուքիր իր բոլոր նաւերովը, այդ պահուն ֆրանսայի ծովակալը ճաշի նստած էր, անմիջապէս կռիւի նշանը տուաւ, բայց այնքան քիչ պատրաստուած էին թշնամին ընդունելու, որ մինչեւ իսկ նաւաղները մեծ մասամբ ցամաքին վրայ էին, ծովակալ Պրիւյս մարդ զրկեց, որպէսզի ամէնքն ալ նաւերուն վրայ վերադառնան, մտքէն չէր անցըներ որ Նելսըն կը համարձակի նոյն իրիկունն իսկ իր վրայ յարձակիլ: Անգլիացի ծովակալը վճռեց անմիջապէս գործի սկսիլ և յանդուգն ռազմագիտութիւն մը փորձել, որմէ միայն կ'ակնկալէր պատերազմի յաջողութիւնը, անիկա կ'ուզէր մեր նաւերուն շարքին և ծովափին մէջտեղը անցնիլ կղզեակին կողմէն, ասիկա շատ վտանգաւոր բան մըն էր, բայց անվեհեր Անգլիացին չվարանկեցաւ, երկու կողմերն ալ հաւատարմութեամբ 13սկան նաւեր ունէին Նելսըն իրիկունն ժամը ութին յարձակեցաւ, իսկզբան չըյաջողեցաւ, առաջին նաւը, որ կը փորձէր անցնիլ ծովափին և մեր նաւերուն մէջտեղը, խրեցաւ, երկրորդը գողիաթ կրցաւ անցնել, ուրիշ 4 նաւեր ալ միեւնոյն կերպով անցան, անգլիական միւս նաւերն ալ անգիի կողմէն կրակել սկսան, որով ֆրանսական նաւաբաժինը մնաց երկու կրակի մէջ՝ երկու նաւեր չուտով անգործածելի դարձան, Նելսընի գլխաւոր նաւերէն մին ալ վնասուելով անգործածելի դարձաւ, ուրիշ անգլիական նաւեր ալ խիստ ծանրօրէն վտանգուելով, ելան դային կռուող գաշտին. Ծովակալ Պրիւյս յոյս ունէր յաղթելու, նշան ըրաւ կիսաշրջանակին աջակողմը գտնուող հինգ լաւագոյն նաւերուն, որ առաջատար պարզէն և ձախակողմը միանաւ, բայց իր նշանը չէր նշմարուէր, այսպէս երկու կրակի մէջ մնացած էինք, ծովակալ Պրիւյս վիրաւորուեցաւ, այնու հան-

դերձ, չուզեց թողուլ իր նաւուն կամրջակը. «Յովակալ մը, ըսաւ, հրամաններ տալով պէտք է մեռնի:» Արդարեւ ումը մը եկաւ և սպաննեց զայն, ժամը 11 յին, մեր հրաշալի նաւերէն մին կրակ առաւ և պայթեցաւ, այս ահուկի պայթիւնը ատեն մը դադար տուաւ կատաղի պայքարին, ֆրանսական նաւերը հակառակ մը ստուած ըլլալուն, հերոսաբար կը դիմադրէին, Նելսըն կը վախնար որ աջակողմի հինգ անվաս մնացած նաւերը օգնութեան կը փութան, բայց աջակողմի հրամանատարը փոխանակ դալու, բնդ հակառակը առագաստս պարզեց և իր 5 նաւերը խորտակելէ յետոյ, մնացեալով ինքզինքը Մալթա նեոնց: Նելսընի նաւերն ալ այնքան վնասուած էին որ անկարող դարձաւ հալածելու փոխատական Թրանսային, այս ծովային պատերազմը 15 ժամ տևած է:

Ապուքիրի այս հաջակաւոր պատերազմին հետևանքները շատ աղէտաբեր եղան ֆրանսայիներուն, որոնք այլևս չէին կարող ո՛չ Ֆրայն ի գլուխ հանել իրենց աշխարհակալական ծրագիրները, այլև՝ հայրենիք վերադառնալու միջոցէն զրկուած էին: Թրանսական նաւերը այրած էին, բայց ո՛չ ինքնիրեննին, ինչ որ բարոյական տարբեր տպաւորութիւն մը կը թողուր:

Այս Աղէտքին լուրը անմիջապէս տարածուեցաւ Եգիպտոսի մէջ և պահ մը յուսահատութեան մասնեց բանակը, Պօնաբարթ անայլելի հանդարտութեալ մը լսեց լուրը և ըսաւ, «Աղէկ՝ պէտք է հոս մեռնիլ եւ կամ թէ նախահարց նման մեծութեամբ դուրս ելիլ հոսկէ:» Պօնաբարթի և զօրավարներուն քաջութիւնը յուսադրեց բանակը: Պօնաբարթ իր զինուորներուն կորովը ա՛լ աւելի արծարծելու համար, հանրապետութեան հաստատման տարեկարձին օրը Պոպէոսի սիւ-

նին վրայ արձանագրել տուաւ Եգիպտոսի մէջ առաջին
անգամ ինկող 40 զինուորներուն տնուները և իր բա-
նակին ալ սա ուղերձն ըսաւ :

Զօրավար Քլէպր
որ սպաննուեցաւ
1800 -ին Եգիպ-
տոսի մէջ Մէմփի
մը դաւոյնին
սակ զոհ իյնալով

«Զինուորնե՛ր,

«Այսօր կը տօնենք հանրապետութեան
տարւոյ առաջին օրը հինգ տարի առաջ՝ Քրանս-
ական ժողովուրդին անկախութիւնը վտանգի տակ էր,
բայց դուք տարուէ տարի յաղթանակներ տարիք . . .
Հինգ ամիսներէ ի վեր Եւրոպայէն բաժնուած ենք,
միշտ անոնց գուրգուրանքին առարկայ եղանք, զին-
ուորնե՛ր, ձեր ապագան հրաշալի է, որովհետեւ դուք
արժանի էք ձեր ըրածներուն և ձեր վրայ գոյացուած

գաղափարին, դուք պատուով պիտի մեռնիք նման
այն քաջերուն որոնց անունները արծառագրուած են
այս Բուրքին վրայ, եւ կամ պիտի վերագառնաք ձեր
հայրենիքը դաինիներով եւ բոլոր ժողովուրդներուն
հիացմամբը ծածկուած: Այսօր քառասուն միլիոն քա-
ղաքացիներ կը տօնեն ներկայացուցչական կառավա-
րութեան հաստատումը, քառասուն միլիոն քաղաքա-
ցիներ ձեր վրայ կը խոնարհին ամէնքն ալ կ'ըսեն,
անոնց ջանքերուն, անոնց արիւնին է որ կը պարտինք
ընդհանուր խաղաղութիւնը, հանդիստը, առեւտրական
բարգաւաճումը եւ քաղաքացիական ազատութեան բա-
րիքները:»

Բուրքերու պատերազմէն վերջ Պօնաբարթ եզիպ-
տոսի տէրը դարձած էր, սկսած էր հոն տեղաւորուիլ
եւ իր զօրավարները գաւառները զրկած էր, զանոնք
նուաճելու համար: Զօրավար Տրսէքս, իր 3000 զին-
ուորներով Վերին եզիպտոսի մուտքին բերանը զիրք
բռնած էր եւ պաշտօն ունէր Մուրատ պէյի մարդոց գէմ
կռիւ մղելու, 1798 Հոկտեմբերին էր որ Տրսէքս ըս-
կըսած էր իր արչաւանքին, թշնամին եւ քաջուած էր
եւ Սէտիմանի առջև միայն սպասած էր իրեն, հոն, 1798
հոկտեմբեր 7-ին Տրսէքս մղած էր կատաղի կռիւ մը
Մուրատ պէյի յուսահատ մարդոցը գէմ, Ֆրանսացիներ
ունէին՝ եզիպտոսի մէջ մղած պատերազմներէն ո՛չ մէկը
այդքան արիւնահեղ չէր եղած, 2000 Ֆրանսացիներ
պայքարեցան 4000 Մէմլուքներու, ինչպէս նաեւ 8000
Ֆէլլահի գէմ, որոնք ամբացած էին Սէտիման գիւղին
մէջ: պատերազմի դաշտին վրայ մեծ թուով զոհեր
ինկան, Ֆրանսացիք հետեւելով բուրքերու պատերազ-
մին մէջ ի գործ դրած իրենց ռազմապիտութեան քա-
ռակուսիներ կազմեցին եւ այդպէս յարձակեցան, ու-
նենալով 300 մեռեալ: Զօրավար Տրսէքս իր յառաջ-

խաղաց շարժումը շարունակեց ամբողջ ձմեռը, և շարք մը պատերազմներ մղելէ յետոյ, մինջև Զրվէժները վերին Երպտոսի տէրը ըլլալով, ինքզինքը սիրցընել տուաւ իր գլխարարութեամբը այնքան, որքան վախ-ցուցած էր իր քաջութեամբը:

Գահիրէի մէջ՝ Պօնաբարթ անուանած էին Սուլթան Բէպիր, հրեղէն Սուլթան. վերին Եգիպտոսի մէջ Տըսէքսը անուանեցին արգարակորով Սուլթանը: Այդ միջոցին Պօնաբարթ յառաջ գացած էր մինչև Պէլպէյս, Իպրահիմ պէյը Սուրիա քչելու համար, և ճամբան ձեռք ձգած էր բեկորները Մէքքէի կարաւանին, զոր Արաբները թալլած էին: Վերագառնալով Գահիրէ այնտեղ հաստատեց զուտ ֆրանսական վարչութիւն մը: Սուրատ պէյի գաղանի գործակալներուն ձեռամբ յատուցուած ապստամբութիւն մը խտտելէն պատճեց և յուսահատեցուց Ֆրանսացիներուն թշնամիները: 1798-էն 1799-ի ձմեռը անցաւ այնպէս գէպքերու ակնկալութիւններով: Պօնաբարթ այդ միջոցին տեղեկացաւ թէ Բ, Դուռը պատերազմ հռչակած է և պատրաստութիւններ կը տեսնէ իրեն գէմ, Անգլիացիներուն օժանդակութեամբ: Դուռը երկու զօրաբանակ կը կազմէր, մին՝ Հսոգոսի մէջ, միւսը՝ Սուրիոյ մէջ: Այս երկու բանակները միաժամանակ պիտի գործէին 1799-ի գարնան, մին Աղեքսանդրիոյ մօտ զօրք ցամաք հանելով, իսկ միւսը՝ անցնելով այն անապատը, որ Սուրիան Եգիպտոսէն կը բաժնէ:

Պօնաբարթ անմիջապէս զգաց թէ ինչ կացութեան մէջ կը գտնուի, և ըստ իր սովորութեան ուղեց թշնամիին հաշիւը ի գերեւ հանել յանկարծակիի յարձակմամբ մը, անիկա չէր կրնար կտրել անցնիլ այն անապատը որ Եգիպտոսը Սուրիայէն կը բաժնէ, և որուն հապտորդ օգտուիլ ձմեռէն, երթալ բնաջինջ բնելու համար

այն համախմբումները, որոնք կը կատարուէին Հայ, Ֆայի, Դամասկոսի և զլխաւոր քաղաքներուն մէջ : Հայֆայի նշանաւոր բաշան ճէզար, Սուրիոյ միացեալ բանակին սպարապետ սնուանուած էր : Ապտուլլահ, Դամասկոսի Բաշան, հրամանատարն էր իր յառաջապահ բանակին և յառաջացած էր մինչեւ էլ Արիշի ամրոցը, որ Սուրիոյ կողմէ Եգիպտոսի ճամբուն վրայ կը գտնուէ : Պօնաբարթ ուղեց զործի սկսիլ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, Լիբանանի ժողովուրդներուն տրամադրութեանց մասին տեղեկութիւններ առած էր : Տիւրքիները՝ քրիստոնեայ ցեղ, Միւղլուալիները հերձուածող մահմետականներ, իրենց օժանդակութիւնը կ'ընծայէին և զայն կը հրաւիրէին, Պօնաբարթ կը մտածէր արագ յարձակմամբ մը տէր դառնալ Եփրատին, ինչպէս տիրած էր Նեղոսին, և այդ կերպով հնդկաստանի բոլոր ճամբաները ձեռք անցընել : Եւ այնուհետեւ անկարելի բան մը չէր որ 50 կամ 80000 հոգի հաւաքելով քալէր Կ. Պոլսոյ վրայ և զայն գրաւէր : Այս հսկայական ծրագիրը իրականանալի՞ էր թէ՞ ոչ, ճշմարտութիւնն այն է որ Պօնաբարթի միաբը անով գրաւուած էր :

Պօնաբարթ ճամբայ ելաւ Փետրուարի առաջին օրերուն, իբր 13000 հոգիով, անիկա բոլորովին նորատեսակ զօրաբաժին մը կազմած էր ուղտերով, երկու զինուորներ, կռնակ կռնակի տուած, կը նստէին ուղտի մը վրայ և այս կենդանիներուն ուժին ու արագաշարժութեան շնորհիւ կ'ընային 25 կամ 30 մղոն տեղ երթալ առանց կանգ առնելու, Պօնաբարթ այս զօրաբաժինը կազմած էր հալածելու համար, Եգիպտոսի շրջականները աւարի մատնող Արաբները :

Դեռ ծովակալ Բերէ ալ հրաման ստացաւ իր երեք նաւերովը զուրս ելլել Աղեքսանդրիայէն և Սու-

Ըրեյ ծովեզերքը երթալ, պաշարման թընթանօթները
և սաղմամթերքը տանելու համար հոն: Փետրուար
17 յին Պօնաբարթ հասաւ Էլ-Սրեյի առջև, տկար գի-
մադըրութենէ մը յետոյ, պահակազօրքը 1300 հոգիով
գերի ինկաւ, ամբողին մէջ մեծ քանակութեամբ պա-
շարեղէն կար: Իպրահիմ սէյ ու օգնութեան փութա-
ցած էր, ինքն ալ ստիպուեցաւ փախչիլ և իր բա-
նակը Յրանսացիներուն ձեռքը անցնելով մեծ քանա-
կութեամբ աւար հայթայթեց անոր: Զինուորները
մեծամեծ նեղութիւններ կրեցին անապատը անցս ծ
ատենին ըսոյ երբ կը տեսնէին որ իրենց հըրամանա-
տարը իր ատոյճական տկար վիճակովը միւսնոյն զըր-
կանքներուն կը ստկայ, այլևս չէին համարձակէր
գանդատիլ:

Մարտ 3 յին Պօնաբարթ հասաւ Եաֆաչի առջև,
որ ունէր 4000 պահակազօրք ու չըջապատուած էր
պարսպապատ աշտարակներով: Պօնաբարթ քաղաքին
շուրջը խրամներ փորեց և յետոյ անձնատուր ըլլալու
հրաւիրեց հրամանատարը որ իբր միակ պատասխան,
բանազնացին գլուխը կտրեց: Այն ատեն յարձակման
նշանը տուաւ Պօնաբարթ, քաղաքը առաւ արտասովոր
յանդգնութեամբ մը և 30 ժամ կռտործ և թալան ը-
նել տուաւ, Եաֆաչի մէջ ալ ամէն ահապ ուտեստեղէն
և մեծաքանակ թնթանօթ կար: Պօնաբարթ իր ձեռքն
ինկած քանի մը հազար գերիներ սուրէ անցընել տուաւ,
որովհետեւ զանոնք Եգիպտոս զրկելու միջոցը հունէր,
ասիկա իր կեանքին միակ վայրագ արարքն է, բար-
բարոս երկրի մը մէջ գացած ըլլալով, տկամայ ընդ-
զըրկած էր այդ երկրին Բարքերը: Մեր զինուորները
Եաֆաչի մէջ ժանտատենդէ վարակուեցան:

Այնուհետեւ Պօնաբարթ յառաջ խաղաց գէպի
Հայֆա, որ Քարմէլ լեռան ստորոտը հաստատուած քա-

դաք մըն է, եթէ գրաւէր դայն, Սուրիա իր ձեռքը
ինկած պիտի ըլլար, բայց ձէգար բաշան հոն ամրա-
ցած էր իր բոլոր հարստութիւններովը և զօրաւոր
պահակազօրքովը ու յոյսը գրած էր Անգլիացի ծովա-
կալին վրայ որ այդ կողմերը կը չըջագայէր և որ իրեն
հայթայթած էր ճարտարագէտներ, թնթանօթածիգներ
և սաղմամթերք։ Ասկէ զատ Սուրիոյ մէջ համախըմ-
բուած թրքական բանակն ալ քիչ տաննէն օգնութեան
պիտի հասնէր իրեն։ Պօնաբարթ փութաց յարձակիլ
Հայֆայի վրայ, Թուրքերն ու Անգլիացիները դայն
ամրացնելու դեռ ժամանակ չունեցած, անմիջապէս
խրամներ շինել տուաւ։ Դժբախտաբար, պաշարման
յատկացուելիք թնթանօթները, որոնք Ալեքսանդը-
րիայէն ծովու ճամբով պիտի գային, գրաւուած էին
Անգլիացի ծովակալէն, ումը ալ չունէր Պօնաբարթ,
բայց ճար մը գտաւ ձեռք ձգելու, ծովափին վրայ քա-
նի մը ձիաւոր զինուոր հանեց, այդ տեսնելուն պէս
Անգլիացի ծովակալը՝ Սիանէյ-Սմիթ իր բոլոր մարտ-
կոցներէն ումը տեղալ սկսաւ, իսկ զինուորները կը
հաւաքէին զանոնք ընդհանուր քրքիչներու մէջ և ա-
մէն մէկ հատին 50 փարա կ'առնէին։

Մարտ 25 -ին Պօնաբարթ ձեռնարկեց պաշարման
գործողութիւններուն, Սիանէյ Սմիթի տեղացած ում-
բերուն կրակին տակ, ահան մը փորել՝ տալով
պայթեցուց, բայց պաշարման գործողութեանց հըրա-
մանատարը մեռնելով այս ձեռնարկը չյաջողեցաւ։

Թուրքերը մեծ քանակութեամբ օգնական ոյժ
ստացան, այնպէս որ պաշարման գործողութիւնը ալ
աւելի զժուարացաւ, արդէն 10 օրէ ի վեր քաղաքին
սուջեւն էր, թրքական մեծ բանակին ժամանումն ալ
ծանուցուած էր, պէտք էր աճապարել ուրեմն։ Ապրիլ
8 -ին զօրավար Ժիւնօ իր յառաջապահ 500 զինուոր-

ներովը բաղխեցաւ թրքական յառաջապահներուն, նազարէթի ճամբուն վրայ, փոխանակ նահանջելու, յանդգնօրէն յարձակեցաւ թշնամիին վրայ և կռուի դաշտը մեռեալներով ծածկեց, թէև վերջի վերջոյ հարկադրուեցաւ տեղի տալ: Միւս կողմէ զօրավար Քէպէր Թապօր լերան ստորոտը տարածուող դաշտունքուն մէջ նտարածուելով խորհած էր զիշերանց յանկարծակիի բերել թրքական բանակը, բայց ուշ հասած ըլլալով չյաջողեցաւ, Ապրիլ 16-ի առտուն Քէպէրը տեսաւ որ ամբողջ թրքական բանակը պատերազմի սկսելու կազմ ու պատրաստ է, ինքը հազիւ 3000 հետեւազօրք ունէր, մինչ թշնամին ունէր 12,000 հեծելազօրք և 15000 հետեւակ, երբեք ֆրանսացիք տեսած չէին այդքան թուով հեծելազօրքերու միանուագ յարձակում անոնք պահեցին իրենց սովորական պազարիւնութիւնը, և ահարկու հրացանաձգութեամբ մը ամէն մէկ յարձակման մեծ թուով մարդիկ գետինը փռեցին, կարճ ժամանակի մէջ իրենց շուրջը կազմեցին մարդոց և ձիերու պատնէշ մը, և այս սոսկատեսիլ չեղջակոյտին հետեւ ապաստանած կըցան 6 ժամ անընդհատ զիմաղըրել իրենց կատաղի թշնամիներուն:

Այդ պահուն Պօնաբարթ երեւան ելաւ Թապօր լերան վրայ, Պօնի զօրաբաժինին հետ տեսաւ Քէպէրի մղած քաջամարտիկ պայքարը, անմիջապէս Պօնաբարթ չրջապատեց թշնամին և անշուկ յառաջանալէ յետոյ յանկարծ ինքզինքը ցոյց տուաւ պատերազմի դաշտին վրայ, Մէմլուքները երկու կրակի մէջ զին վրայ և դայն գրաւելով թշնամին կոտորեց, մէկ վայրկեանի մէջ ամբողջ դաշտը մեռեալներով ծածկուեցաւ, թրքական բանակատեղին, Բաշային 3 թե-

ւերը, 400 ուղտ և մեծաքանակ աւար Գրանսացիներուն ձեռքը ինկան :

Պօնաբարթ այրել տուաւ թրքական բանակին զօրք հայթայթող ցեղերուն գիւղերը, և այսպէս, 6000 Գրանսացիներ բնաջինջ ըրած էին այն բանակը որուն համար ըսողներ կային թէ երկինքի աստղերուն և ծովու աւաղներուն չափ անհամար է :

Բոլորը այդ միջոցին, դադրած չէին Հայֆայի շուրջի ամբողջիւնները փորելէ, մէկուկէս ամիսէ ի վեր տեւող այս պաշարումը երկու կողմէն մեծամեծ կորուստներ պատճառած էր : Մայիս 7 -ին թշնամին ստացաւ 12000 հոգիի օգնական ուժ մը, Պօնաբարթ անմիջապէս յարձակման ձեռնարկեց այս նոր բանակը դեռ ցամաք չելած, բայց կատաղի ու արիւնհանդ կը ունենարէ և բազմաթիւ կորուստներէ ետք ստիպուեցաւ նահանջել անգամ մըն ալ : Երկու ամսուան պաշարումէ մը յետոյ Պօնաբարթ տեսնելով որ այլևս անօգուտ և փնասակար է պաշարումը շարունակել, հրաժարեցաւ Արեւելքը նուաճելու հրաշագեղ ծրագրէն, բայց իր զգացած ցաւը այնքան մեծ էր որ Անգլիացի ծովաւորներն մասին խօսելու առթիւ յաճախ կ'ըսէր, այս մարդը բազգէն զրկեց զիս :

Տիւրքները, որոնք Հայֆայի պաշարման միջոցին կերակրած էին ֆրանսական բանակը, ինչպէս նաև Բ. Դրան թշնամի եւող բոլոր թափառական ցեղերը յուսահատեցան երբ լսեցին իր նահանջը : Պօնաբարթ որ Մարտ 20 -ին սկսած էր պաշարումը, Մայիս 20 -ին զիւրցուց, բայց մեկնելէ առաջ Հայֆայէն, ուղեց սարսափազդու նշան մը ձգել իր ճամբուն վրայ, այս մասք քաղաքը կրակի տուաւ և զայն գրեթէ ամբողջովին մոխիրի վերածեց ու վերատին ձեռք տուաւ անապատի ճամբան : Իր բանակին իրր մէկ երրորդ

Պօնաբարթ
Սուրիայ անա-
պատներուն մէջ:
բամբակից իր
զինուորներուն
զրկանքին:

մասը կորանցուցած էր պատերազմէն և հիւանդութիւն-
ներէն, հետը կը տանէր 1200 վիրաւոր, իր ճամբուն
վրայ ամէն ինչ աւերեց և մեծ սարսափ թողուց հոն:
Ետֆա հասնելուն, անոր ամբողջիւնները օդը հանել
տուաւ, վերջապէս երեք ամիսէն Եգիպտոս վերադար-
ձաւ, ճիշդ ժամանակին հասաւ սակայն, որովհետեւ
ապստամբութեան ոգին տարածուած էր ամբողջ Տիւ-
ղայի մէջ, էլ Մօհաբի հրեշտակ կոչուող մէկը որ ան-
յաղթելի կը համարուէր, և որ կը հաւակնէր թէ կըր,
նայ Ֆրանսացիները վանել փոշի հանելով, քանի մը
հազար ապստամբ ոտքի հանած էր, Մէմլուքներու
գործակալները օժանդակած էին անոր որ գրաւէ Տա-
մահուրը և Ֆրանսական պահակազօրքը սուրէ անցընէ:
Պօնաբարթ զօրագունդ մը զրկեց և ապստամբները
ցրուելով սպաննեց էլ Մօհաբին: Տիւղայի գանազան
գաւառներուն մէջ շփոթութիւն յարուցանողներ պա-
կաս չէին: Պօնաբարթի ներկայութիւնը ամէնքն ալ
հանդարտեցուց և հնազանդեց: Գահիրէի մէջ հըրա-
ման բրաւ որ հրաշալի տօնախմբութիւններ կազմա-
կերպուին, իր Սուրիական յաղթանակներուն ի պա-
տիւ, Պօնաբարթ նոր յայտարարութիւններ հանելով

հրաւիրեց ժողովուրդը որ գաղտնի ծրագիրներ չի սնուցանէ, որովհետեւ ինքը կարող է թափանցել իրենց բոլոր գաղտնիքներուն։ Իր բանակին մէջ ալ զբժգոհութիւններ կային, զորս հարկադրուած էր հարթել, իր ղեկավարները զժգոհ էին հայրենիքէն հեռացած ըլլալուն և անոր կարօտը քաշկընուն համար, տարիէ մը ի վեր Եգիպտոս կը գտնուէին։ Իսկ 6 ամիսէ ի վեր ֆրանսայէն ուէ լուր մը առած չէին, բոլորին ալ սիրաբ մուսլ տխրութիւն մը կը գիշատէր, ամէն օր ըսպաները և զօրավարները արձակուրդ կը խնդրէին Եւրոպա անցնելու համար, Պօնաբարթ քիչ անգամ արօնութիւն կուտար, և տալու պարագային ալ այնպիսի խօսքեր կ'ընէր որ արձակուրդ ուղղորդները անպատուութիւնէ կը վախնային։ Օր մը բանակը մտածեց Պահլէի գրօշները առնելով քալել Ադեքսանդրիա և անկէ նաւ նստիլ, բայց այս ծրագիրը գործադրել չընամարձակեցաւ բնաւ, Պօնաբարթի տեղակալները, որոնք ամէնէն աւելի տրտնջացողներն էին, ձայներնին կը քաշէին երբ իր առջեւ գտնուէին։

Յունիս ամսուան մէջն էինք. Եւրոպայի մէջ պատահած դէպքերը և ֆրանսայի աղէտները միշտ անծանօթ էր իրենց, գիտէին միայն թէ Եւրոպա խառնաչըլփոթ կացութեան մը մէջ է և նոր պատերազմը անխուսափելի է, Պօնաբարթ անհամբերութեամբ կ'ըսպասէր նոր մանրամասնութեանց, որպէսզի վերադառնայ, ի հարկին, Եւրոպա, բայց նախ կ'ուզէր բնաջինջ ընել թրքական երկրորդ բանակը՝ համախմբուած Հռոդոսի մէջ, և որուն ցամաք հանումը կը ծանուցանէին։

Այս բանակը, բազմաթիւ փոխադրանաւերով բայ և Անգլիացի ծովակալին նաւաբաժինով պահպանուած, Յուլիս 11-ին հասաւ Ադեքսանդրիոյ առջև ու փոխադրանաւերը խարխիս նետեցին Ապուրիի

նաւահանգիստը, ճիշդ հոն ուր մեր նաւաբաժինը բընաջինջ եղած էր: Ֆրանսացիները պէտք եղած կատարելութեամբ ամրացուցած չէին Ապուքիրը, և թուրքերը մեծ յանդգնութեամբ զօրք ցամաք հանեցին և գրաւեցին Ապուքիրը, անոր պահակազօրքը սրէ անյընկելով, ամբողջն ալ հարկադրուեցաւ նահանջել: Ազեքսանդրիոյ ֆրանսական բանակին հրամանատարը 1200 հոգիով գնաց Ապուքիրի ֆրանսացիներուն օգնութեան, բայց լսելով որ ստուար թուով թուրքեր ցամաք ուր կոխած են, չհամարձակեցաւ զանոնք ծով թափել յանդուգն յարձակումովմը, այլ անշնուկ դարձաւ Ազեքսանդրիա, թողելով որ թուրքերը հաստատուն Ապուքիրի թերակղզիին մէջ:

Թրքական բանակը կը բաղկանար մօտաւորապէս 18000 հեաեւազօրքէ, որոնք չէին նմաներ բնաւ խեղճ ու կրակ ֆէլլահներուն, այլ քաջարի եէնիչէրիներ էին, բանակը ունէր նաեւ մեծ թուով թնդանօթ, զորս կը վարէին Անգլիացի սպաներ, միայն հեծեւաւօրք չունէին, որովհետեւ հազիւ 300 ձի գտած էին, բայց կը ապաստէին որ Մուրատ պէյի հեծեւազօրքը ժամանէ վերին եզիպտոսէն:

Երբ Պօնաթարթ լսեց թրքական բանակին ցամաք ելլելուն մանրամասնութիւնները, անմիջապէս ձգեց Գահիրէն և անկէ Ազեքսանդրիա գնաց այնպիսի արտասովոր արագութեամբ մը, որուն օրինակը այնքան տուած էր Իտալիոյ մէջ: Պիրքէթը ընտրած էր իր ոյժերուն համախմբան իբր կեդրոն, միայն կը վախնար որ անգլիական բանակ մըն ալ թրքականին հետ ցամաք կ'ելլէ: Մուրատ Պէյ Մուսթաֆա Բաշայի հետ եղած կարգադրութեան համաձայն, փորձած էր Սուրին եզիպտոս իջնել, Բայց զօրավար Մուրատի հանդիպելով ճամբան, անկէ յաղթուած և անապատ քաշուելու ըս-

տիպուած էր, կը մնար միայն յաղթել թրքական բանակին որ զուրկ էր հեծելազօրքէ, բայց որ վճած էր սովորական յամառութեամբը զիմադրել ամբողջեանց ետեւէն: Պօնաբարթ Աղեքսանդրիոյ վրայ աչք մը պըտըացընելէ յետոյ, Յուլիս 24 յին մեկնեցաւ այդ քաղաքէն և յաջորդ օրն իսկ հասաւ Ապուքիր ու յանկարծակի կերպով յարձակեցաւ թրքական բանակին վրայ, յուսալով զայն փակել Ապուքիր գիւղին մէջ և յաղթել անոր շնորհիւ իր ուժերուն և զընդակներուն:

Պօնաբարթ իր սովորական արագութեամբը և ճշգրտութեամբը զինուորական կարգադրութիւնները բաւ հոն, հրամայեց զօրավար Տէսթէնի, Լանի ու Միւրայի՝ միաժամանակ յարձակիլ թրքական բանակին ձախակողմին, աջակողմին և կեդրոնին վրայ, կատաղի կռիւէ մը ետք թուրքերը կը ստիպուին նստանշել և զէպի ծովը թափիլ, ուր կը խեղդուին:

Այս ձեւով 4-5000 թուրքեր կորսուած էին, Պօնաբարթ յաջողած էր իր նպատակին մէջ և հիմա կրնար սեղմել թրքական բանակը ու Ապուքիրի մէջ ումբահար ընել զայն, այս գործն ալ ի գլուխ հանել սկսաւ առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցներու և իր զինուորները տարաւ թշնամիին ամբողջեանց ամէնէն ահարկու կէտերուն դէմ: Թշնամին, առանց սպասելու յարձակման ձեռնարկեց, թուրք զինուորները, հրացանի և ատրճանակի հարուածները պարպելէ յետոյ իրենց սուրերը չողացուցին, ուղեցին իրենց ձեռքերովը բռնել Ֆրանսացիներուն սուրիները, բայց գետ չընած՝ անոնք միտեցան իրենց կողերուն մէջ, այսպէս՝ զիրար սպաննեցին խրամներուն վրայ, կըռիււը չառ կատաղի եղաւ, Պօնաբարթ կը գիտէր այս կոտորածը, սպասելով յարմար վայրկեանին՝ յարձակման

սկսելու համար: Որովհետեւ թուրքերը իրենց սովորութեան համաձայն դուրս ելան իրենց ամբողջ իւններէն, մեռեալներուն գլուխը կտրելու համար, Պօնաբարթ օգտուելով այդ առիթէն յարձակեցաւ անոնց վրայ և սարսափելի կոտորած մը տուաւ անոնց, Ֆրանսացի զինուորները իրենց սուրինները խոթեցին անոնց կողերուն մէջ և զանոնք ծովը թափեցին, զօրավար Միւրա իր հեծեալագորաց գլուխն անցած, մըտաւ Մուսթաֆա Բաշայի բանակատեղին, այս վերջինը, յուսահատութեան նոպայի մը մէջ ատրճանակ մը առաւ և զօրավար Միւրայի վրայ քաշելով զայն թեթեօրէն վիրաւորեց, Միւրա ալ սուրի հարուածով մը անոր երկու մասները կտրեց ու զայն գերի բռնելով Պօնաբարթին զրկեց, կոտորածէն և խեղդուելէ ազատած թուրքերը քաջուեցան Ապուքիրի բերդը, Աւելի քան 12000 զիակներ կը ծածանէին այն ջուրերուն վրայ, որ քիչ ժամանակ առաջ ծածկուած էր մեր նաւազներուն մարմիններովը, 2 կամ 3000 հոգի ալ մեռած էին սուրէն կամ գնդակէն, իսկ ողջ մնացածները բերդին մէջ քաշուած, յաղթականին գութին միայն ապաստանած էին: Ահա այս եղաւ վախճանը այս արտասովոր պատերազմին, որ՝ պատերազմի պատմութեան մէջ թերեւս առաջին անգամ ըլլալով, թշնամի բանակը ամբողջովին բնաջինջ կ'ըլլար:

Այս Առթիւ էր որ Քլէպէր, իրիկուան դէմ հասնելով պատերազմի գաշտը, Պօնաբարթը մէջքէն զրկեց և գոչեց, Զօրավա՛ր, դուք աշխարհի չափ մեծ էք:

Եւ ահա այսպէս, գոնէ առժամաբար, Եգիպտոսը ազատած էր Բ, Դրան իշխանութենէն:

Պօնաբարթ տակաւին չէր գիտեր թէ ինչ կ'անցնէր կը դառնար Ֆրանսայի մէջ, Վարչութեան և Եզրայրներուն զրկած նամակներէն ոչ մէկը իր ձեռքը

հասած էր, անհանգստութենէն սիրտը կտոր կտոր կ'ըլլար: քիչ մը լուր տոնելու համար, փորձեց առեւտրական նաւերը բռնել և անոնցմէ իմանալ թէ Ֆրանսայի մէջ ի՞նչ է կացութիւնը, ասկէ զատ, թրքական նաւատորմիդին պատուիրակ մը զրկեց, պատերազմական զերինքը փոխանակելու պատրուակին տակ, բայց իրականութեան մէջ լուր տոնելու համար, Անգլիացի ծովակալը լաւ ընդունելութիւն չբռաւ այդ պատուիրակին և տեսնելով որ Պօնաբարթ կ'անգլիտանայ Ֆրանսայի կրած աղէտները, չար հաճոյք ունեցաւ ծրար մը թերթ զրկելու Պօնաբարթին, որ ամբողջ գիշեր մը լսիւնով կարգաց թերթերը և հայրենիքին մէջ անցած դարձածին տեղեկացաւ: Անմիջապէս տուաւ իր որոշումը, վճռեց գաղտնապէս նաւ նրստիլ և փորձել Ֆրանսա անցնիլ, ճամբան Անգլիացիներէն բռնուելու վտանգն աչքը առնելով, իր մըտադրութիւնը ամէնքն ալ գաղտնի պահեց, հրամայեց որ երկու նաւ պատրաստուի իրեն համար և զօրավար Քըլէպէրին յանձնեց Եղիպտոսի բանակը, ու ինք Օդոստոս 22 -ին ճամբայ ելաւ: Աղեքսանդրիայէն, հետը առնելով քանի մը զօրավարներ, ամայի ծովեզերքէ մը նաւակ նստան, գացին ուղղակի առաջատանաւորը և անմիջապէս գէպի Ֆրանսա ճամբայ ելլելու հրաման ըրաւ, բայց յանկարծ, հովը կտրեցաւ և ամէնքը սկսան վախնալ որ ծովին վրայ մնալով պիտի պիտի բռնուին, չատերը Աղեքսանդրիա վերադառնալ ուղեցին, բայց Պօնաբարթ հակառակեցաւ, «հանգիստ եղէ՛ք, ըսաւ, պիտի կարենանք երթալ»: Կեսարի նման բազդին վրայ յոյսը դրած էր:

Պօնաբարթի մեկնումը գասալքութիւն մը չէր, ինչպէս ըսողներ եղած են, որովհետեւ կը թողուր յաղթական բանակ մը, ամէն տեսակ վտանգի դէմ ելլե-

լու համար: Իր ըրածը մէկն էր այն յանդգնութիւն-
ներէն, որոնցմով մեծ փառասէրներ կը փորձեն եր-
կինքը, և որոնց, յետոյ կը պարտին այն անսահման
վստահութիւնը, որ փոխն ի փոխ զիրենք կը բարձ-
րացնէ կամ գահավէժ կերպով վար կը ձգէ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

18 ՊՐԻԻՄԷՐ

Մօտաւորապէս տասը ամիսներ սահեր անցեր էին
այն թուականէն առջին երբ Պօնաբարթ մեկնած էր
Ֆրանսայէն զէպի Արեւելք երթալու համար: Մինչ
այդ ոչ մէկ տեղեկութիւն առած էր այն բոլոր զէպ-
քերու մասին, որոնք բովանդակ Եւրոպան կ'ընդհեղը-
նէին և կ'ապստոնային մեր երկրին ու անոր ապահո-
վութեան: Ապուքրի հերոսը, երբ Բարիզ հասաւ ցա-
ւելով տեսաւ այն երկիրը որ պահ մը իր Խոտլիոյ մէջ
ստորած յաղթութեանց չնորհիւ փառաւոր և յաղթա-
կան դարձուծած էր, այժմ կը գոնուէր ամէնէն սոս-
կալի և զգնդակ կայութեան մէջ:
Դուրսէն, կարող պետի մը զգալի պակասը շուտով նը-
կատելի եղած էր:

Սուարօֆ Ռուսական և Աւստրիական բանակի մը
զլուին անցած յարձակած էր Նովիի մէջ, Ալպեան
բանակին վրայ:

Մեր զինուորները յաղթուելով Մակնանոյի և
Թրէպլիայի մէջ, ստիպուեցան պարպել Իտալեան:
Անգլիացիներն ու Ռուսերը գրաւած էին Հոլանտան:
Բարեբախտաբար անվախն Մասինան Չիւրիխի հըռո-
կաւոր ձախառամարտը, չահելով Սուարօֆի բանակը
կեցուցած էր Ալպեաններու ստորոտը:

Այս էր ահա Ֆրանսայի արտաքին կացութիւնը, սակայն մեծագոյն վտանգները ո՛չ թէ դուրսը, այլ ներսն էին:

Տեսարանը որ պարզուեցաւ Պօնաբարթի աչքերուն բաւական էին իրեն նման հայրենասէրի և հանրապետականի մը սիրտը խոցոտելու: Կազմալուծեալ կառավարութիւն մը կար, անկառավարելի կուսակցութիւններ, որոնք չէին ուզեր իշխանութեան ենթարկուիլ, և որոնք սակայն բաւական զօրաւոր չէին կառավարութեան ղեկը ձեռք առնելու չափ: Զօրաւոր իշխանութեան մը պակասը, կառավարական բոլոր մարզերուն մէջ, կատարեալ անիշխանութիւն մը յառաջացուցած էր: Քաղաքական խայտառակ և ամօթալի միջադէպեր անպակաս էին ամէն վայրկեան:

Երկիրը տնտեսական ծանր տագնապի մատնուած էր, և կառավարութիւնը կը դանուէր սոսկալի դժուարութեանց անելանելի կացութեան մը մ'առջեւ:

Բարքերն ու սովորութիւնները ինկած էին:

Կրնեի՞ր արդուզարդը պատշաճութեան ամէն չափ ու սահման անցած էր:

Ժամանակակից գրող մը սապէս կը գրէ, «Կրնեի՞ր արդուզարդը բոլորովին մերկութենէն աւելի գէշ էր: Ամէն կողմ ընկերային կազմալուծում մը կը տիրէր:

Այս անիշխանութիւնն ու կազմալուծումը շուտով թողած էր սոսկալի աւազակութեանց որ միշտ տո՛վ ընկերային կազմալուծմանց ախտաւոր նշանն է, այնպէս որ, օր ցերեկով աւազակները կը յարձակէին համբորդներու վրայ, կը կողոպտէին, և նոյն իսկ կ'սպաննէին զանոնք մանաւանդ գաւառներու մէջ որոնք պատառ պատառ եղած էին ժամանակաւ քաղաքային պատերազմին հետեւանքով: Այս էր ահա

հանրապետութեան վիճակը:

Պուրժուազիան, կարգ կանոնի սիրահար նողկանք կ'զգար այս անիշխանութենէն, եւ ինքնիրեն կը հարցնէր թէ արդեօք պաշտօնական աւագակներու ձեռքէն ազատուելով, ինկած էր անիշխանականներու ձեռքը, որոնք կ'ասպատակէին երկիրը եւ կը մտածէին. ինչպէս նաեւ ամբողջ Ֆրանսացի ժողովուրդը, թէ ինչո՞ւ երիտասարդ զօրավարը որ, կրցած էր դաշնանակից բանակները ջախջախել պարտութեան մատնելով զանոնք, չ'ըլլար նաեւ այն մարդը որ վերջ պիտի դնէր այս զազրելի ոճրագործութեանց, հաստատուելով երկրին ներսը զօրաւոր եւ ազատական կառավարութիւն մը: Ժողովուրդին ամբողջ զանգուածը ամէն գնով կ'ուզէր հանգչիլ ինչպէս նաեւ ապրիլ անդորու թեան մէջ վիճաբանութեանց վերջանալը եւ կամքերու միութիւնը բաղձալով: Զօրաւոր կառավարութիւն մը, կարող ներքին ոճրագործութեանց եւ անկարգութեանց վերջ մը դնելու, ազատական Ֆրանսան մղելու դէպի յառաջդիմութիւն, խելացի եւ հաստատուն սահմանադրութեան մը բարիքներով: Ամէնէն աւելի ըզգացուած պէտքը ո՛չ թէ պաշտպան մը՝ այլ այնպիսի մէկը որ կառավարութեան սանձը ձեռք առնէր:»

Ահա այս դժնդակ պայմաններուն մէջ Ֆրանսան ուրեմն իր սէքերը դարձուցած էր դէպի Պօնաբարթ, որուն անձին մեջ կը տեսնէր այն կարող միաբնակը, որ պիտի վերահաստատէր կարգն ու կանոնը, որ օրըստօրէ այնքան զգալի դարձած էր այս զեղեցիկ երկրին զարգացման եւ բարգաւաճման համար: Բայց Ռիվօլիի, Քասպիկիլիօնի յաղթական, հերոս զօրավարը, ուրիշ աւելի ծանր եւ մեծ մտահոգութիւններ ունէր, ան նոյնիսկ կը վախնար վտանգուած հանրապետութեան ազատութեան եւ անոր գոյութեան համար,

որոնք այնքան սուղ ձեռք բերուած էին, և որոնք, վտանգի ենթարկուած էին շատերու անկարողութեան և շատերու ալ չափազանցութեան պատճառաւ: Արդարեւ տիրող ընդհանուր անկարգութիւնը, ինկող կուսակցութեանց միտքերը զարթեցուցած էր:

Հին ահաբեկիչներու իշխանութիւնը վերստին ձեռք անցնելու յոյսը կորսուած չէին տակաւին տիրանալու և բռնազրաւելու: Բոլոր այն հարուստներու կալուածներն ու գոյքերը, զորս կ'ոջնչացնէին Կիօթինի միջոցաւ որ աւելի զօրաւոր կերպով վերահաստատուած էր, իշխանութիւնը ղեկավարողները միացած էին երկիրը առպատակող աւազակներու հետ: Միւս կողմէ արքայականները գլուխ կը վերցնէին: Ռուսներէն անկումը անոնց յոյս տուած էր:

Իրաւ եթէ ժամանակ մը անոնք մեր բանակներու տարած յաղթանակներու շնորհիւ տկարացած էին և որ չէին վախցած փրանսացի թշնամիներուն շարքերուն մէջ, մեր սահմանադրութիւնները պաշտպանող հայրենասէր հերոսներու գէմ կռուելու, այդ դուռաձանները որ իրենց ազատ կամքով ինքզինքնին գրած էին, Անգլիացի, Աւստրիացի, և նոյն իսկ Բրուսսիացի զօրավարներու հրամաններուն տակ, իրենց նպատակին հասնելու համար սուսօրէն գրամ կը թափէին:

«Թագաւորը կրկին զահ բարձրացնելու» համար, օտար սուխներու օգնութեան կը դիմէին և ամէն միջոց լաւ էր իրենց նպատակին իրագործման համար: Նոյն իսկ Միտի նահանգին մէջ աւազակային խումբեր կազմակերպեցին, ներքին խռովութիւններով և անիշխանութեամբ կառավարութեան առջև նորանոր տագնապներ ստեղծեցին վարկաբեկելով զայն հանրապետութեան առջև:

Ահաւասիկ այն, խառնակ վիճակը որ գտաւ

Պօնաբարթ իր Եգիպտոսէն Ֆրանսա վերադարձին 1799 Հոկտեմբեր 8 ին առաւել, Պօնաբարթի ընկերացող առաջատանաւերը խարխիս նետեցին Ֆրէժիւսի ծոցին մէջ։ Յամաք ելած օրն իսկ ուղեց ճամբայ իյնալ գէպի Բարիդ։ Հեռագիրները հովերու չափ սըրընթաց՝ արդէն ամէն կողմ տարածած էին Պօնաբարթին ժամանման լուրը։ Անմիջապէս ընդհանուր խընդութիւն մը յառաջ եկաւ, և ամէն կողմ հայրենասիրական երգեր սկսան երգել։ Պօսէն անուն երեսփոխան մը ուրախութենէն մեռաւ։ Անոր անցած քաղաքներէն բնակիչները մեծ և խանդավառ ցոյցեր ըրին։ Մայրաքաղաք հասնելուն պէս, ուղղակի գնաց Վարչութեան պաշտօնատունը։ Պահակը դայն ճանչցաւ։ Եւ զոչեց «Կեցցէ՛ Պօնաբարթ»։ Վարչութեան անդամներուն յայտանց թէ երկրին վտանգաւոր կացութեան մատնուելուն լուրը գինք ստիպած էր հայրենիք վերադառնալ, և որ իր «սուրը կը դնէր կառավարութեան տրամադրութեան տակ, որ իր պատեանէն դուրս պիտի ելլէր միայն Հանրապետութիւնը պաշտպանելու համար։»

Սյնուհետեւ Պօնաբարթ քաջուհեցաւ Շանդրէն փողոցի իր համեստ բնակարանը որ վերջէն, ի պատիւ Լօտիի յաղթականին, կոչուեցաւ «Րիւ տը լա Վիքթուար» և մինչեւ հիմա այդ անունը կը կրէ։ Անմիջապէս բոլոր կարող ուժերը իր շուրջը հաւաքուեցան, նաեւ ամէն անոնք որ, իր կամքին մէջ կը փնտռէին հանրապետութեան փրկութիւնը։ Ասոնք կը վախճային կրկին իյնալ «Ահաբեկումի» չրջանին մէջ որ Ֆրանսան գէպի քայքայում առաջնորդելու պիտի ծառայէր։ Վախ կար նաեւ թէ արքայականները իշխանութիւնը ձեռք կրնային առնել և վերահաստատուելով Ֆրանսայի արտաքին թշնամիներու միջոցաւ, նմանապէս չու-

ներառով ժողովրդականութիւն, իր դոյութիւնը պահելու համար չափազանց ուժերու պէտք պիտի ունենար, ինչ որ վերապէս քաղաքացիական կործանարար կռիւներու առիթ պիտի տար:

Ֆուչէ այդ փոթորկալից շրջանին ամէնէն տխուր դէմքերէն մին, Ֆուչէ ոստիկանութեան նախարարապետ, առաջին կռանողը եղաւ Իտալիոյ եւ Եգիպտոսի յաղթականին չուրջ հաւաքուող յոյսերուն: Ինքն ալ զգուած էր այն ոճրագործութիւններէն եւ օրէնքի անկարողութիւններէն, որոնք երթալով կը ծաւալէին, քանզի իր պաշտօնին մէջ, վարչութեան կողմէ պաշտպանուած չէր զգար: Պօնաբարթին չուրջ հաւաքուեցան Պէրթիէ, Լանն, Միւրա, Լըզէր, Մաքսօնալտ, Մարպօ եւ Օկերօ զօրավարները:

Քաղաքագէտներէն Ռէյնօլտ ալ Մէն ժամն ա՛Սցելի եւ Թալէյրան, որը այնքան կարեւոր դեր մը պիտի կատարէր պատմութեան մէջ: Զօրավարները չէին քաշուէր իրենց հակակրօնքը յայտնելու «Փաստաբաններու եւ Ճառտասաններու» իշխանութեան դէմ: Վարչութեան անդամներն էին Կօհիէ, Մուլէն, Պարրա, Սիէկէս եւ Ռօժէ-Տիւքս:

Բոլոր այս մարդիկը համակուած անկարողութեան զգացումով մը, թոյլ տուած էին որ կացութիւնը եւ իրերը ընթանան ինչպէս որ էին: Խորհրդարանը երկուք էր: Աւագաց ժողովը եւ Հինգ Հարիւրներու ժողովը՝ Աւագաց ժողովին մէջ Պօնաբարթ ունէր բարեկամներ: Բայց «Հինգ Հարիւրներ» ու մէջ բոլորն ալ ժագօպէսներ էին, հին, սոսկալի յեղափոխականներ:

Ասոնք հակառակ էին սահմանադրութեան որեւէ փոփոխութեան դէմ որ, զէպի ազատութեան եւ չափաւորութեան քայլ մըն էր:

Վարչութիւնը չկրցաւ նշմարել եւ զգալ այն վը-

տանգը որ իրեն դէմ կը ներկայացնէր Պօնաբարթ, չըջապատուած իր համախոհ զօրավարներով և անձնուէր զինուորներով որոնք ելեկտրովանացած էին իր յաղթանակներէն: Հակառակ այս բոլորին Վարչութիւնը անշարժ մնաց: Ահա Վարչութեան այս անշարժութիւնն էր, որ Պօնապարթը շարժելու մղեց, որովհետեւ առանց այդ ժեսդին հանրապետութիւնը անդառնալիօրէն կորսուած էր: Պօնաբարթին բարեկամները որ կը դաժնուէին «Աւագաց ժողով»ին մէջ այնպիսի քայլ մը ո՛րտին, որ պետական հարուածի մը նախաքայլը եղաւ: Սահմանադրութեան մէկ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն, տառնք երկու խորհրդարանները կը փոխադրէին Սէն-Գլուարի զդեակը: Միեւնոյն հրամանագրով Պօնաբարթ Բարիզեան գոնդերուն ընդհանուր հրամանատար կը կարգուէր: Ասիկա կը պատահէր 18 Պրիմէրին Յեղափոխութեան 8 րդ տարին (9 Նոյեմ. 1799) այն ատեն Պօնաբարթ հաւատարիմ իր սկզբունքին որ, միշտ յաջողած էր իրեն, զինուորներուն հեռ, հաւաքեց 3000 մարդ Թիւլլըրի պարտէզին մէջ, և անոնց կարգալէ յետոյ Աւագաց ժողովին տուած որոշումնագիրը, անոնց հետեւեալ ձառը խօսեցաւ:

«Զինուորնե՛ր»

«Բանակը սրտով ինձի հետ է: Ի՞նչ վիճակի մէջ թողուցի Ֆրանսան, ի՞նչ կացութեան մատնուած կը գտնեմ գայն . .

«Ես խաղաղութիւն ձգած էի. այժմ պատերազմ կը գտնեմ:

«Ես ձեզի գրաւուած երկիրներ ձգած էի. այժմ կը տեսնեմ որ, թշնամին մեր սահմանագլուխները կ'անցնի:

«Ես զինարանները լեցուած ձգեցի, այսօր մէկ հատիկ զէնք չեմ գտներ:

« Իտալիոյ մէջ գրաւուած միլիոններ ծգեցի, մինչդեռ հիմակ կը տեսնեմ որ թշուառութիւնը կը տիրէ:

« Իրերու այս վիճակը չկրնար տեսել, երեք ամիսէն այս կացութիւնը մեզի դէպի բռնակալութիւն կ'առաջնորդէ:

« Մենք կ'ուզենք Հանրապետութիւնը հաստատուած, հաւասարութեան, քարոյականի, քաղաքական ազատութեան եւ դիւանագիտական զիջողութեանց վրայ:

« Լաւ վարչածեւի մը տակ ամէնքն ալ պիտի մոռնան իրենց պատկանած եւ անդամակցած կուսակցութիւնները եւ կրկին պիտի ըլլան անկեղծ Ֆրանսացիներ»:

Ինչպէս կը տեսնուի, Պօնաբարթ միայն հանրապետութեան փրկութիւնը կը խորհի, այն հանրապետութեան որ խորհրդանիշն է Ազատութեան, Հաւասարութեան, եւ Նշքայրութեան, այն հանրապետութեան որուն պաշտպանութեան համար կռուեցաւ եւ յաղթեց իր զինուորներով, եւ վերջապէս այն հանրապետութեան որ շրջապատուած կը տեսնէր մէկ կողմէ ահարեկիչներէն որոնք զայն կը կործանէին ու կ'անպատուէին միւս կողմէ զաւազիր եւ զաւաճան արքայականներէ, որոնք անքաւելի ոճիրը գործած էին, կռուելով ֆրանսական հայրենիքին դէմ անոր թշնամիներու շարքին մէջ:

* * *

Այդ միջոցին սակայն Հինգ Հարիւրնոց ժողովին անդամները կ'սկսէին մտահոգուիլ: Ժողովին նախագահն էր զօրավարին եղբայրը Լիւսիէն Պօնաբարթ:

« Դաւադրութիւն դաւ, տիրտատորութեան համար » բառերը սկսած էին տարածայնուիլ և նախկին տէրօրիտներու խմբակները, բոլորն ալ անվարտիներ, սկսած էին տարածել այս լուրերը, որոնք հասած էին նոյնպէս զօրավար Լըֆէպլըի ականջը: Այս վերջինը Ալզասցի թունդ գինուորական և հին հանրապետական մը՝ կը սլանայ Պօնաբարթին քով:

« — Է՛հ, ի՛նչեր կը լսեմ, ըսաւ անոր, կը դաւադրէք քաղաքացի զօրավար:

— Պօնաբարթ իր արծիւի խորունկ նայուածքներէն մին կ'արձակէ անոր վրայ, որոնք սիրտերու խորը կը թափանձէին:

— « Զօրավար պատասխանեց ան, այո՛ կը դաւադրեմ, բայց հանրապետութիւնը իրեն սպառնացող վտանգէն ազատելու համար: Դուք որ հանրապետութեան նեցուկներէն մէկն էք, կ'ուզէ՞ք զայն փրկել ինծի հետ, կամ պիտի թողու՞ք որ անիկա կորստեան մատնուի այս փաստաբաններու, ձեռքին մէջ, ինծի հետ միացէ՛ք զօրավար որպէսզի կարենանք փրկել զայն: Այն ատեն Պօնաբարթ, բանալով պահարան մը, դուրս կը հանէ հոնկէ ճոխաբար զարգարուած սուր մը, և տալով Լըֆէպլըին:

— « Առէ՛ք զօրավար, տե՛սէք, այս այն սուրն է որ կը կրէի ես, բուրքերու ճակատամարտին մէջ, քեզի կը նուիրեմ զայն, ինչան իմ յարգանքիս եւ վստահութեանցս:»

Լըֆէպլը բոլորովին զգացուած, յուզուած խորապէս աչքերը արտասուքով լի, առաւ սուրը, և անցընելով զայն գօտիին ըսաւ Պօնաբարթին:

— « Արդարեւ այո՛, պիտի օգնեմ ձեզի: Երթանք զօրավար, եւ բոլոր այդ ճառասաններն ու փաստաբանները դէպի դուռ. գետը նետենք:»

Միասին մեկնեցան, Պօնաբարթ հասաւ Սէն-Դըլուտ, ուր երկու խորհրդարանները հաստատուել էին, ընկերացած զօրավար Պէրթիէին: Գնաց «Սլազաց Ժողով»ին առջեւ երգում ընելու, իրեն կ'ընկերանար

հանրապետութեան բոլոր նշանաւոր զօրավարները, հասաւ ժողովարահին առջեւ, մտաւ ներս ընկերակցութեամբ այս հրաշագեղ սպայակոյտին: Իր ներկայութիւնը խորունկ տպաւորութիւն մը յառաջ բերաւ:

Պօնաբարթ բացատրեց անոնց, որ ինքզինքը կը գտնէր հանրապետութիւնը փրկելու ստիպման տակ:

« Խուսափինք, ըսաւ անոնց, երկու թանկագին քաներ միեւնոյն ատեն կորսնցնելէ, Ազատութիւնը եւ Հաւասարութիւնը:

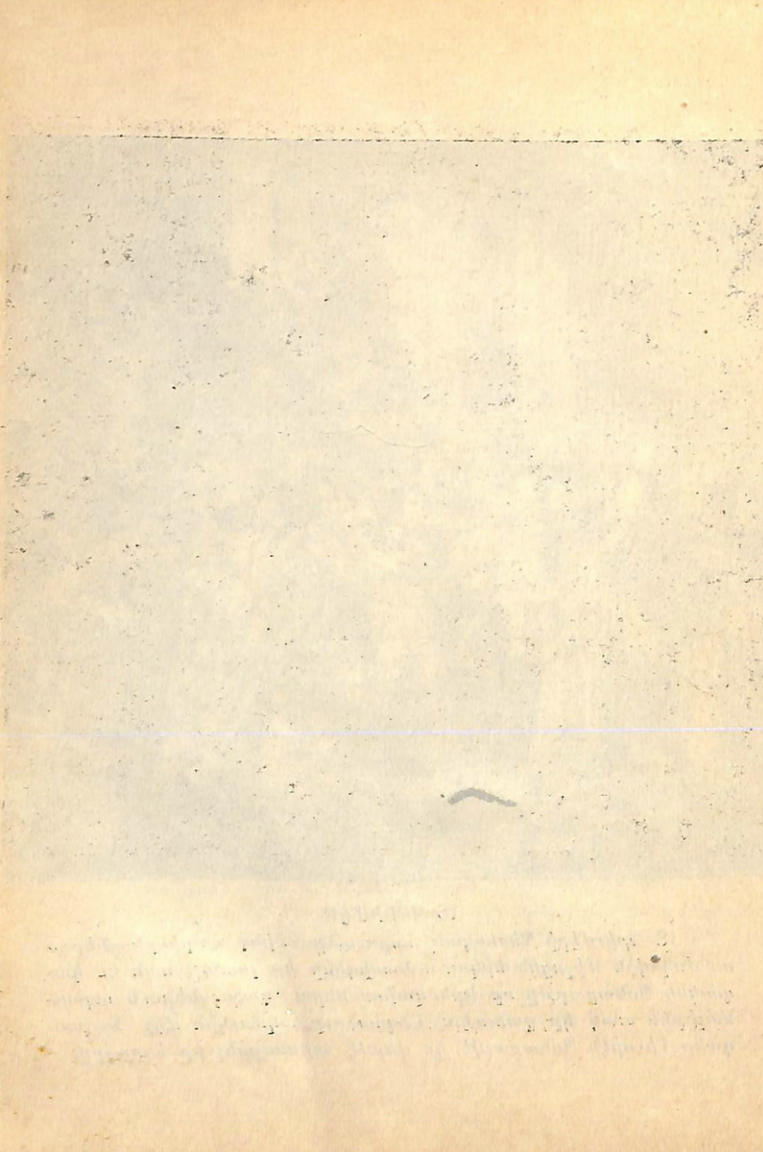
« — Բայց սահմանադրութիւնը » . . . Պատասխանեց երեսփոխան մը: « Սահմանադրութիւնը, յարեց զօրավարը՝ դուք զայն երեք անգամ բռնաբարեցիք, ձեր պետական հարուածներով Ֆրիքթիւտօր ամսոյն 18-ին, Ֆլօրէալ ամսոյն 22-ին Բրէրիալ ամսուն 30-ին: Եթէ ես ձեզի կը յիշեցնեմ ձեր սրխալները ասիկա իշխանութիւնը ձեռքս անցնելու համար չէ, եթէ ես ուզէի, արդէն մինչեւ հիմայ ձեռք բերած էի: Բարիկ վերադառնալէս ասդին, արդէն տուած են զայն ինձի, ես չ'ընդունեցի զայն, որովհետեւ չեմ ուզեր ոչ մէկ կողմը բռնել: Ես Ֆրանսական ժողովուրդին մեծամասնութեան կողմն եմ:» Եւ անգամ մըն ալ նկարագրելով այն վիճակը ուր ինկած էր Ֆրանսան, հըրաւիրեց Աւագաց ժողովը որ միջոցներ ձեռք առնեն Ֆրանսան կորուստէն փրկելու համար, «իմ զէնքի նշաններս, եւ ես թեւ ու թիկունք պիտի ըլլանք ձեզի: Եւ եթէ որեւէ հռետոր մը աւելցուց ան, օտարներէն կաշառուած զիս օրէնքի պաշտպանութենէն զրկելու խօսք ընէ, իմ զէնքի ընկերներուս պիտի դիմամ, մըտածեցէ՛ք թէ ես առաջ կը խաղամ բաղրի չ'աստուածին եւ պատերազմի չ'աստուածին հետ:

Այս բառերուն վրայ, որ լաւ տպաւորութիւն գործեցին ժողովի անդամներուն վրայ սրածէն դուրս ելաւ «Հինգ Հարիւրնոց»ներու ժողովին երթալու համար ուր կը գրանուէին իր թշնամիները: Հազիւ թէ բակին մէջ երեւցած էր իր զինուորները ոգեւորեալ եւ խանդավառ, «կեցցէ Պօնաբարթ» աղաղակեցին, այսպէս իր զինուորներուն ուրախ աղաղակներուն մէջէն մտաւ «Հինք հարիւր» նոցներու ժողովարահը հազիւ թէ ներս մտած էր, բաղմաթիւ երեսփոխաններ բոլորն

18 ՊՐԻՒՄԷՐ

18 Պրիւմէրի Պետական հարուածը «Հինգ Հարիւրնոցներ»-ու ժողովին միջոցին երկու նոնաձիգներ կը յառաջանան եւ կազատեն Պօնաբարթը որ Երեսփոխաններու դաշոյններուն սպառնալիքին տակ կը գտնուէր: Ընդհանուր աղմուկին մէջ նախագահը Լիւսիէն Պօնաբարթ, կը մերժէ արտաքսել իր եղբայրը:

ալ հին տէրօրիստներ ու ժաղօպէններ սկսան ոռնալ վայրի գազաններու պէս: Տեսնելով իրենց առջեւ այն մարդը որ երկրին մէջ կարգ կանոնը պիտի վերըստեղծեր, այս մարդիկը որոնք ապրած էին, անկարգութեանց, ոճրի ու հարստութեանց մէջ, զգացին որ այլևս այս անգամ իրենց վերջնական կորուստն էր որ կը մօտենար:

Իրբեւ վերջին և գերագոյն ճիգ՝ փորձեցին ժողովը ոտքի հանել, զօրավարին դէմ, և իրենց գըլխատողի և մարդասպանական խառնուածքն արթննալով յարձակեցան անոր վրայ և դաշոյնի բազմաթիւ հարուածներով ծածկեցին անոր մարմինը, որոնցմէ մին հանգիպելով դէմքեն արիւն լուայ դարձուց զայն: Մինչդեռ այս կատղած դիւահարները կ'ոռնային խըլացուցիչ աղմուկով, «Տիկտադօրութիւնը օրէնքէ դուրս, անկցի բռնաւորը, անկցի Գրօմվէլ:»

Պօնաբարթ առանձին, այս կատղած աւազակներուն ընդդէմ, առանց իր նռնածիգներու անձնագործութեան, անխուսափելիօրէն պիտի իյնար այս մարդասպաններու դաշոյնին հարուածներուն ներքեւ, որոնք լսելով ժողովասրահէն ելլող աղմուկը, նայուածք մը նետեցին սրահին խորը և տեսնելով իրենց սիրեցեալ զօրավարին սպառնացող վտանգը, սլացան ներս, և իրենց մարմիններով ծածկելով դուրս բերին զայն:

Այս զինեալ մարդոց տեսքը բաւական էր այդ վատադինները սոսկացնելու որոնք, միայն անգէն և առանձին մարդու մը դէմ քաջ էին:

Պօնաբարթ դուրս ելածին պէս ոռնոյները աւելի ուժգին կը վերսկսին: Ժողովասրահ մը չէր այլ տօնաւաճառ մը, կատաղի հայրենասէրները կը գոչէին, «ո՛հ, ո՛հ, անկցի բռնաւորը, օրէնքի պաշտպանութեանէն զրկենք զայն:» Ասիկա ահաւոր խօսք մըն էր,

Ռոպէսիէոսի կորստեան պատճառ դարձաւ և եթէ Պօնաբարթին դէմ ալ յանկարծ այդ տեսակ վճիռ մը արձակուէր, զինուորները թերեւս պաղէին իրմէ:

Այն ատեն Լուսիէն Պօնաբարթ որ կը նախագահէր ժողովին, քաջութեամբ կ'ընդդիմանայ այդ անաւոր առաջարկին դէմ, և կը պահանջէ որ լսուի իր եղբայրը: Երկար ատեն կը պայքարի անարկու խաժամութիւն դէմ և տեսնելով որ անկարող էր կարգը վերահաստատել, գերագոյն ազնուութեամբ մը կը հանէ նախագահական վերարկուն ու գլխանոցը նախագահութեան խորհրդանիշը, կը դնէ բեմին վրայ, «Թըշուառականնէ՛ր դու՛ք կ'ուզէք որ իմ սեպհական հարազատ եղբայրս օրէնքի պաշտպանութենէն զրկըուած հռչակեմ. կը հրաժարիմ նախագահութենէ, եւ ատեան պիտի ներկայանամ զայն պաշտպանելու համար:

Կը խոյանայ դէպի բակը, կը ձառէ զինուորներուն, և կը հրաւիրէ զանոնք մտնել ժողովասրահը և վռնտել բոլոր այդ անարժան երեսփոխանները: Բայց տեսնելով որ անոնք կը վարանէին կը քաշէ սուրը և կը պոռայ:

«Հանրապետութեան փրկութեան համար է որ կը քաշեմ այս սուրը, եւ ես ինքս պիտի խրէի զայն իմ հարազատ եղբօրս սիրտը եթէ ան ուզէր հարուածել Ազատութիւնը:» Այս բառերը ոտքի հանեցին զինուորները: Այն ատեն Միւրան նախաձիգներուն և վիշապաղաղութիւնն գլուխն անցած կը մտնէ սրահ և իր մարդոց դռնաւորով կ'ըսէ անոնց.

«— Դուրս քրէ՛ք բոլոր այս ֆ... երը:»

Երեսփոխանները տեսնելով սուինները, անաւոր աղաղակներ կարձակեն բայց անա սպանները կը գոչեն, նախաձիգներ օ՛ն, յառաջ: Մէկ վայրկեանի մէջ ժողո-

վասրահը կը պարսպուի :

Այսպէս կատարուեցաւ պետական հարուածի այս մեծ գործողութիւնը, երեսփոխանները փախան գորտերու պէս, ծիծաղելի և սարսափած՝ հետապնդուելով ամէնուն « Հէ՛յ, հույ՞ներէն » :

Մի քանիները ածապարանքէն ցատքեցին պատահաններէն դուրս գէպի պարտէզ, և որպէսզի իրենց պաշտօնական զգեստներէն ճանչցուելով ժողովուրդին արդար ցատումէն և վրէժխնդրութենէն խուսափին, հանեցին զանոնք և թողուցին պարտէզի մացառներուն վրայ : Այսպէս պարտ էր վերջանալ ընտրեալ մարմին մը, որուն անդամները մոռնալով իրենց նուիրական պարտականութիւնները կը ջանային ինքզինքնին հարըստացնել ժողովուրդին ի վիստ, և հանրապետութեան քըսակէն : Ֆրանսան փրկուած էր այլեւս անձարակներէ, աւաղակներէ, անօգուտներէ և վնասակարներէ, անկոնսր վստահիլ տաղանդաւոր և հանձարեղ գլուխի մը մը զինք կառավարելու և միակ սուրի մը զինք պաշտպանելու համար : Պրիւմէր 19 ին իրիկունը խաղաղութիւնը կը տիրէր Սէն Դիւտի մէջ՝ երեսփոխանները, վոնտուած անհաւատարիմ ծառաներու պէս կը պահուէին ամէն տեղ, մօտակայ ագարակներու մէջ, ահմայմէ մին սարսափած՝ պահուած էր, արտաքնոյի մը մէջ և ուր անցուցած էր զիշերը : Այս ճիշդ վճռիչ գործադրութենէն մէկ ժամ ետք, Պօնաբարթ զինուորներուն կ'ուզէր յայտարարութիւն մը :

Հետեւեալ յայտարարութիւնը ուղղւած էր ժողովուրդին :

« Ֆրանսացիներ, անտարակոյս դուք պիտի հասկնաք թէ իմ վարմունքս արդիւնքն է ազատութեան զինուորի մը եռանդին, եւ անիկա գործն է հանրապետութեան նուիրուած քաղաքացիիմը : Պահպանողական, խնամակալական, ազատական գաղափարները

իրենց իրաւունքները վերստանան, ցրուումովը այն խռովարարներուն, որոնք օրէնսդիր ժողովին վրայ կը ճնշէին:»

Այսպէս 18 Պրիւմերին յաջորդ օրն իսկ Պօնաբարթ ցոյց տուաւ թէ ինք միակ պեան էր:

Գիշերը, Աւագաց ժողովի անդամները միացան, գծուարաւ կրցան «Հինգ Հարիւրնոցներու» 50 անդամներ ժողովի որոնք կողմակից էին պետական հարուածին, ժողով մը գումարուեցաւ որուն ընթացքին ներկայ անդամները որոշեցին վարչութեան ջնջումը, և քուէարկեցին հաստատումը հիւպատոսութեան մը որը գործադիր իշխանութիւնը պիտի ըլլար, բաղկացեալ երեք անդամներէ, որոնք առժամապէս պիտի ըլլային Պօնաբարթ Սիէէէս և Ռոմէ-Տիւքօ:

Իշխանութեան երեք նորընտիր լիազօր պետերը երդուեցան և անմիջապէս վերադարձան Բարիդ:

18 Պրիւմէրի պետական հարուածը այսպէս յաջողութեամբ պսակուած էր, յաջորդ օրն իսկ երեք լիազօրները ժողով գումարեցին Լիւքսէնպուրկի մէջ, քանդելէն հտք պէտք էր վերաշինել: Անհրաժեշտութեն նոր սահմանադրութեան մը հիմերը պէտք էր նետել, ինչ որ քանի մը չաքաթ վերջ եղած էր, և կը կոչուէր:»

« Ը. ՏԱՐՈՒՈՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ : »

Այս սահմանադրութեան յօդուածներէն մէկուն տրամադրութեամբ կը հիմնուէր հիւպատոսական լիազօր իշխանութիւն մը, Պօնաբարթ կ'ըլլար առաջին հիւպատոս կատարեալ իշխանութեամբ անուանեալ տասը տարուան համար, և երկու ուրիշ հիւպատոսներ Գնամպասէրէ և Լըպրէօն:

Սահմանադրութիւնն արդէն կը կադմակերպէր Օրէնսդիր մարմին մը 300 անդամէ բաղկացեալ, պահ-

պանդական ծերակոյտ մը որ կը բաղկանար ցկեանս պաշտօնավարող 80 անդամներէ, և դատաստանական ժողով մը (Դրիւպիւնա) 100 անդամով, անոր կից պետական խորհուրդ մը, որուն անդամները կ'անուանուէին հիւպատոսներու կողմէ և անոնց կողմէ ալ կրնային պաշտօնէ իյնալ:

Սահմանադրութեան այս մեքենականութեան մէջ գործադիր իշխանութիւնն էր որ օրէնքներ առաջարկելու իրաւունք ունէր, օրէնսդիր իշխանութեանն առաջ: Հիւպատոսները հրաման կուտային պետական խորհրդին օրէնքները պատրաստելու, այս օրէնքներն ալ վիճաբանութեան պիտի ենթարկուէր Դրիւպիւնայի մէջ, և պիտի քուէարկուէր օրէնսդիր մարմինէն:

Բոլոր այս բարթ մեքենականութիւնը չի ծածկեր սակայն պետին ձեռքը, այսուհետեւ միակ կամք մը և միակ իշխանութիւն մը կայ, Պօնաբարթ օրէնքները կը շինէ կը հրամայէ և կը գործադրէ:

Գալով ծերակոյտին, ան պիտի հակէր որ բոլոր այս բաներուն մէջ սահմանադրութիւնը չը բռնաբարուի, դատել օրէնքի հակառակ բոլոր գործողութիւնները և ընտրել Գ. աստիճանի ընտրութիւններով կազմուած «Ազգային ցանկին» վրայէն դատաստանական խորհուրդի և օրէնսդրական մարմինի անդամները:

Ինչ որ կը վերաբերէր ժողովուրդին քուէարկութեան այն ալ կը կատարուէր հետեւեալ կերպով, բոլոր այն ֆրանսացիները որ 21 տարին լրացուցած են, ընտրող էին, Գաւառի մը բոլոր ընտրողները իրենց մէջ պիտի ընտրէին մէկ տասներորդ մը, պատրաստելու համար «Հասարակական Յանկ» մը երեւելիներու այս ցանկին վրայէն առաջին հիւպատոսը կ'ընտրէր նոյն Գաւառին հանրային պաշտօնեաները:

Հասարարական ցուցակին վրայ արձանագրուած քաղաքացիները իրենց կարգին պիտի ընտրէին իրենց մէջ մէկ տասներորդ մը, որոնց միջոցաւ այսինքն իւրաքանչիւր Գաւառի ցանկէն պիտի կազմուէր նահանգային հասարարական ցանկ մը, որմէ առաջին հիւպատոսը պիտի ընտրէր նոյնպէս նահանգային պաշտօնեաները:

Վերջապէս նահանգային ցանկին վրայ արձանագրուած քաղաքացիները կը պատրաստէին այս ցանկերու մէկ տասներորդին միջոցաւ իւրաքանչիւր ցանկէն «Ազգային ցուցակը» որոնց մէջէն կ'առնուէր դատաստանական օրէնսդրական մարմնի անդամները:

Այս կարճ տեղեկութեան վրայ, աւելցնենք նաեւ թէ ձերակուտականները 15000, և օրէնսդրականները 10000 ֆրանք կ'ստաւ նային:

Այս սահմանադրութիւնը Ֆրանսայի ժողովուրդին կողմէ ընդունուեցաւ, երեք միլիոնի գէմ, երկու հաւրիւր հազարէն պակաս քուէով:

* * *

Երբեք անոր հանճարեղ միտքը այնքան զործունեայ, այնքան թափանցող և այնքան լայնատարած չէր եղած, որքան լիազօրութեան այդ 4 տարիներու միջոցին:

Ամբողջ Ֆրանսա մը կար կառուցանելիք, հանրապետականներուն և արքայականներուն ընդդիմութեանց հակառակ, ու Պօնաբարթ պիտի վերաշինէր Ֆրրանսան առանց վայրկեան մը տատամսելու իր յատակադիրն և ծրագիրներուն մասին:

Այնպիսի կատաղութեամբ և տոկունութեամբ մը կ'զբաղի աշխարհն հարցերով որ իր աշխատակիցները կը զարմայնէ :

Ամէն օր լիազօրներու ժողով և պետական խորհուրդի ժողով կար, մին կէսօրին, միւսը ժամը 2 -ին : Ասկէ զատ իւրաքանչիւր տասնեակի առաջին օրը Պօնաքարթ կը նախագահէր ելեւմտական խորհուրդին, չորրորդ օրը պատերազմական խորհուրդին, վեցերորդ օրը՝ Ծովային գործոց վարչութեան : Ամէն ամսոյ 8 -ին կը նախագահէր Դատական վարչութեան խորհուրդին :

Կառավարական խորհուրդի հաստատումը Հիւրսէնպուր կի մէջ, յաճախ Պօնաքարթ ի պահ կը դնէր խորհրդականները առաւօտեան՝ ժամը 9 -էն մինչեւ իրիկուան ժամը 5ը, երբեմն նոյնիսկ գիշերները կը նախագահէր ժողովներու :

18 -ին Սրաաքին գործոց վարչական մարմինն, 28 -ին Ներքին գործոց և ոստիկանական վարչութեան : Ու այս սպառող գործերը սակաւին չէին բաւեր, անիկա

ներկայ կ'ըլլար Գլբրական Կաճառի նիստերուն: Իր հրամաններուն գործադրութեանը կը հսկէր, ամենափոքր մանրամասնութիւններն իսկ փնտռելով, ահագին թղթակցութիւն մը կը սրահէր, դրամատէրներու հետ կը տեսակցէր և կը կազմակերպէր վանտէական վերջին ըմբռնութեանց նուաճման գործը:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Հ Ի Ի Պ Ա Տ Ո Ս Ո Ի Թ Ի Ն,

ՊՕՆԱԲԱՐԹ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԷ ՅՐԱՆՍԱՆ

Այն թուականներուն ուր նոր սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, և ուր կառավարական այս նոր վարչաձեւը հաստատուեցաւ, ժԸ դարը կը վերջանար:

ԺԸ դարը որ պատմութեան ամէնէն եզական թուականներէն մին է իր ընկերային վիթխարի պոռթկումներով, յեղաշրջումներով և քաղաքական նըշանաւոր դէպքերով, վերջացած էր մեր յեղափոխութեամբ, ամբողջ ժողովուրդի մը, դէպի ազատութիւն, դէպի միութիւն, և դէպի խաղաղութիւն ունեցած յոյսերու ցնցումներով ու ցոյցով: 1789 -ը թուականը ազգային հակայ, անգլուգական ու գերագոյն վերելքի մը յուլումնալից խոյանքը եղած էր:

Դժբախտաբար 1793 թուականը վրայ հասնելով իր արիւնալից չափազանցութիւններով և սոսկալի փնթթութիւններով յեղափոխութեան ներքին ճակատը մասամբ արատաւորած էր:

Այս սարսափազդու շրջանին յաջորդող վարչութիւնը զուրկ կորովի և վճռական կամքէ եղած էր կուսակցական պայքարի առիթ մը, պատճառ դառնա-

նախով՝ ընկերային քայքայման, անխիտանականութեան և անկարգութեան շրջանի մը: Վերջապէս Ֆրանսոսն հասկցած էր թէ, միակ մարդու մը իշխանութիւնը կրնար յեղափոխութեան այնքան դժուարին և ու գրկանքի սուղ գիններով ձեռք բերած ազատութեան և հաւատարմեան սկզբունքները ազատել և անվթար պահել: Բոլոր աչքերը ուղղուած էին դէպի մէկը՝ ընդհանուրին բաղձանքն էր տեսնել այդ մէկը՝ պետութեան գլուխը: Ահա այդ մարդը՝ Պօնաբարթն էր:

Ան, Իտալիոյ յաղթականը՝ հիմա առաջին հիւպատոս էր, այսինքն՝ պետը Ֆրանսայի: Ֆրանսայի ինչպէս նաև բովանդակ Եւրոպայի համար նոր դարաւորը ի նկատմէր նոր թուականով, որուն արշալոյսը շքեղաբար լուսաւորուած էր 30 տարեկան երիտասարդ զօրավարի մը ձեռք բերած փայլուն ու ապշեցուցիչ յաղթանակներով, որուն հրամաններուն տակ, մեր ետանդուն քաջերը, մեր խիզախ ու անվախ զինուորները, հակառակ իրենց փոքրաթիւ ըլլալուն բովանդակ Եւրոպայի գաշնակցած և կանոնաւոր կերպով ապստաղինուած բանակները ջախջախիջ պարտութեան մատնած էին:

Ինչպէս կը տեսնուի այս նոր դարապիւնը, լուկ'սկսէր, առաջին հիւպատոսին առջև, մեծամեծ գործեր կային ընելիք և սակայն Պօնաբարթ երկաթէ կամքով մը գինուած էր, Տէրրօրի և վարչութեան ձգած անպատուութեան արատը ֆրանսական ժողովուրդին ճակտէն սրբեկէն կտք, պէտք էր հաստատել զօրաւոր իշխանութիւն մը: Ահա այստեղ էր որ, իրապէս Պօնաբարթ ինքզինքը ցոյց տուաւ: Իբրեւ անխոնջ կողմակերպիչ, օրէնսդէտ և օրէնսդիր ապացուցանելով իր ինչ հանձարի տէր մարդ ըլլալը, որով Ֆրանսոսն կրնար արդարօրէն

խնդիրնք ընդարտ գգալ աշդպիսի մեծ զաւակ մը
ռենկնալուն համար:

Նարօլէօն եղաւ իսկապէս այնքան մեծ և զերա-
զանց կազմակերպիչ մը՝ որ երբ և իցէ տեսնուած է:
Երկրին ներքին իշխանութիւնը, սահմանադրական
լաւագոյն հիմերու վրայ գնելով արդարացուց ֆրանսա-
կան ժողովուրդին ըի վրայ դրած յոյսերը, ըլլալով
այնքան ճարպիկ վարչապէս որքան մեծ զօրավար մը՝
պատերազմի գաշտին վրայ: Անոր օրէնսդրի և կազ-
մակերպիչի կրկնակ դերը բարերար և օրհնաբեր եղաւ
ամբողջ Ֆրանսայի և անոր ժողովուրդին: Եւ ահա ա-
սիկ ժամանակակից ամէնէն նշանաւոր գրողներէն մէկը
որուն անկողմնակալութիւնը ամէն կասկածէ վեր է,
այսպէս կ'արտայայտուի, այդ մարդը Տ Ե Պ ր օ կ լ ի
Դուքսն է «18 Պրիմէրը Ֆրանսայի համար փրկու-
թիւն մը եղաւ, եւ այն չորս տարիները որ այդ յի-
շատակելի թուականին յաջորդեցին, յաղթութեանց
շարք մը եղան, Դուքսը՝ թշնամիներուն վրայ իսկ
ներսը անկարգ սկզբունքներու եւ անիշխանականու-
թեան վրայ: Այս չորս տարիները Հանրի Ժե ի վեր-
ջին տասը տարիներու իշխանութեան շրջանին հետ՝
կը կազմեն ֆրանսական պատմութեան ամենավսեմ
եւ ամենահոյակապ եւ ամէնէն ազնիւ մէկ մասն.»
Թէ և Պօնաբարթ, առաջին հիւպատոս, իսկ Քա:մպասէ-
րէ և Լըպրէօն երկրորդ և երրորդ հիւպատոսներ
անուանուած էին, սակայն այս վերջինները անփայլ
աստղեր էին, որ կը գառնային գլխաւոր և լուսաշող
արեգակին շուրջը:

Առաջին հիւպատոսը, հաւատարիմ իր բարձր ըս-
կըզբունքներուն, և հաւատարիմ հանրապետական ազա-
տական գաղափարներուն ինքզինքը միակ պաշտպան
կը նկատէր այդ գաղափարներուն և սկզբունքներուն,

ուղեց խաղաղեցնել իրեն սիրելի երկիրը, որը այնքան սպառառուտուած բաժնուած էր ներքին աւերիչ ու կործանարար պատերազմներու հետեւանքով:

Իր առաջին հոգը եղաւ, Յունուար քսան մէկի ամօթապարտ տօնը ջնջել, զոր, Տէրրօրի յիմարները հաստատած էին, Լուի Ժ. Ի վատարար, յիմարարար և խժգուժօրէն սպաննուած յաւերժացնելու համար, անմեղ զոհը իր նախնեաց զործած ծանր յանցանքներուն զորս կը քաւէր կառափնատի վրայ առանց յանցաւոր ըլլալու, և առանց արժանի ըլլալու այդքան սատարի և խիստ սրտիժի մը:

Յետոյ անձամբ գնաց բանտերը և մասնաւորաբար Թամբլը, ուր բանտարկուած էր արքայական քամբախտ ընտանիքը, և հրամայեց անմիջապէս ազատ արձակումը այն անձերուն որոնք արքայականներու զործունէութեանց դէմ իրրեւ երաշխիք վաւելութեան կողմէ արգելափակուած էին զոհացում տալու կատաղի տէրրօրիստներու պահանջին որոնցմէ կը վախնային:

Իր մարդասիրական և արգարասիրութեան գերազնիւ այդ երկու քայլերով բազմաթիւ արքայականներ՝ անոնք որոնք ինքզինքնին անսպառառ չէին ծառայելով մեր թշնամիներու չարքին մէջ, մեր դրօշակներուն դէմ, շատ օրինաւոր կերպով կապուեցան Ֆրանսայի նոր պետին հետապնդած քաղաքականութեան:

Պօնաբարթ ինքն իսկ յայտարարած էր իր հզօր կամքը կուսակցութիւնները հաշտեցնելու համար:

«Կ'ուզեմ որ այլեւս ո՛չ ժաքպէն, ո՛չ Չափաւոր, ո՛չ ալ Արքայականներ մնան, ըսած էր ան, այլ ամէն տեղ Ֆրանսացիներ:»

Առաջին հիւպատոսին մեծ հոգը եղաւ, հաստատել կրօնական խաղաղութիւնը, դադրեցնելով այն գարշի-

լի և ծաղրելի հալածանքները որոնց արարկայ ըլլալէ
 դադրած չէին կղերականները, իր հրամանով բոլոր
 դաւանանքները ազատ հռչակուեցան և եկեղեցիները
 վերաբացուեցան: Այսպէս հաւատացեալները կրցան
 վերջապէս եկեղեցի երթալ, առանց մահուան պատիժին
 ենթարկուելու, ինչ որ տասը տարիէ ի վեր արգիւրուած
 էր: Պօնաբարթ կը խորհէր թէ խղճմտանքի ազատու-
 թեան դպչիլ ոչ միայն ոճրագործութեան ամէնէն
 դարչելին էր, հալածանքներու ամէնէն անդուծը՝ այլև
 ամէնէն ծանր սխալը: Վա՛յ այն իշխանութեանց որոնք
 խղճմտանքի ազատութիւնը կը բռնաբարեն, կորսնցը-
 նելու աշխատելով միջոց մը կրօնքները որոնք չեն
 անհետանար, ընդհակառակը այդ ընթացքով բարո-
 յական ամէն արգելք վերանալով, ոճրագործութիւննե-
 րը կը բազմանան:

Վերջապէս Պօնաբարթ հրամայեց սրանչելի և
 աննման յուղարկաւորութիւն մը կատարել, պատուե-
 լու համար Պիոս Զ պապի աճիւնները որ մեռած էր
 Վալանս Տօֆինէ, 82 տարեկան հասակին մէջ:
 Կարծեմ ընթերցողները կրնան յիշել որ Պիոս պապը
 տեղի տալով անխորհուրդ գրգռմներուն, փոխանակ
 այն չէզոքութիւնը պահելու որ իրեն պիտի տար ան-
 սահման և անօրինակ մեծութիւն մը, ընդգէմ Յըրան-
 սայի մասնակցած էր պատերազմի, և 6000 հոգիէ
 բաղկացեալ խումբ մը զրկած էր, երկրորդելու հա-
 մար Աւստրիացիները: Յրանապիները զայն գերեզմ-
 անելով բերին Վալանս ուր մեռաւ:

Պօնաբարթ աշխատեցաւ որ յուղարկաւորութիւ-
 նը ըլլայ անօրինակ և աննախընթաց վերջին անգամ
 ըլլալով յարգալից բարեւը տալու եկեղեցւոյ պետին:
 Այս ընթացքով ան կրցաւ վերջնականապէս հաշտեց-
 նել իրեն հետ Յրանասայի բոլոր կաթողիկ տարրը: Այս

միջոցին ան անդադար կ'աշխատէր երկիրը կազմակերպել, ան կ'ուզէր զինել զայն խաղաղութեան պայքարներու ինչպէս նաև պատերազմներու համար:

Առաջին հոգը եղաւ նաև ֆրանսան տնտեսապէս բարձրացնել, պետական գանձին աղքատութիւնը անլուր էր, երբ առաջին հիւսիսաօտը իր պաշտօնին զըլուխն անցած էր պետական գանձին մէջ 120¹⁾ ֆրանք չկար թղթատար մը զըլկելու համար: Շնորհիւ Պօնաբարթին վճռականութեան և հաստատումութեան, իր մտքին տիպար մտթեմաթիքական ճշդութեանց և կարողութեանց որ կը պարտէր իր ստացած բարձրագոյն կրթութեան, շուտով անտեսական կարգը վերահաստատուեցաւ քանի մը օրուան ընթացքին, ան վերականգնեց ինչ որ անկեալ էր և վերստին կարգ և կանոն մտցուց կառավարական շահագան շրջաններու մէջ:

Այսպէսով Բարիլի մեծ անտեսագէտները և զբամատէրները անսահման վստահութեամբ ներշնչուեցան յանձին նոր ըէժիմի, և անոնք սիրահօծար փոխտուին հանրապետութեան խոշոր հիմնադրամներ որոնց պէտք ունէր ստիպողաբար պարենաւորելու և վըճարելու մեր զիւցաղն զինուորները, որոնք, երկար ատենէ ի վեր կը կռուէին «ոջինջի համար եւ անօթի փորով» ինչպէս որ կը'սէր Օկերբօն իր զինուորական կոշտ լեզուով:

Պօնաբարթ ներքին կազմակերպութեան մէջ ուզեց որ երկրին ամենակարեւոր ստորաբաժանումը ըլլայ նահանգը, ան քաղաքացիական բոլոր իշխանութիւնը ամբողջ նահանգի մը կուսակալի մը ձեռքերուն մէջ կեդրոնացուց: Կուսակալները կախում ունէին ներքին գործոց նախարարութենէն:

Իւրաքանչիւր կուսակալի մօտ կուսակալական խորհուրդ մը հաստատեց, ինչ որ պետական խորհուրդի մանրակարն էր, հաստատեց ընդհանուր խորհուր-

դարան մը, ընտրուած նահանգին կողմէ, փոքրիկ մէկ պատկերը օրէնսդրական ժողովի:

Իւրաքանչիւր նահանգ բաժնուած ըլլալով վարչական մի քանի շրջանակներու, իւրաքանչիւր շրջանակի վրայ դրաւ փոխ կուսակալ մը երկրորդուած շրջանային խորհուրդով մը: Վերջապէս ամէն մէկ համայնքին վրայ կը գտնուէր քաղաքապետ մը երկրորդուած քաղաքապետական խորհուրդով մը, այսպէս փոխ կուսակալներու միջոցաւ նախարարական կամքին հաղորդիչ թելերով, Ֆրանսայի վարչական բոլոր իշխանութիւնը հիանալիօրէն կեդրոնացած կ'ըլլար Բարիլի կառավարութեան ձեռքը: Պօնաբարթ այս միջոցին դեռ կ'ապրէր իր Մարմէզօնի փոքրիկ և համեստ բնակարանին մէջ, ընտանեկան մոտերմութեան շրջանակի մը մէջ: Հակառակ իր այսքան յաջող վերելքին, չկրցաւ սակայն այս պատմական դարձած չէնքին գինը վճարել մէկ անգամէն, քանզի անձնապէս չատաղբատ էր, այն ատիճան ուր, երբ քոյրը Քարօլինը՝ Միւրա զօրավարին կնութեան տուաւ Պօնաբարթ հազիւ թէ 30000 ֆրանքի դրամօժիտ մը կրցաւ տալ իր քրոջ համար:

*
* *

Ի Տ Ա Լ Ի Ո Յ Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ը

ԱԼՊԵԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԻԸ

Պօնաբարթ
առաջին
հիւլապտսո

Իր հիւպատոս-
տութեան շրջա-
նին, Պոնաբարթ
տուաւ Ֆրանսա-
յի իր չորրորդ
սահմանադրու-
թիւնը եւ նըւիր-
ուեցաւ ու յաջո-
ղութեամբ գլուխ
հանեց դատական
եւ տնտեսական
կատարեալ վերա-
կազմութիւն եւ
վերականգնուե-
մը:

Ֆրանսական զէնքերու փայլուն եւ շատաչիւն
յաղթանակը, Եւրոպայի միւս ազգերուն վրայ չուք կը
ձգէր:

Ինչ որ աւելի մեծ ստիպում կը պատճառէր ա-
նոնց, այդ ալ երիտասարդ յաղթականին աշխարհակա-
լին, պահ մը յաղթական սուրը մէկ կողմ թողուլը,
և ասոր փոխարէն օրէնսդրի գրիչ ասնելն ու մէկ
հարուածով մեծագոյն բարեկարգիչներէն մէկն ըլլալն
էր, որուն նմանը ժողովուրդներու բովանդակ պատճա-

Թեան մէջ գըթութիւն չէր ունեցած: Սակայն ամէնէն աւելի Եւրոպայի վեհապետները կը տարապիեցնէր, Պօնաբարթի սուրին փայլը որ ազատութեան և անկախութեան շօղափայլ արշալոյս մը բացած էր բովանդակ Եւրոպայի բռնութեան տակ ճնշուած ազգերուն համար: Պօնաբարթ հանրապետական ազատաշունչ դատարաններու որպէս եռանդուն առաքեալ մը, կ'ուզէր զանոնք տարածել և հաստատել, ո՛չ միայն Ֆրանսայի, այլ նաև գրացի ժողովուրդներու մէջ: Արդէն չնորհիւ այն գերագոյն ուժին և ազգեցութեան որ կուսայ յաղթանակը, ան հիմնած էր իրարու ետեւէ Հըռովմէական հանրապետութիւնը Նաբօլիի և Ֆլօրանթինի հանրապետութիւնները և բոլոր այս հանրապետութեանց փթթումը, պատճառ կ'ըլլար որ Եւրոպայի վեհապետները հանգիստ չկարենային քնանալ, որովհետեւ նոր գաղափարները հրապուրիչ էին: Հետեւանքը այն եղաւ որ երկրորդ զինակցութիւն մը կազմուեցաւ ընդդէմ Ֆրանսայի, գինակցութիւն մը, որ կը ղեկավարուէր Սնգլիոյ կողմէ, ի մասնաւորի անոր աւագ նախարարին կողմէ, մեծագոյն թշնամին Ֆրանսայի անգլոթն վիլլեմ Բիթթ: Դաշնակից բանակները պաշարած էին մեր երկիրը հիւսիսէն և հարաւէն:

Հիւսիսը, Մօրօն կը հրամայէր հոննոսի բանակին, Միտի մէջ՝ Մասէնա, գլուխ կը բռնէր Իտալիոյ մէջ զինակցած բանակին դէմ:

Պօնաբարթ «Ռազմատէր» չէր, ուստի նամակ մը գրեց խաղաղութեան սիրոյն անգլիական կառավարութեան վայելուչ ձեւով անոր հարցնելու թէ, իրապէս շահաւէտ էր Եւրոպայի համար շարունակել այս աւերիչ ու կործանարար պատերազմներու շարքը, որ կը տեւէր չորս երկար տարիներէ ի վեր, և որ կ'աւերէր բովանդակ Եւրոպան:

Նմանօրինակ նամակ մը գրեց նաև Գերմանիոյ Կայսեր: Բայց Դաշնակցութեան պետերը չ'ուզեցին ոչինչ լսել: Իրենց հպարտութենէն և վառասիրութենէն չլացած անոնք մերժեցին Ֆրանսային խաղաղասիրական առաջարկները:

Անոնք կ'երեւակայէին թէ, Ֆրանսան նախորդ պատերազմներէն տկարացած էր: Պօնաբարթ հարկաւորութեան ուրեմն խեղ եւրոպայի անիրաւ յարձակումին, սկսիլ պատերազմի: Հակառակ իր սրտին, պարտաւորութեան պահ մը թողուլ այն խաղաղ աշխատանքները որոնցմով կը բաղձար ապահովել մեր երկրին մեծութիւնը, և վերստին կախել իր մէջքէն Լօտիի և Բուրքերու յաղթապանք սուրբ:

Իր խաղաղասիրական ընթացքով ոչ միայն Ֆրանսայի այլ նաև եւրոպայի շատ մը ազգերուն, հանրային կարծիքը իր կողմը շահած էր: Ահա այսպէս մեծ վստահութեամբ գօտեպնդուած մտաւ պատերազմի: Զինակից թագաւորներու արխնոս դաս մը տալու և զանոնք վերջնական ու նուստապուցիչ պարտութեան մը ենթարկելու: Այս պատերազմը եղաւ ամենամեծ դէպքերէն մէկը պատերազմի պատմութեան մէջ աշխարհի ծագումէն ստղին:

Մեր վրայ հիւսիսէն յարձակող թշնամի բանակին կը հրամայէր Հսկնոսի ափերուն վրայ մօրաջախա Գրայ, իսկ Իտալիոյ մէջ, առստրիական խումբերը հաւաքուած Լոմպարտիոյ մէջ՝ կը գտնուէին Պաւոն ար Մեւրսի հրամանատարութեան տակ, 15000) հոգիէ բաղկացած: Պօնաբարթի տուած հրամաններուն կէտ առ կէտ հնազանդելով, և հետեւելով անոր սքանչելիօրէն գծած յատակագծին, Մօրսն 1800 Ապրիլ 25 -ին

անցնելով Հոհնոսը՝ Վէհլի Պրիզալի և Պալի մէջ, արագորէն չահեցաւ Տ'Անժոնի, Սթօքիալի, Մօէսքերըշի, Պիպիրախի, Տօպէրհօլնի վճռական ճակատամարտները։ Այդ ընդհանրութիւններու ընթացքին, գժբախտաբար սպաննուեցաւ Լաթուր տ'Օվէրնյը, Ֆրանսայի տոռնակարդ զինուորներէն մին, այս սքանչելի մարդը նաեւ հերօս մըն էր, այնպէս գեղեցիկ օրինակ մը տուաւ որ, ամօթապարտ պէտք էր թողուր բազմաթիւ գաղթականներ։ Թիւրէն ընտանիքին անդամներէն էր։ Արտորեալ՝ Տէրրօրի ժամանակ, չէր կրնար մնալ Ֆրանսայի մէջ առանց վտանգելու իր գլուխը։ Եւ չուզելով կռուիլ թշնամի բանակներուն շարքերուն մէջ ընդգէժ իր երկրին, նախապատիւ սեպեց 46 ըզ կէս գունդին շարքերուն մէջ կռուիլ իրր պարզ և համեստ նոնաձիգ մը։ Այս աղնիւ հայրենասէրին և քաջ հերօսին յիշատակը պատուելու համար Պօնաբարթ անոր սուրը էնվալիտ փոխադրել տուաւ, սիրտը՝ ամփոփուելով կապարեայ տուփի մը մէջ, իր գունդին գրօշակին վրայ կախուեցաւ և ամէն օր, «Իրիկուան կոչին» ըստայ մը կը կարգար իր անունը, որուն՝ յիմնապէս մը բարձր ձայնով կը պատասխանէր, «Մեռած պատուոյ դաշտին վրայ»։

Պօնաբարթ Հոհնոսի մեր բանակին վիճակին վերայ հանդարտ և ապահով ըլլալով կը վճռէ անձնապէս ստանձնել իտալական բանակին վերին հրամանատարութիւնը, որ սպառնալիքի և վտանգի տակ կը գըտնուէր։

Երբ Մասենան հոն հասաւ 25,000 հոգի միայն գտաւ, զուրկ ամին բանէ, ստիպուեցաւ ամբնալ ձենովայի մէջ, ուր ենթարկուեցաւ սոսկալի ու եղական պաշարումի մը որ գլեց անցաւ ընդդիմութեան քաջութեամբ հին դարերու պատմութեան ամէնէն գեղեցիկ էջը։ Երկու ամիս տեւող պաշարումի ընթացքին

15000 հոգիով դէմ դրաւ և զուսպ պահեց 100000 հոգիէ աւելի բաղկացած զօրաւոր բանակ մը սպաննելով անոնց խիտ շարքերուն մէջէն աւելի շատ մարդ քան ինչ որ ունէր ինք:

Առաջին Հիւպատոսը բացայատօրէն յայտարարեց թէ Տիփօնի մէջ պիտի կեդրոնացնէր պահեստի բանակ մը, անմիջապէս աւստրիական նոյնպէս անգլիական լրտեսութիւնները որոնք լիարուսն ոսկի կը ցանէին ամէն կողմ, սկսան լեցուիլ Պուրկօնիոյ մէջ, լըրտեսելու նպատակաւ ֆրանսական պահեստի բանակին շարժումները:

Պօնաբարթ իր հանձարեղ խորամանկութեամբ զանոնք սխալ ճամբու մէջ գնելու համար դիտումնաւոր կերպով այդտեղ հաւաքած էր քանի մը հին գունդերուն վեթերան զինուորները, որոնք նորագիր զինուորներուն զինավարժութիւն կը սորվեցնէին:

Ասիկա տեսնելով լրտեսները լուր տուին, անոնց, որոնցմէ կը վճարուէին թէ Պառոն տը Մէլսար, ֆրանսական պահեստի գունդերէ վախնալու բան մը չ'ունէր:

Այսուամենայնիւ երիտասարդ զօրապետին նախապէս յայտարարած բանակը գոյութիւն ունէր, Սաւային Պօնաբարթ այնպէս ըրած էր, որ անոնք թշնամի բանակին վրայ իյնալէ առաջ անտեսանելի ըլլան:

Հիւսիսէն, Միտիէն, Արեւմուտքէն, կեդրոնէն, և իլ տը Ֆրանսէն ամէն օր անջատ խումբեր քաղաքային տարազով կը մեկնէին և ճամբու ընթացքին կ'ստանային իրենց համազգեստները, զէնքերը, ձիերը և անհրաժեշտ ռազմամթերքը, և կ'ուղղուէն գէպի ժիւրա: Մայիսի առաջին օրերուն բոլոր այս բանակը կեդրոնացած էր Զուրիցերիոյ մէջ: Պօնաբարթ յղացած էր իր արտակարգ յատակագիծներէն մեծագոյնը և

ամենայանդուգըն, ծրագիր մը, որուն Մէլաս երբեք չպիտի սպասէր, անցընել իր բանակը Ալպեաններէն: Ընդհակառակը, ինք՝ հանճարեղ և մեծատաղանդ ռազմիկը՝ նախատեսած էր կէտ առ կէտ ինչ որ պիտի ընէր իր հակառակորդը, առաջուց գիտէր թէ թշնամի բանակին զօրապետը, պիտի ստիպուէր յարձակիլ իր վրայ և կը նախատեսէր վստահօրէն, տեղը, ուր ֆըրանսական գունդերը պիտի զարնէին աւստրիական բանակը իրենց ջախջախիչ հարուածներով:

Երբ ըստ իր ծրագրին բանակին կեդրոնացումը բաւականաչափ նկատեց, Մայիս 6 -ին մեկնեցաւ Բարիզէն, սուրհանդակի կառքով: Անցաւ Տիֆոնը և հասաւ Ժընէվ: Հոն կանչել առած էր մեր ղինտորական երկրաչափներէն՝ ամէնէն՝ գիտունը՝ Ժէնիի զօրավար Մարէսքօն և իր հրամանով ուսումնասիրած էր Ալպեաններու բոլոր անցքերը ուրկէ պիտի կրնար անցնիլ ֆըրանսական բանակը, Իտալիա մտնելու համար: Երբ Պօնաբարթ հարցուց անոր կարծիքը.

— Բոլոր անցքերուն լաւագոյնը կը կարծեմ թէ, Մեծ Սէն Պէրնառն է, պատասխանեց Մարէսքօն:

— Ուրեմն բանակը այդտեղէն պէտք է անցնի ըսաւ Պօնաբարթ:

— Բայց գործողութիւնը բախալ խնդիր է և դժուար, նոյնիսկ չառ գփուար:

— «Անկարելի՞ է, հարցուց առաջին հիւպատոսը»:

— Ո՛չ զօրավար պատասխանեց Մարէսքօն, բայց որպէսզի անցնիլը կարելի ըլլայ պէտք է գերմարդկային ջանքեր ի գործ դնել:

— Այն ատեն, յարեց Պօնաբարթ, եղած բան մըն է, բաւ է ըսել Ֆրանսացի ղինտորներուն թէ, բան մը գփուար է որպէսզի ան կատարուի գիւրութեամբ: Մեկնինք» 1800 Մայիս 14 - 15 գիշերն էր, որ տե-

զի ունեցաւ Ալպեաններու երկնամերձ քարձունքին վրայ մեծ Սէն-Պէռնարի առասպելական այս ան իրական թուող անմահ անցքը։ Որեւէ զօրավար Պօնարար-թի փորձածին չտի յանդուգն և խիզախ ձեռնարկ մը ըրած չէր, երեք օր տեւող այս ապշեցուցիչ անցքի ընթացքին, Պօնարարթ լեռներէն վերելքի միջոցին, ամէնուէն առջեւէն կ'երթար, երիտասարդ առաջնորդի մը ղեկավարութեամբ այն հանդարտութեան երեւոյթով զոր միշտ ցոյց տուած էր ամէն անգամ որ պէտք կ'զգար ուրիշներու օրինակ տալ և իր կեանքը վրտանդի տակ դնել։ Զօրավար Լաննը առաջին անգամ անցնելու, պատիւը ունեցաւ հետեւադօրքի վեց զօրամասերով։ Ութ ժամ տեւած էր իր հասնիլը ՝ Սէն Պէրնառ լեռան վանքը։ Երբ գտնուեցին հոն հասան, կրցան գտնել պաշար, և առաջին հիւպատոսին հրամանին վրայ վանքին կրօնաւորները հաւաքած էին բոլոր պաշարը զորս բաժնեցին զինուորներուն նորոգելու համար իրենց ուժերը։ Վանքը անցնելէն մէկ ու կէս ժամ ետք կարելի կ'ըլլար հասնիլ գործածելի ճամբան։ Հետեւադօրքի առաջին գտնուէն վերջ անցուցին հրետանին։ Թնթանօթները քակւած էին, գիրացնելու համար անոնց անցքը, անանցանելի ճամբաներէն, գահալէժներու մէջէն և ձիւնին մէջ թնթանօթները գետնի վրայ ձուլուած կոճղերուն մէջ, որ 80 կամ հարիւր հոգիէ բաղկացեալ խումբ մը կը քաշէր։ Բոլոր այս գործողութեանց ընթացքին զինուորները ուրախ էին, և զինուորական նուագախումբը դեղեցիկ կտորներ կը նուագէր։

Այս միջոցին, Աւստրիացի խեղճ զօրավար Պառօն տը Մէլսաը երկու ականջներուն վրայ կը քննանար, չափ մը ուրիշներու պէս ինքնիրեն ըսելով թէ, անկարելի է անցնիլ Ալպեանները և կ'սպասէր որ

Պօնաբարթ զանոնք հարաւ դարձնէ: Ակնհերեւ կը տեսնուի թէ առաջին հիւպատոսին հանձարը որքան ճիշդ կ'ըլլար էր հաշուել:

Լանն, որ միշտ կը հրամայէր յառաջապահներուն, կը քալէր Իվրէի վրայ, յանկարծ գէպք մը վրայ հասաւ, ճամբան պէտք էր անցնիլ Պար բերդին ըստորոտէն, և որ կը գոցէր Տօրա Պալթէա ձորը:

Սոսկալի տեղւոյ մը վրայ շինուած ըլլալով այս բերդը կրնար արհամարել ամէն յարձակում:

Այն ատեն Պօնաբարթ որոշեց բերդին չըջանը ընել, ճամբէ մը որ վերջին աստիճան գծուար էր, և քիչեր ատեն, բերիդն ստորոտէն անցնող ճամբուն վրայ, իր հրամանով զինուորները յարգ տարածեցին և թնթանօթներուն անիւներուն թաղիք կապելով, ձիերը լծուեցան անոնց և ամբողջ հրետանին անցաւ, Պարի պահակագունդին մօրուքին տակէն, որոնք շատ հեռու էին ենթադրելու թէ կարելի էր այս սակ վտանգաւոր գործողութիւն մը ձեռնարկել. նոյնիսկ հարկ եղած զգուշութիւններն իսկ ի գործ դրած չէին:

Ասիկա լաւ խաղ մըն էր Աւստրիացիներուն և Պօնաբարթ Ալպեաններու վրայէն և Պար բերդի տակէն անցնելով, իր զինուորներուն աչքին առջեւ կը տեսնուէր արդէն յայտնի յաղթանակի դափնիով մը պսակուած: Այսպէսով Պօնաբարթ կ'իյնար Մէլաքի բանակին կռնակին վրայ, և այս վերջինը իրեն և Աւստրիոյ միջեւ ունէր հիմա 60000 Ֆրանսացիներ, եթէ յաղթուէր իրեն ետին կար ծովը: Կարելի է տեսնել թէ, Պօնաբարթ որպէսզի կարգադրութիւններ ձեռք առած էր, քանի մը օր ետքը, իր սպայակոյտին գլուխը, Պօնաբարթ յաղթականօրէն կը մտնէր Մէլան քաղաքը, որ կը սպասէր Ֆրանսացիները:

Նաբոլեոն քեմալին և ուրաքա-երգոյի դաշտ. հասնելու համար,
Ալպիաններն կ'անցնին:

Այս միջոցին, խեղճ Աւստրիացի զօրավարը,
Պատոն տը Մէլաս, նամակ մը կ'ստանար, Պար տմրո-
ցի հրամանատարէն:

«Կ'ըսուի թէ, կը գրէ այս հրամանատարը շրջակայ լեռ-

ներու վրայ, Ֆրանսացիներ տեսնուած են: Բայց ձեր վսեմութիւնը հանգիստ կրնայ ըլլալ ամրոցը զոր կը պաշտպանեմ անառիկ է, թոյլ չափտի տամ որ ֆրանսական թնթանօթ մըն իսկ անցնի մեր բերդին պատերուն տակէն:»

Այս խեղճ մարդը բան մը չէր տեսած, արդարեւ իր ամրոցը անառիկ էր, և առաջին հիւպատոսը ակնարկով մը կըրցած էր գուշակել: Անիկա չէր ուզած ոչ իր ժամանակը, ոչ իր մարդիկները և ոչ ալ իր վառօդը կորսնցնել ապարդիւն յարձակմամբ մը, և մենք տեսանք թէ, ինչ սքանչելի խորամանկութեամբ ու ճարպիկութեամբ գիշեր ատեն ամրոցի պատերուն տա-

Նաթօլէօն ջորիի
մը վրայ կ'անցնի
ՍէնՊէրնարի հո-
շակաւ որ անցիւր

կէն իսկ անցունել տուած էր իր բոլոր թնթանօթները: Բայց երբ Պօնաբարթ յաղթականօրէն մտաւ Միլան, խեղճ Մէլատ այն ատեն միայն կըրցաւ իրականութեան վերահասու ըլլալ:

Այն տառն աճապարեց, (քիչ մը ուշ էր:) կեդրոնացընել իր բանակը և քալել ֆրանսական բանակին ընդ առաջ, որուն յառաջապահներուն հանդիպեցաւ Մօնթըպէլլոյին մէջ:

Մարէնկոյի ճակատամարտը չափ իրաւամբ կըրնայ ըսուիլ, որ «Երեք արարով տուամ մը» եղաւ, քանզի մէկ օրուան մէջ, երեք ճակատամարտ տեղի ունեցաւ: Առաջին հիւպատոսը իր բոլոր ուժը իր տրամադրութեան տակ չ'ունէր, ստիպուած ըլլալով մէկ մասը դըրկել զբաւելու երկիրը: Տոամի առաջին գործողութիւնը այսինքն ճակատամարտին առաջին մասը տեղի ունեցաւ առտուն ժամը հինգէն տասը:

Զօրավար Լանն և Վիքթօր իրենց տըրամադրութեան տակ ունէին միայն 15000 զինուոր, ընդդէմ 36000 ի . . . :

Այնպէս որ անոնք ստիպուեցան ետ քաշուիլ և լքել Մարենկօ գիւղը:

Առաւօտեան ժամը տասին Պօնաբարթ անձամբ միջամտեց, հիւպատոսական Պահակագունդին գլուխն անցած որուն նոնաձիգները կը կաղձէին քառեակ գունդեր, արհամարելով և ոչինչի տեղ զնելով աւրստորիական ձիաւորներու խիզախ ու կատաղի յարձուկումը, բայց բանակին մասերը իրարմէ զատել չտալու դիտաւորութեամբ, պէտք եղաւ նահանջել: Տեսնելով Ֆրանսացիներուն այսպէս նահանջելը, Աւստրիական բանակին զօրապետը պահ մը ինքզինքը յաղթական կարծեց, ասիկա «Սըջը սպաննիլ տուաջ մորթը ծախելու կը նմանէր:» Թողուց պատերազմի դաշտը և վերադարձաւ Ալեքսանդրիա, և Եւրոպական բոլոր տէրութեանց թղթատարներ զրկեց յաղթութիւնը աւետելու համար, ըսելով թէ վերջնականապէս պարտութեան մասնած էր Ֆրանսացիները: Սակայն անիկա կ'անգիտանար այն

ճշմարտութիւնը թէ, երբեք չէր կրնար Զրանսան վերջնականօրէն պարտութեան մատնել:

Դեռ ժամը երեքն էր, և երեք ժամուայ միջոցը մէկ օրուան մէջ Ֆրանսական բանակի մը համար երեք յաղթանակներ տանելու:

Տըզէն լսած էր թնթանօթին ձայնը, և հասկըցած էր, «որ տաք կ'ընէր» աշտինքն ճակատամարտը սկսած էր Մարէնկոյի մէջ, և հասկցաւ թէ իր պետը կրնար պէտք ունենալ իր թարմ խումբերուն: Իր 6000 մարդոցմով եկաւ ինքզինքը Պօնաբարթին տըրամադրութեան տակ դնելու: Այն ատեն Պօնաբարթ վերջնական և ջախջախիչ հարուածը տալու ժամանակը եկած համարելով: Իր զինուորներուն դառնալով ըսաւ անոնց:

« — Զինուորներ դուք լաւ գիտէք, որ ես սովորութիւն ունիմ գիշերել ճակատամարտի դաշտին վրայ. . . բաւական է որչափ նահանջեցինք յառա՛ջ. . . ».

Իսկոյն Տըզէն իր գունդերով յառաջ կը սլանայ: Դժբախտաբար առաջին վայրկեանին իսկ մեռած ինկաւ, հերոսաբար զարնուելով ուղղակի կուրծքէն: Այս քաջ և ճարպիկ զօրավարին մահը զգալիօրէն մեծ և անփոխարինելի ահագին կորուստ մըն էր Ֆրանսական բանակին: Իրենց սիրելի զօրապետին մահը զինուորները փոխանակ բարոյալքելու ընդհակառակը անոնց կատաղութիւնը իր գագաթնակէտին հասցուց:

Աւստրիական բանակը Ֆրանսական հարուածներուն առջեւ տեղի տալով նահանջեց և անգամ մըն ալ քայքայուած փախուստի մէջ գտաւ իր՝ փրկութիւնը: Եւ դժբախտ ու կորովազուրկ Պառոն Տը Մէլաս որ «երկու ժամ աւելի կանուխ յաղթութիւն երգած էր» ըստիպուեցաւ երկու ժամ վերջ ուրիշ թղթատարներու միջոցաւ տեղեկագրել իր ամօթալի և ցաւալի պարտութիւնը:

Թիւնը: Մանաւանդ ստիպուեցաւ զայն խոստովանիլ ուղղակի և բաց է ի բաց, բռնադատուած ըլլալով պարպել գրաւուած վայրերը:

Զէնքի այս անմոռանալի և շնթալից գէպը տեղի ունեցաւ 1800 Յունիս 14 -ին: Մարենկոյի յաղթանակին լուրը անսովոր և խորունկ տպաւորութիւն մը յառաջ բերաւ Ֆրանսայի մէջ, ժողովրդային արդարացի խանդավառութիւնը՝ Մանաւանդ Բարիզի մէջ, չափ ու սահման չունեցաւ, Ֆրանսայի սիրտը, այն սիրտը որ ուժգնօրէն բարախած էր, 1789-ի գէպքերուն առթիւ, իրապէս հրճուեցաւ և բարախեցաւ երիտասարդ զօրապետին սրտին միացումով, որուն անձին մէջ ժողովուրդը կը տեսնէր իրական և միակ փրկիչը, Թէ ներհապէս արտաքնապէս և Թէ յաղթող հանրապետութեան:

* * *

Նոյն այդ միջոցներուն՝ Ֆրանսական ժողովուրդին անօրինակ խանդավառութեան ընթացքին, Պօնաբարթ կայսականահար կ'ընէր մեր վախկոտ թշնամիները Իտալիոյ մէջ իսկ Մօրօ փայլուն յաղթանակ մը կը տանէր Հօջսթատթի մէջ և կը հասնէր Միւնիխ:

Սակայն Աւստրիան, հակառակ՝ Թէ Հիւսիսի և Թէ Հարաւի մէջ իր բանակներուն կրած ջախջախիչ պարտութեանց՝ կը շարունակէր իրեն համար այս աղէտաբեր պատերազմը, յենած Անգլիոյ կողմէ որամաղբը ուած միլիոններու վրայ որովհետեւ ինք «հարուստ չէր» ինչպէս կ'ըսէին ժամանակին:

Մօրօն, Հօհենլէնտընի մեծահոգակ յաղթանակը տարաւ և ջարդեց աւստրիական բանակը, սպաննելով 8000 մարդ և գերեվարելով 12,000 հոգի, և առնելով 90 թնթանօթ:

Իր տեղակալները՝ Նէյ և Ռիչրանս զօրապետները
ինքզինքնին յաղթանակի փառքով պսակեցին :

Շնորհիւ այս յաջողութեանց, Ֆրանսացիները
երկրորդ անգամ մըն ալ հասան Վիեննայի գոնետուն
սոջիւ :

Այն ատեն Աւստրիան իրապէս վախցաւ, վերջապէս
հասկցաւ թէ կացութիւնը «լուրջ էր», և ըստու-
րագըրեց Լիւնէվիլի խաղաղութիւնը, այդ զաչնագրով
կայսրը կը վերահաստատէր Գաժթօ-Ֆօրմիոյի նախկին
դաշինքը զոր բռնաբարած էր, և կը ճանչնար (ինչ
որ երկրորդ յաղթանակ մըն էր հանրապետական դա-
շախարհներու) անդր-ալպեան հանրապետութիւնները,
Լիկիւրեանը և Հելվէտականը : Այս միջոցին, Միւրան
կ'սպառնար Նայրին, որ այս ահաւոր սպառնալիքին
տակ, կը գոցէր իր զոները Անգլիացոց առաջ, այս-
պէս Իսաւրիան բոլորովին կը դառնուէր մեր բացար-
ձակ գեր իշխանութեան տակ :

Այսուամենայնիւ հակառակ մեր բոլոր յաջողու-
թեանց՝ Անգլիան տակաւին կը յամառէր մեզի գէմ,
վասնզի զայն Ֆրանսայի գէմ յարստիւ պատերազմի
մղելու համար կար անչէջ ատելութիւնը մարդու մը
որ այն ատեն Անգլիոյ վարչապետն էր և այդ մարդը
Վիլէմ Բիթն էր : Անգլիան ծովու վրայ անպարտելի էր
դրեթէ, ունենալով 200 առագաստանաւ և 250 պատե-
րադմական զրահաւոր, Անգլիոյ ծովային այդ հսկայ
զօրութիւնը ստիպեց նոյն իսկ զօրավար Մընուս, հը-
րամանատարը Եգիպտոսի մեր բանակին մնացորդին,
Գիլէպըրի սպաննութենէն ետք, պարպել մեր զին-
ուորներուն արեւութեամբ գրաւուած երկրամասը :

Սակայն երբ Անգլիացիները, իրենց այն յաջո-
ղութենէն զգլխած, կ'երեւակայէին «Մեզ առնել» իրենց
ճանկին մէջ, յաղթահարուեցան, թշնամիէ մը որ

մինչև այն ատեն իրենց դաշնակիցը եղած էր, Դրամը:

Իոլոր այն ոսկիները որ անոնք ցանած էին Եւրոպայի մէջ, պարենաւորելու և զինելու համար մեր ռիւերիմ թըշնամիները և զանոնք մեզի դէմ մշտագէմ պատերազմի մղելու, առանց իրենց մէկ զինուորին կեանքն իսկ վտանգելու, Անգլիոյ այս անողոք հակառակութիւնը սակայն շատ սուղի նստաւ այդ երկրին համար, որ կտրենալ պարենաւորելու համար մեզի դէմ Եւրոպայի իր դաշնակիցները, ինկած էր հակայական պարտքի մը տակ որ մօտաւորապէս կը հասնէր 15 Միլիառի... Եւ հակառակ իր այս բռնն ջանքերուն, ան կը տեսնէր Ֆրանսան աւելի յաղթական եւ աւելի բարգաւաճ քան երբեք, որ իր սահմանադրութեն անգլին կը սլանար յաղթանակէ յաղթանակ և ինքզինքը կը կազմակերպէր, ներքնապէս, շնորհիւ սքանչելիօրէն հաստատուած օրկանիզմի մը բարիքներուն:

Նոյն միջոցներուն, անգլիական անպարտելի կարծուած առաջատանաւերը անաւոր պարտութիւն մը կրեցին Ֆրանսացի ամիրալ Լինուայի կողմէ, որ որ շնորհիւ իր երեք առաջատաներու քաջասիրտ զինուորներուն անվիհերութեան Ալֆէդիրասի առջեւ իր երեք առաջատանաւերով վեց անգլիական առաջատանաւերը պարտութեան մատնած և երկու ուրիշներ ալ բոլորովին փճացուցած էր: Հպարտ Անգլիան տեսնելով այս ամէնը, իր ժողովուրդեան վերահաս թշուառութիւնը, կեանքի պիտոյքներու սղութեան հետեւանքով, «որոշեց ջուր դնել իր վիսքիին մէջ»:

Ուստի պարտաւորուեցաւ խաղաղութիւն առաջարկել, և 1802 Մարտ 25 -ին ստորագրուեցաւ Ամիէնի խաղաղութեան դաշինքը:

Հպարտ Ալպիօնը կը ճանչնար վերջապէս Ֆրանսական բոլոր գրաւումները և հանրապետական դա-

ղափարներու յաղթանակները, և կը հաստատէր ու կը ճանչնար այն բոլոր հանրապետութիւնները որ հիմնած էինք:

Այնուհետեւ Պօնաբարթ արտաքինապէս ամէն հոգէ ազատուած, կրցաւ ինքզինք նուիրել իր խնամքին յանձնուած երկրին վերաշինութիւն:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԿՐԾՆԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ

ՕՐԻՆԱԳԻՐՔ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՊԱՆՔԱՆ, ՊԱՏՈՒՈՅ ԼԷԳԵՈՆԸ

Ընդհանուր խաղաղութեան վերահաստատման գաղափարը առաջին հիւպատոսին գլխաւոր մրտահոգութիւնն ու մտաղբաղութիւնը եղած էր, իր միաքը պաշարուած էր, և կը խորհէր թէ կրօնական անհարկի բաժանումները, որոնք յառաջ եկած էին, գարշելի, անճարակ և ծայրահեղ հալածանքներու երեսէն, կրնար խանգարումներ յառաջ բերել, պետական նոր վարչաձեւին կանոնաւոր ընթացքին և գործունէութեան մէջ: Ինք՝ որ երկու տարի չ'անցած չնորհիւ իր անյողգողգ կամքին և իր հանճարեղ մըտքին ընդարձակ ծանօթութեանց ընկերական նոր կեանք մը պարտադրած էր Ֆրանսայի, կեանք՝ որուն կանոնաւորող վեհապետը եղած էր ինք, չէր անդիտանար թէ, Ֆրանսայի ժողովուրդին ստուար մէկ մասը կը պատկանէր կաթոլիկ աւանանքին, ուստի ծրարաբար էր պաշտօնապէս վերահաստատել զայն հաստատելով Ֆրանսայի մէջ կրօնական անդորրութիւնը:

Արդէն ստանձնելով իշխանութիւնը, իր առաջին խնամքը եղած էր, վերաբանալ եկեղեցիները և վերակոշել քահանաներ՝ ապահովելով, պաշտամունքը անարգել, բոլոր դաւանութեանց:

Բայց ան կողէր՝ աւելին ընել: Արդարեւ իր խորաթափանց հեռատեսութեամբ ան կը տեսներ աւելի հեռուն, քան թէ իր բոլոր ժամանակակից մարդիկը, եթէ մէկ կողմէն կ'ողէր կամ բռն կերպով կը փափաքէր կաթոլիկ դաւանանքը վերահաստատել, իր նուիրապետական կարգ ու սարքով, քահանաներով, եպիսկոպոսներով և կարտինալներով, միւս կողմէն ալ սակայն չէր ողէր տեսնել կղերականութիւնը, տէր անսահման իրաւասութեանց և չափազանց իշխանութեան և թողուլ որ «Պետութեան մէջ պետութիւն մը ըստեղծեն»:

Պէտք էր միայն կղերականութեան ձեռքը նիւթական միջոցներ տալ ազատօրէն ի դորձ դնելու կրօնական պաշտամանց ղեկավարութիւնը իրեն բոլոր աստիճաններուն մէջ: Բայց ամէն պարագայի տակ այդ կղերականութիւնը պէտք էր պահել իր ձեռքին մէջ և իր պաշտօնէն դուրս, հոգեկան շրջանակէն անդին կոտրել անոր ազդեցութիւնն ու հեղինակութիւնը: Եւ միթէ՞ ասիկա զաղափարական լաւագոյն յղացումն, որ կարելի էր ունենալ կղերի վսեմ և հոգեկան պարտականութեան մասին:

Կրօնքը հաւասար ամէնքին համար, պէտք էր, սաւառնէր քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններէն ու համոզումներէն վեր: Այս նուիրական պարտականութեան ու սրբազան դերին մէջ վստահաբար ան կրնար մնալ իր վեհ բարձրութեան վրայ. դառնալով յարգանքի արժանի բոլորին կողմէ:

Մինչդեռ կղերականութիւնը քաղաքականու-

Թեամբ զբաղելով պիտի իջնէր իր աննիւթական բարձրութենէն, և այդ կրօնքի մը համար կը նշանակէր անկում:

Ահա ճիշդ այս գաղափարներու ազդեցութեան տակ՝ առաջին հիւպատոսը սկսաւ բանակցութիւններ, վարել Հոռմի արքունիքին հետ: Պիոս Զ. Պապը մեռած ըլլալով իրեն յաջորդած էր Կարտինալ Շիարամօնթի և Պիոս անուան տակ Պապ հռչակուած էր: Մեծ քահանայապետի մը կողմէ՝ առաջին հիւպատոսին հետ բանակցութիւնները վարելու համար նուիրակ նըշանակուած էր Կարտինալ Քօնալվի:

1801 Յուլիս 15 -ին համաձայնութիւնը գոյացաւ, որ ծանօթ է «Քօնքօրտա» անուամբ: Կրօնաքաղաքական այս գաշնագրութեան համաձայն առաջին հիւպատոսըն էր որ կ'անուանէր եպիսկոպոսները և Պապը այդ անուանումը կը վաւերացնէր ու կը հաստատէր: Ֆրանսական կառավարութիւնը յեղափոխութեան չըրջանին, եկեղեցապատկան գրաւուած կալուածները վերագործնելու յանձնառութեան տակ չէր մտնէր բայց եկեղեցական նուիրապետութեանց իբր օրինական վընասուց հատուցում եկեղեցական պաշտօնեաներու համար որոշ ամսաթոշակներ կը սահմանէր որ կանոնաւորապէս պիտի վճարուէր կառավարութեան կողմէ: «Սահմանադրական» եպիսկոպոսները՝ որոնք ենթարկուած էին յեղափոխութեան պահանջներու իրենց հըրաժարականները տուին, և երբ այս բանը տեղի ունեցաւ օրէնսդիր մարմինը 1802 Ապրիլ 5-ին կրցաւ կըրօնական գաշնագրութեան ընդունուիլը քուէարկել, իսկ Ապրիլ 18 -ին 1802 -ի Ս. Զատիկին պաշտօնապէս հրատարակուեցաւ:

Այս յոյժ կարեւոր գաշնագրութեան ըստորագրուելը արժանաւորապէս աօնելու համար Պօնաբարթ

ուղից այս հրատարակութեան առթիւ աննախընթաց ծխակաւարութիւն մը անդի՝ ունենայ Բարիպի «Նօթր Տամ» ի մայր եկեղեցւոյն մէջ :

1802 յին Բարիպի մէջ Ս. Զատկին օրը ծխակաւարութիւններն ու հանդիսաւորութիւնները փափաքուած փայլով կաւարուեցան : Առաջին հիւպատոսը՝ չըջապատուած իր զօրավարներէն և հանրապետութեան բարձրատիճան պաշտօնեաներէն, ներկայ գտնուեցաւ կրօնական հանդիսակաւարութեանց, երգուեցաւ «Թէ Տէօֆ» և առաջին անգամ ըլլալով տասնութիւն ի վեր աւերող Պրահայի մէջ «Սարսափ» չըջանին լուծեան զտապարտուած կոչնակները կրկին սկսան զօդանջել. Աստուծոյ պաշտօնաւորին հրաւիրելով ուղղափառ և ճշմարիտ հաւատապաշխները, որոնք այս անգամ իսկապէս միացած ևւ միաձուլուած եղած էին թնթանօթներու հարուածներուն հետ տօնելու և պանծալնելու խաղաղութեան յաղթանակը որ այնքան բազմաթիւ անգամներ որոտացած էին պատերազմի գաշտին վրայ, փայլուն յաղթանակներ ապահովելով պատերազմի պայքարներուն մէջ :

Սակայն կանոնադիր մը ևւ «Ներքին հոգեւարժութիւն» մը անհրաժեշտ էր ապահովելու համար կրօնական դաշնադրութեան զորժադրութիւնն ու կիրառութիւնը որ մինչև այն վայրկեանը տակաւին դիւանագիտական զործողութիւն մըն էր միայն : Այդ կանոնադիրը չուտով պատրաստուեցաւ, քուէարկուեցաւ օրէնսդիր մարմին կողմէ :

Այդ կանոնադիրը կրօնքին նիւթական կիրառութեամբ կը կանոնաւորէր, եպիսկոպոսներուն և քահանաներուն փոխադարձ իրաւունքներն ու սարտականութիւններն կը սահմանաւորէր, քաղաքական կադմակերպութեանց մէջ կղերականութեան մուտքը կը

սահմանափակէր և կը հիմնէր պետական խորհրդարանը, որուն իրաւասութիւնն էր որպէս դատարան դատել և պատժել այդ կանոններուն ընդարարումը, բոլոր ղեղձումներն ու կանոնադանցութիւնները :

Վերջապէս կրօնական անդորրութիւնը հաստատուած էր Ֆրանսայի մէջ շնորհիւ անջնջելի պատմական յիշատակարանի մը :

Առաջին հիւպատոսը, Ֆրանսայի մէջ կրօնքը և խղճի ազատութիւնը վերահաստատելով հանդերձ կ'ուզէր նաեւ ապահովել արդարութեան կանոնաւոր գործադրութիւնը որուն յիշատակն անգամ կորսուած էր մեր մէջ: «Յեղափոխական դատարաններու» դարչնելի հակընթացներով :

Ռուպէսըիէռի անկումէն յետոյ, երբ Սարսափի շրջանին յաջորդած էր խաղաղութիւնը, 9 Թէրմիտօրէն ետքը Վարչութիւնը որոշած էր հանրապետութեան օրէնքներուն համար մասնաւոր օրինադիրք մը պատրաստել: Բայց այս կենսական և մեծ այժմէութիւն ներկայացնող որոշումը մնացած էր լոկ ծրագիր մը, վասնզի վարչութեան շրջանին տիրող անիշխանականութիւնը լուրջ արգելք հանդիսացած էր այս ծրագրին անմիջակուն իրականացման: Այդ որոշումը իրագործելու համար Պօնաբարթին մտքին և կամքին նման անընկճելի երկաթեայ կամք մը պէտք էր: Ուստի հինգ հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը ընտրեց որուն անդամներն էին Բորթալիս, Տը Թրօնշէ, Տը Պիկօ, Տը Բրէամնէօ և Տը Մալլըվիլ: Այս յանձնախումբին յանձնուեցաւ ֆրանսական հին օրէնքներու մէջէն ընտրութիւններ ընելու խիստ կարեւոր պաշտօնը պատրաստելու քաղաքացիական օրէնսդրութիւնը

համաձայն 1789 ի Ֆրանսական Յեղափոխութեան բա-
կըղրունքներուն և ողիին, երեք տարուան անընդհատ
և տաժանակիր աշխատութեան մը պէտք եղաւ գլուխ
հանելու այս հսկայական ձեռնարկը, որ 1803 յին
լմնցաւ և Օրէնսդրական Մարմնի կողմէ ընդունուելէ
վերջ՝ հրատարակուեցաւ 1804 յին:

Նաբօլէօն սպաղրել տուած է այս օրինագիրքը
որ արդար իրաւունքով կը կրէ, «Նաբօլէօնեան Օրինա-
գիրք» անունը իր մեծ հանճարին շքեղ և հոյակապ
արապոյրացումը: Ան կանոնաւորապէս կը նախադասէր
յանձնախումբի նիստերուն ուր յօգուածները կ'առա-
ջարկուէին և միաժամանակ ներկայ կ'ըլլար Պետական
խորհուրդի նիստերուն, որ զանոնք վիճարանութեան
կ'ենթարկէր:

Այսպէսով ան կրցաւ ոտքի կանգնեցնել ամենա-
զեղեցիկ արամադրութիւնները օրէնքի ամբողջակա-
նութեան մը, որ երբ և իցէ կազմած ըլլայ ժողո-
վուրդի մը օրէնսդրութեան հիմքը:

Ամբողջ դար մը գործածութենէ ետք կրկին այս
սքանչելի մեքենականութիւնն է, որ ստորագրուած
Պօնաբարթի յաւիտենականօրէն անմահ անունով, և
կրելէ վերջ կեանքի յառաջդիմութեան հրամայական
պահանջքին համեմատ՝ կ'սրբ մը անկարելի փոփոխու-
թիւններ՝ կը կառավարէ այսօր Ֆրանսան, սեփա-
կանութիւնը և ընտանիքը:

Ահ, արգարեւ Նաբօլէօնի հակառակորդներուն
համար չառ զիւրին է, հեշտիւ ջնջել Պօնաբարթի ան-
մահ անունը պատերուն վրայէն ուր արձանադրուած
է ան, չառ զիւրին է հրամայել, որ մեր պատերազ-
մական նստերը չկրեն երբե՛ք անոր անունը: Բայց ի
գու՛ր: Անոր անունը ամէն տեղ է, վաղուան ամբողջ
Ֆրանսան բարձրագոյնակ պիտի ըսէ, «Իմ կազմակերպու-

քիւնս կրանիքեայ պառուանդանն է, որուն վրայ կը բարձրանայ այդ մարդուն ոսկիէ արձանքը:

Օրինագիրքը պատրաստուելուն պէս, առաջին հիւպատոսը, կազմակերպեց նաև Արդարութեան գործադրութիւնը, հիմնելով զանազան դատարաններ, որոնք մինչեւ ցարգնկատելի ո՛չ մէկ փոփոխութեան ենթարկուած են:

Պօնաբարթ ինչպէս կը տեսնուի, զբաղեցաւ ո՛չ միայն Ֆրանսայի ներկայով, այլ ապագայով ալ մըտահոգուեցաւ, և մտասեւեռումն ունեցաւ ընկերային ամէն կարգի երիտասարդ Ֆրանսացիներու դաստիարակութիւնն ու կրթութեան հոգը և գործը ապահովել: Հետեւաբար հաստատեց ուսման երեք աստիճաններ:

Նախնական, երկրորդական և բարոյական կրթութիւն: Պօնաբարթ շատ մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէր երկրորդական կրթութեան, որ արուելով միջին դասակարգերու, պիտի ձեւակերպէր և կազմէր մըտքերը բոլոր անոնց որոնք իր կարծիքով աւելի ետք պիտի ղեկավարէին քաղաքացիներուն մտքերը, կամ հանրային կարծիքը: Հաստատեց քսանը ինը լիսէներ ուր պիտի արուէր տղայոց կրթութիւն և դաստիարակութիւն միաժամանակ:

Գրեթէ զինուորական խիստ կարգապահութիւն մը պարտադրուած էր այս հաստատութիւններուն, որոնց մէջ Պօնաբարթ պտտուի զրած էր մշակոյթի և գրականութեանց ուսուցումը որ այնքան գերեզանցօրէն օգտակար է մարդկութեան:

Վերջապէս բարձրագոյն ուսման համար, առաջին հիւպատոսը հիմնեց տասը՝ Իրաւաբանական և վեց Բժշկական համալսարաններ:

Ան իր ամբողջ ջանքն ու խնամքը կեդրոնացուց

կատարեցապարծեղու Բոլիդէմնիակաց վարժարանը, որ Յրաճնայի աժէնէն սուրբի մեծ փառքերէն մէկն է, թերեւս մեր գիտական փառապատկի ամենազեղեցիկ ազամանդն: Կրթական մարդին մէջ իր կատարած կազմակերպչական գործը վերջացուց, ճամբաներու և կամուրջներու շինութեան վարժարանով մը: Ինչպէս նաև մեքենական արուեստից վարժարան մը որ հաստատուեցաւ Գոմբիէնի մէջ և ապա Շալօն ուր ան արուեստից և արհեստներու վարժարան կոչուեցաւ:

*
* *

ԳԼՈՒԽ Թ.

Դ Ժ Ո Խ Ա Յ Ի Ն Մ Ե Ք Ե Ն Ա Ն

ՅԿԵԱՆՍ Ն ՀԻԻՊԱՏՈՍՈՒԹԻԻՆԸ

Պ Ո Ի Լ Օ Ն Է Ի Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ը

ԶՈՒԻՑԵՐԻԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻԻՆԸ

Ա Մ Ի Է Ն Ի Խ Ա Ղ Ա Ղ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Դ Ա Շ Ի Ն Ք Ի Ն

Խ Ջ Ո Ի Մ Ը

Դ Ա Ի Ե Ր Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Հ Ի Ի Պ Ա Տ Ո Ս Ի Ն Դ Է Մ

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱԻԱԴՐՈՒԹԻԻՆԸ

ԿԱՅԱՐՈՒԹԻԻՆԸ

Յրաճնայի թշնամիները, երբեք լքած և կորսնցուցած չէին ջախջախելու և կորստեան մատնելու յոյսը, այն մարդը որ ազատած էր երկիրը ստոյգ և

իրական կործանումէ մը: Ներքնապէս կազմակերպելով և արտաքին հակառակորդներուն դէմ յաղթական ընկելով զայն:

Մէկ կողմէն արքայականները միւս կողմէն անգլիկ և վայրենաբարոյ ժողովները վատարար, մտածրագրած էին առաջին հիւպատոսին ըստանունութիւնը:

Ժողովները և Տէրօրիստներն տխուր առաջնութիւնը ունեցան «Քալիլու առաջին անգամ»: Արեւա և Քարաաչի կոչուած երկու դաւադիրներու լարած զաւերը երեւան հանուեցան Փուչէի ոստիկանութեան կողմէ:

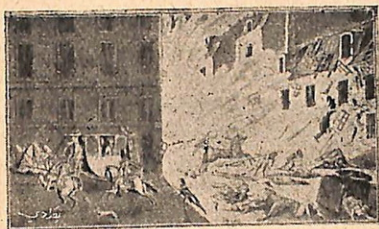
Բայց ժողովները դիմեցին վատերու ստորին զէնքին, որ միշտ չ'ապաններ՝ այն որուն կ'ուզուի սակայն, փոխարէնը անմեղ ժողովուրդին մէջ կը կատարէ իր աւերը, խլելով բաղձաթիւ զոհեր:

Այն ատեն, դաւադիր ժողովները գործակցելով արքայականներուն հետ, անոնք հերոսին վրայ դաշոյնը իրենց ձեռքին մէջ յարձակելու քաջութիւնը չ'ունեցան: Ուստի 1800 Դեկտեմբեր 4-ին իրիկուան ժամը 8-ին «Դժոխային Մեքենայ» մը պատրաստեցին, ինչպէս անուանեց զայն վերջը ժողովուրդը իր արդար

Օրքսօրէ Պօնա-
բարբին ժողո-
վուրդական ու-
թիւնը կ'անի. իր
անցած վայրերէն
ժողովուրդը զրե-
ծութեամբ կ'ա-
ղաղակէ՝ «Անցէ՛
Առաջին հիւպա-
տոսը»:

ցատումին և արհամարական քարկուծեան մէջ, և զեռնակցին զայն այն ճամբուն վրայ, ուրկէ պիտի անցնէր առաջին հիւպատոսը Օրէրա երթալու համար, ընկերակցութեամբ ջոկատ մը պահակազօրքի, իր կառնքին մէջ ունենալով զօրավար Պէրթիէն, Լանը և թիկնապահ Լօրիսթօնը: Մեքենան արդարեւ պայթեցաւ:

Արեւայականները
Պօնաբարբը
սպաննելու հա-
մար կը կազմա-
կերպէն սոսկալի
մահափորձ մը:
Որմէ հազիւ կ'ա-
զատուի ան:

Աէն Նիզէզ փողոցին մէջ, առաջին հիւպատոսին անցնելէն քանի մը երթալորկեան վերջ, ահուկի պայթում մը կոտորեց կառքին պատուհանները, և Պօնաբարթ առանց վէրքի կրցաւ ելլել զաւազրութենէն: Փոխարէնը յիսուն երկու քաղաքացիներ սպաննուեցան և 46 տւենիք՝ մօտ 200,000 ֆրանքի փաստ մը կրեցին,

Իսկ առաջին հիւպատոսը անխռով ճամբան շարունակեց և հասաւ Օրէրա ուր Հայաքնի Արարչագործութիւնը կ'երկուէր:

Այս գարշելի և զլատ մահափորձը և այն հըրաշալի ձեւը որով Պօնաբարթ կրցաւ անկէ խուսափել, կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ ամբողջ Բարիզի մէջ: Երբ զօրավարը Օրէրայի թատրոնէն ներս մտաւ քիչ մը ուշացած էր, ամբողջ սրահը, վայր-

կեանաբար ուշքի վրայ յանկարծական և յաղթական կայթիւն մը բրաւ անոր, ինչ որ բացայայտօրէն ցոյց կուտար թէ, բոլոր Թրանսալիներուն հոգին խանդակաթ սիրով և սքանչացումով մը լեցուած էր իրեն հանդէպ և այդ սէրը շատ աւելի յատկօրէն արտայայտուեցաւ երբ Օրէրայէն ելլելու ատեն Պօնաւարթ երեւցաւ փողոցին մէջ, ուր ժողովուրդը լսելով զարչելի մահափորձը և անոր հրաշքով ազատումը, խոնուած էր հոն և անհամբեր կ'ապասէր, յայտնելու իր ուրախութիւնը, իրենց սիրելի Հիւսպատոսին: Հոն անդի ունեցաւ այն յուզումնալից վայրկեաններէն մին, ուր կ'որոշուի ազգի մը կեանքը, ուր Թրանսալի ժողովուրդը ցոյց առաւ այն անսահման սէրն ու վստահութիւնը որ կը տածէր իր ազատարարին հանդէպ:

Հանրային կարծիքը շատ անողորմ եղաւ այս դաւադրութեան համար, և ոտտիկանութեան նախարար Ֆուչէի բոլոր մարդիկը ոտքի հանուեցան:

Ժագօպէններու մասնակցութիւնը առաջին անգամ թով իսկ ապացուցուեցաւ: անոնց մէջէն 130 հոգիի, ծանր և ջախջախիչ ապացոյցներով մեղսակցութիւնը երեւան ելաւ, և արսորուեցան:

Բայց կը մնար զանեկ դաւադիրները որոնք իրական և գործօն դերը ունեցած էին դաւադրութեան մէջ:

Ֆուչէի մարդիկը զանոնք երեւան հանեցին, ասոնք արքայականներ էին, վճարեալ և կաշառուած անդլիական զրամով: Անոնք ձերբակալուեցան, դատուեցան և ժողովուրդային ծախահարութեան մէջ գլխատուեցան, ինչ որ մեծազոյն արդարութիւն էր:

Ինչպէս որ յաճախ կը պատահի նմանօրինակ պարագաներու մէջ, այս ոճրագործութիւնը և այս վատ-
գաւադութիւնը, զայն կազմակերպողներուն փափա-
քին բոլորովին հակառակ արգիւնքը տուաւ, անոնք
առաջին Հիւպատոսը մէջանդէն վերցնել կը խորհէին
սակայն հետեւեանքը այն եղաւ, որ իր Ժողովուրդակա-
նութիւնը հարիւրապատկուեցաւ։ Վիժած մահափորձը
իր իշխանութիւնը աւելի ուժովցուց։ Ֆրանսան պահ
մը անաւոր և սոսկալի մղձաւանջի մէջ ապրեցաւ, այն
գաղափարին հանդէպ թէ քիչ մնացած էր, կորսնցը,
նեղու։ այն մարդը, որուն պէտքը իր վերականգնումին
համար այնքան զգալի ու անհրաժեշտ էր։ Եւ Ժողո-
վուրդը բարձրաձայն կը պահանջէր, որ համադգային
որոշումով մը աւելի լայն իրաւասութիւններ տրուին
Պօնաբարթին, քան ինչ որ ան ունէր իր առաջին
հիւպատոսի հանգամանքով՝ անուանուած տասը տար-
ուան համար։

Ժողովուրդը հանրային վարչութեանց յարաճուն
վոփոխութիւններէն յոգնած և պարտասած, տասը
տարուան խաղաղութեան մը հեռանկարը շատ ջնջին
բան մը կը նկատէր։ Այնպէս որ երբ Անգլիոյ կողմէ
ստորագրուեցաւ Ամիէնի խաղաղութեան դաշինքը ծե-
րակոյտի անդամները, կառավարական մարմինները
որոնք շատ ճկուն դարձած էին հասկցան թէ, պէտք
էր դոհացում տալ ազգին արդար և իրաւացի պա-
հանջքին ու ջերմ փափաքին, առաջարկեցին երկարել
տասը տարի ևս Պօնաբարթի իշխանութիւնը։

Բայց Ժողովուրդին ուզածը այս չէր, ան կ'ուզէր
կառավարութեան միակ պետը զայն տեսնել, ՄԻԱՅՆ
ԶԻՆՔԸ։ Եւ այդ բանը զգացուց իր քուէով, և փոխա-
նակ տասը տարուան աւելի հիւպատոսութեան, ՅԿԵԱՆՍ
ՀԻԻՊՍՏՈՍՈՒԹԻՒՆ քուէարկեց Պօնաբարթին համար

1802 Օգոստոս 2 -ին, իր յաջորդն ալ ինք նշանակելու իրաւասութեամբ, վերջին և նոր քայլ մը որ զայն կը մօտեցնէր գերագոյն իշխանութեան:

Գալով միւս երկու հիւպատոսներուն անոնք ալ նոյն ատեն անուանուեցան ցկեանս, բայց ասոնք կառքի մը անիւներուն վեցերորդ անիւներն էին: Անոնք մոոցուեցան այն ատեն, ինչպէս այսօր:

Անկէ վերջ անիկա ճամբորդութիւններ կատարեց Նորմանտիոյ և Պելճիքայի մէջ, այցելեց գործարանները, վաճառականական հարցերով դատեցաւ և ժողովուրդներուն հետ չփման մէջ մտաւ: Վերջապէս Յըրանսան յանձին անոր պետ մը ունէր՝ գլուխ մը զայն զեկավարելու, սիրտ մը զայն սիրելու, և բազում մը զայն պաշտպանելու համար:

* * *

Վերջնական իշխանութիւնը, որ տրուեցաւ զօրավարին, արգելք մը չէր երբեք որ ան չի խորհէր ամէն բանի մասին և նախատեսել ամէն բան: Հաւատարիմ իր հանրապետական բրօքականաի գաղափարին, Եւրոպայի մէջ, ան կ'դրադէր ձեւավորելու, Ֆըրանսական նոր սահման սղրութեան ուղղութեամբ, իտալիոյ մէջ նորահաստատ հանրապետութիւններն ու սահմանադրութիւնները:

Ան Զուիցերիոյ մէջ հաստատեց կարգը և Հելվետական դաշնակցութեան տուաւ այնպիսի Սահմանադրութիւն մը որ ամբողջ Եւրոպան սքանչացուց: Ան ստացաւ Հելվետական դաշնակցութեան ՄԻՋՆՈՐԴ տիպոսը:

Ապահովելով այս երկրին անկախութիւնը, անցոյց տուաւ թէ որքան ազնուութիւն և մեծութիւն կար իր քաղաքական գործերուն մէջ, նորէն ամրապնդելով մեր հին և զարաւոր բարեկամութիւնը Զուիցերիական դաշնակցութեան հետ:

Կ'արժէ այժմ ակնարկ մը նետել Ֆրանսական հոլամասին տարածութեան վրայ որ զօրավար Պօնաբարթ գրաւած էր մեզի համար: Պելճիքան միացած Ֆրանսայի՝ կը կազմէր Ծ Նահանգներ, որոնք էին, Լէսքօլ նահանգը, գլխաւոր քաղաքը Կանտ: Լիս՝ գլխաւոր քաղաք Պրիժ, Ճիմմաժը, գլխաւոր քաղաք Մօնս, Ֆօրէ, իւլքէնպորի, Սամպրէ Մէօզ՝, Նամիւր, Լուրթ՝ Լիէժ, Տիլ, Պրիւքսէլ, Տէօնէթ՝, Անվէրս և Մէօզ Էնֆէրիէօր՝ Մայէսթրիիսթ:

Հսկնոսի երկիրները, Գերմանիայէն գրաւուած, կը կազմէին չորս նահանգներ ևս որոնք հետեւեալն են, Րլն են, Ռօյէր՝ Էքս-Լա-Շաբէլ, Ռէն-Էմօզէլ՝ Գոպլէնց, Մօն-Թօններ՝ Մայանս՝ և Սար՝ Թրէվ գլխաւոր քաղաքներով: Սովուա միացած էր Ֆրանսայի և կը կազմէր երկու նահանգներ, Լէման՝ ժընէվով և Մօն Պլան Շամպէրի քաղաքներով:

Ծովային-Ալպեանները կազմուած էին Նիսի կոմսութիւններով: Վերջապէս կային վեց իտալական նահանգներ, որոնք գոյացած էին Բիէմօնի, Ֆրանսական հանրապետութեան միացումովը, և հետեւեալներն էին, Բօ Նահանգը Թիւրէն գլխաւոր քաղաքով, Լա Տուար՝ Իվրէյով, Մարէնիօ՝ Ալեքսանդրիայով Սէսիա՝ Վերչելիով, Սթիւրա՝ Գօննիով և վերջապէս Թանարօ նահանգը: Ընդամէնը Ֆրանսան կը գրաւէր ուրեմն քսանը երկու նահանգներ, և Հսկնոսի երկու եզերքները կ'ըլլային Ֆրանսական, ի վերջոյ Էլզա կողին ալ Ֆրանսական ստացուածք հռչակուեցաւ և միացուեցաւ:

մեր երկրին:

Գերմանիոյ մէջ նոր զաղափարներու ազդեցութեան տակ Գերմանացի իշխաններ, ձեռնարկեցին եկեղեցական սեպհականութեանց գրաւումի:

Պօնաբարթ «ԿԼ ՀՐԷՐ ԱՆԻՒԼ» հակակշռելու Բըրուսիոյ արդէն մեծ ազդեցութիւնը, ան մեծ կարեւորութիւն տուաւ հարաւային նահանգաց, Պալիերայի Վիւրթէմպերկի և Պատի գրաւութեան:

Այսպէս, գերմանական կայսրութիւնը որը այնքան նշանաւոր էր եղած, անզամահատուած էր: Այս մեծ կայսրութիւնը մեծագոյն և ստիպելի թշնամին՝ ֆրանսական Յեղափոխութեան, ինկած էր նոյն իսկ ինքն իր լարած ծուղակին մէջ, խորազանուած իր իսկ դաւադանով, իր կարգին «յեղափոխուած» էր:

Դժբախտաբար խաղաղութիւնը զոր առաջին հիւպատոսը այնքան դժնդակօրէն վերահաստատած էր, և որմէ այնքան կրցած էր օգտուիլ Ֆրանսան, ներքնապէս կազմակերպելու համար, մեր թշնամիներուն դործին չէր զար բնաւ: Մասնաւորապէս Անգլիան որ Ամիէնի դաշնագրէն դժգոհ էր, ֆրանսական հանրապետութեան հոգային բնդարձակումներէն ալ դժգոհ ըլլալով մեքենայութիւններ սարքեց և խաղաղութիւնը խզուեցաւ:

Ֆրանսայի ուխտեալ թշնամիները մեծ մատտանջութեան մատնուած էին, տեսնելով այս երկրին օրըստօրէական զարգացումն, յառաջգիւժութիւնն և բարգաւաճումը՝ խելացի, զօրեղ և միանգամայն ազատական կառավարութեան մը տակ:

Այնուհետեւ Անգլիացիները, զէպքեր յտեղծելով սկսան բանալ թշնամութիւնները: Ամիէնի խաղաղութենէն վերջ, Մալթա կղզին զոր 1801 -ին, Սէն-ժան Ժէրիւզակէմի ստպեաններէն գրաւած էին, կը պարտէին

մեզի ձգել, սակայն ուրացան իրենց ստորագրութիւնը և մերժեցին յանձնել կղզին, բռնաբարելով իրենց հանդիսաւորապէս տուած խոստումը զոր կառավարութիւնը հաստատած և վաւերացուցած էր :

Պօնաբարթ կղզիին յանձնուիլը պահանջեց, Անգլիան կրկին մերժեց և բացորոշապէս բռնաբարելով մարզկային աւէն իրաւունք, առանց պատերազմ հրատարակելու գրաւել տուաւ իր առաջատանաւերով, բոլոր ծովերուն վրայ Ֆրանսական և հոլանտական հազարէ աւելի վաճառականական նաւեր : Ասիկա իսկական և անորակելի աւաղակութիւն մըն էր : Առաջին հիւպատոսը Անգլիոյ այս մէտքին մէջ Ֆրանսական ազգային արժանապատուութիւնը վիրաւորուած զգաց, և իրաւունք ալ ունէր :

Ֆրանսայի մէջ հանրային կարծիքը սաստիկ դերագրգռուած էր ի տես այս վատ յարձակումին, և ժողովուրդը իր վստահութիւնը կը յայտնէր Պօնաբարթի կորովին վրայ փառաւոր վրէժ մը լուծելու :

Ուստի առաջին Հիւպատոսը Անգլիոյ անիրաւ բռնաբարումը պատմելու համար անմիջապէս պատերազմի յայտարարութիւն կ'ընէ :

1803 Մայիս 2-ին ձերբակալել տուաւ բոլոր այն Անգլիացիները որ կը ճամբորդէին Ֆրանսայի մէջ, կամ կ'ըբաղէին որեւէ վաճառականական կամ առեւտրական գործով և զանոնք պատերազմական զերի հրոշակեց : Ասիկա արդար հատուցում մըն էր մեր նաւերուն ապօրինի գրաւման դէմ, քանի մը օր վերջ, զօրավար Մօրթիէ կը գրաւէր Հանովրը, և պաշտպանողական ու յարձակողական գաշնադրութիւն մը ստորագրուեցաւ Ֆրանսայի և Զուիցերիոյ միջև :

Պօնաբարթ, Վճռական հարուած մը տալու համար որոշեց նախ և առաջ, Անգլիացիներուն առջև գոցել

Եւրոպական ցամաքի բոլոր նաւահանգիստները, ինչ որ չնորհիւ մեր ցամաքային զօրութեան շուտով կատարուեցաւ:

Էլզայի պետարեւրանէն մինչեւ Տանիմարքա և Սիկիլիոյ եղերքները միանգամ ընդմիշտ փակուած էին անոնց համար:

Առաջին հիւպատոսը Մեծն Բրիտանիոյ վրայ յարձակելու յանգուզն ծրագիր մը մշակեց, Պելճիքայի մէջ նաւատորմիդի մը պատրաստութիւնը հրամայեց, բոլոր նաւարաններուն մէջ կը շինուէին պզտիկ նաւեր իւրաքանչիւրը հարիւր հոգիի համար, որոնք սահմանուած էին, Բանակ մը փոխադրելու Անգլիա, թըշնամին իր սրահն զարնելու համար: մեր բոլոր նաւահանգիստները ամրացուեցան, Ամպլըէօղի, Վիմըրէի և Էթարլի նաւահանգիստները խորունկըռուեցան և հոն զետեղուեցան մասնաւոր մարտիոցներ:

Պուլօնէի նաւահանգիստը բոլոր այս գործողութեանց կեդրոն դարձաւ և Ֆրանսայի հիւսիսային մասը Ֆրանսական զօրագունգերով ծածկուեցաւ, մինչդեռ նաւահանգիստներն ու ծովեղերքները թնթանօթներով կը ծածկուէին:

Երբեք Անգլիան այնքան սարսափած չէր որքան այդ վայրկեանին: Մեր Արեւմտեան ծովեղերքին վրայ Անգլիացիներուն հաւանական յարձակման մը առաջը առնելու համար, Պոնաքարթ կոչ մը ըրաւ Վանտիէացիներուն հայրենասիրութեան, ան իրաւունք ունէր, որովհետեւ այս մարգիկը, այնքան պատուաւոր որքան քաջ, աննուաճելի կամքով պայքարած էին, ազատ պահելու իրենց կրօնքն ու հաւատքը, հիմա՞յ ալ վերջնականապէս կապուած էին իրենց ուղղամտութեամբ, նոր յաղթականին որ բանալ տուած էր իրենց եկեղեցիները: Վանտիէացիները կազմեցին լէգէոն մը որ

արդարացուց զօրավարին բովանդակ վստահութիւնը:

Այս միջոցին 120000 հոգինոց բանակ մը Պուլօնէի շուրջը համախմբուած ամէն օր կանոնաւորապէս կը մարզուէր, նաւ մտնելու և ելլելու մարզանքներու կը վարժուէին, կը սորվէին նմանապէս նաւաստիի արհեստը: Պօնաբարթ հեռադիտակը ձեռքը ծովեզերքի ապստամներուն վրայ պտտելով, կը գրաւէր Անլիոյ հեռաւոր ծովափը և կը գոչէր «Ծովերու այս բազուկը, խրամ մըն է որ անանցանելի չէ, եթէ փորձելու յանդգնութիւնը ըլլայ:

«Եթէ վեց ժամ միայն կարենանք տէր դառնալ նեղուցին վստահ եմ որ մենք աշխարհի տէրը պիտի ըլլանք:»

Մինչ ասոյին առաջին հիւպատոսը, այսքան ծանր պարագաներու կը գրիմագրուէր, անգին հանրապետութեան երգուեալ թշնամիները, որոնք անոր դէմ արդէն կատարած էին անյաջող մահափորձ մը. կրկին սկսած էին իրենց ոճրապարտ ծրագիրները հետապնդելու: Այսպէս Պօնաբարթի հակառակորդները զինաթափ և զած չէին բնաւ:

Ընդհակառակը, անոնք ա՛յլ աւելի մեծ եռանդով գործի լծուած էին: Սակայն նկատելով որ դաւադրութիւններն ու մահափորձերը, Առաջին հիւպատոսին ժողովուրդականութիւնը կրկնապատկելէ զատ ուրիշ բանի մը չէին ծառայէր, մինչդեռ իրենց կուսակցութիւնը ատելի կը դառնար, արքայականները մըտածեցին ուրիշ միջոց մը գործածել, և անոնք գիմեցին կաշառքի:

Պուրպօններու յաջորդը, այն որ աւելի յետոյ Լուի ԺԼ. անուան տակ պիտի բաղմէր Ֆրանսայի գահին վրայ և Ֆրանսա պիտի մտնէր մեր բազմադէտ գժբախտութիւններէն ետք, վաթերլոյէն ետք: Ան իր բնակութիւնը հաստատած էր Միթոյի մէջ, Պալթիկ

ծովու մօտ պղտիկ քաղաք մը: զատմանապէս բոլոր Ֆրանսացի զօրավարներուն կարծիքը չօչափել տուաւ կաշառելու համար զանոնք, անոնք որ նշանաւոր հանգիստացած էին վերջին պատերազմներու ընթացքին, իր բոլոր ջանքերը ապարդիւն եղան, արքայականներու կողմէ եկող գործակալները անյաջողութեան մասնուեցան այդ ուղղութեամբ:

Եւ երբ Առաջին հիւպատոսը նախադահական աթոռը նստաւ, երբ յաւակնտուն Լուի Պուրպօն հասկցաւ թէ բացի մէկէն՝ Ֆրանսա ուրիշ պետ մը չ'ունէր և թէ այդ մէկը Պօնաբարթն էր, փորձեց ուղղակի անոր հետ յարաբերիլ, հետեւեալ երկու նամակները գրելով՝ Առաջին հիւպատոսին.

«Զօրավար Պօնաբարթին»

«Ինչ որ ալ ըլլայ ձեզ նման մարդոց երեւութական ընթացքն ու վարմունքը Պարոն, երբեք մտահոգութիւն չեն ներշնչէր, դուք տիրացած էք բարձր դիրքի մը, որուն համար շատ մեծ հաճոյք կ'զգամ: Ուրիշ որեւիցէ մէկէ աւելի դուք պէտք եղած ոյժն ու կարողութիւնը ունիք կերտելու համար երջանկութիւնը մեծ ազգի մը: Փրկեցէ՛ք՝ Ֆրանսան իր իսկ խռովութիւններէն, եւ իմ սրտիս մեծ փափաքը կ'ստարած կ'ըլլար: Վերադարձուցէ՛ք իրեն իր թագաւորը եւ ասպազայ սերունդները պիտի օրհնեն ձեր յիշատակը: Դուք շատ պէտք պիտի ըլլաք պետութեան, եւ ես հատուցանելու համար իմ նախահայրերուս եւ իմ պարտերս հանդէպ ձեզի, մեծ պաշտօններ պիտի վստահիմ ձեզի:»

«Լուի»

Առաջին հիւպատոսը վերի նամակին պատասխանը ուշացուցած ըլլալով ինքնահաւան Լուին երկրորդ նամակ մըն ալ գրկեց առաջինին խնայողով որ ահաւասիկ, զոր խնամքով պահուելով մեր տրամադրութեան տակ դրուած է, և ուր կը տեսնուին յստակօրէն շողորրոգութեան ձեւին տակ ուղղակի առաջարկները զորս եղած են զօրավարին:

«Զօրավար Պօնաբարթին»

«Պէտք է դիտնաք թէ երկար ստեղծ է Վեր համակրութիւնս չաճած էք եթէ կասկածիք թէ ես ընդունակ չեմ երախտագիտութեան ՆՇԱՆԱԿԵՑԷՔ ԶԵՐ ԴԻՐՔԸ ՆՇԱՆԱԿԵՑԷՔ ԶԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ»

Գալով ձեր սկզբունքներուն ես Ֆրանսայի եմ, նկարագրով գիտառա, աւելին պիտի ըլլամ աըրաւ մարանութեամբ :

Ո՛հ, Լօտի, Գաթիկիլիոնի և Արքօլի յաղթականը, Իտալիան նուաճողը չկրնար չնախընտրել փառքը՝ սին և անարժէք համբաւէն: Ամենայն դէպս զուր կը կորսնցունէք թանկագին ժամանակ մը :

Մենք կրնանք ապահովել Ֆրանսայի փառքը: Ես կ'ըսեմ Մենք որովհետեւ ես ՊԷՏՔ ՊԻՏԻ ՈՒՆԵՆԱՄ ՊՕՆԱԲԱՐԹԻ ՍՅԱ ԲԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ և որ ան չպիտի կարողանար ընել զայն ստանց ինծի :

Զօրավա՛ր Եւրոպան կը գիտէ զձեզ փառքը կ'ստատէ, և ես անհամբեր եմ ժամ առաջ խաղաղութիւնը վերագարձնելու իմ երկրիս :» «Լուի»

Առաջին հիւպատոսը այդ մեծամիտ մարդուն հետեւեալ նամակով պատասխանեց :

«Ստացալ պարոն ձեր նամակը, եւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ ձեզի այն պատուաւոր բաներուն համար որուն մէջ կ'ըսէիք ինծ :

Դուրք բնաւ մտածելու չէք ձեր Ֆրանսա վերադառնալուն մասին որուն համար զուր ստիպուած պիտի ըլլայիք անցնիլ հարիւր հազար դիսկներու վրայէն: Զոհեցէք ձեր շահը Ֆրանսայի հանգստին եւ երջանկութեան համար եւ պատմութիւնը ձեզի պիտի շնորհաւորէ: Ես անստարբեր չեմ բնաւ ձեր ընտանիքին դժբախտութեանց հանդէպ, եւ ամենամեծ հաճոյքով պիտի ոժանդակեմ մեղմել ձեր զրկանքները, եւ պիտի հսկեմ, ձեր մենակեաց բնակութեան Խաղաղութեանը :»

«Պօնաբարթ»

Այսպէս Պուրպօններու յաջորդը զանազան առաջարկներ կ'ընէր Պօնաբարթին և կը ջանար խաբել և չարամտօրէն շահագործել երկրին վատահոլթիւնը և վերահաստատել այն վարչաձևը որ յեղափոխութիւնը այնքան արիւն թափելէ ետք յաջողած էր տապալել և կործանել: Տեսանք թէ Պօնաբարթ ինչպէս պատասխանեց անոր: Դժբախտ զուգադիպումով մը եւ թագաւորական կուսակցութեան համար շատ տաղտկալի գէպը մը վրայ հասաւ:

Այն նիգէղ թաղին ռումբին ահաւոր պայթումը տեղի ունեցաւ այս պատասխանէն քանի մը օր ետք: Այսպէս շատ հեշտիւ կարելի էր ենթադրել՝ թէ կազմակերպեալ դաւադրութիւն մը կար զօրաւոր և երկար ձեռքէ մը նիւթուած: Վերահաս գէպերը! չուտով եկան հաստատել այդ կարծիքը:

Երբ Անգլիան, բռնաբարելով Ամիէնի խաղաղութեան դաշինքը վերսկսած էր թշնամութիւններ, դաւադիրներն ա'լ աւելի ուժգնութեամբ սկսան հետապնդել իրենց նենգութիւնները:

Բրիտանական դահլիճը ամէն տեղ դաշնակիցներ էր փնտռէր, կաշառելով հին զիապարաները, որոնց նշանաւորներն էին Գառուտալ և Բիշէկուիւ: Գառուտալ հարիւրի մօտ զինուած մարդիկներով, յանկարծ Առաջին հիւարատոսի կառքին վրայ պիտի յարձակէր, Մարմէզոնի ճամբուն վրայ և պիտի ջանար ամէնէն առաջ սպաննել զայն հակառակ իր հետեւորդներուն:

Դաւադիրները ուղեցին իրենց ընկերացնել Մորոն ստկայն այս մարդը կը խորհէր հարուածը տալ իր սեփական հաշուոյն ուղելով ինքն ըլլալ Պօնաբարթի յաջորդը մինչդեռ Գառուտալ և Բիշէկուիւ արքայական կուսակցութեան միացած գործը կ'ուզէին յաջողցնել յօգուտ Պուրպօններու:

Այդ ատենները Գօնաէի տունէն իշխան մը որ քանի մը անգամ արդէն Ֆրանսայի զէմ զէնք գործածած էր, Անկիէնի դուքսը, եկած էր հաստատուել սահմանադրութեն քանի մը քիլօ մէ թ ր անդին էթէնթէյյմ Պատի գքսութեան մէջ:

Այդտեղէն յարաբերութեան մէջ էր Ֆրանսայի արքայականներու գլխաւոր պետերուն հետ, և մինչև իսկ յաճախ ծպտեալ վիճակի մէջ Սթրազպուրկ կուգար: Ֆուշէ, Ֆրանսական ոստիկանութեան տնօրէնը, ժամանակին տեղեկացուցած էր այս նենգութիւնները Պօնաբարթին, բայց ան այս երիտասարդ իշխանին հանդէպ խիստ միջոցներ գործածելու կը գովամակէր, հասկնալով հանդերձ թէ ան կը մասնակցէր գաւազիրներու տարած աշխատանքներուն, Ֆուշէն երեւան հա: նեց Գատուտալի գաւազրութիւնը, որուն բոլոր թելերը կրցած էր ճարպիկօրէն ձեռք անցնել:

Պօնաբարթ ստիպուեցաւ քաջառիկ խստութեամբ ուժով և արագ զարնել ուրիշներուն օրինակ հանդիսանալու համար, զարնելով «ծիշլ զլսէն»:

Գատուտալ Մօրօ և Բիշէկուիւ և իրենց արքանհակները ձերբակալուեցան, բաղմաթիւ ազնուականներ կը գտնուէին գաւազրութեան մէջ:

Գունդ մը զինեալ ոստիկաններ զրկուեցան Անկիէնի դուքսը իր բնակարանին մէջ ձերբակալելու համար: Բանտարկեալը բերուեցաւ Վէնսան և զինուորական յանձնաժողովի մը կողմէ հարցաքննուեցաւ:

Անհերքելի փաստերով ապացուցուեցաւ Ֆրանսայի զէմ իր զէնք վերցուցած ըլլալն և վերջին գաւազրութեանց հեղինակներուն հետ թղթակցելը:

Պատերազմական ատեանը մահուան վճիռը տըռաւ և հրայանի բռնուեցաւ 24 ժամուայ ընթացքին, Մարտ 21 -էն 22 ի գիշերը թէև Պօնաբարթ ուղած էր

ներել անոր, բայց հասկցաւ թէ իր պարտականու-

Անկիւնի Դուքսին մահապատիւին զոր ծաղրութիւնը: 1804 Մարտ 27 -ին
Անկիւնի Դուքսին գնդակահարուելը վէճաանի մէջ:

թիւնն էր անողոք ըլլալ, ինչ որ կը պահանջէր պա-
տերազմական ատեանի օրէնքը, այլապէս քաջալիւրծ

պիտի ըլլար կրկնութիւնը այն դժոխային դաւաղութեանց և մահափորձերու որոնցմէ հրաշքով մը ազատուած էր:

Այս քաղաքական մահապատիժը, այն արագութիւնը որով ինքզինքը պաշտպանեց Պօնաբարթ, սարսափ ազդեց իր հակառակորդներուն և վերջապէս ար, մատախիլ ըրաւ դաւաղութիւնները:

Բոլոր այս վտանգները սակայն ցոյց կուտային այն ներքին և արտաքին վտանգները, զորս կ'սպառնային երկրին:

Եւ օրստորէ Առաջին հիւպատոսին ազդեցութիւնը կ'աւելնար, թշնամիներուն յարձակումներուն և թէ իր յաղթանակներուն շնորհիւ, և ամէնուն այնպէս կ'երեւար թէ Ֆրանսայի սահմանեալ Աստուածառաք փրկիչն էր, մարդ մը՝ որ մարմնացներով իր անձին վրայ յեղափոխութեան սկզբունքները կարող էր միայնակ պաշտպանել Ֆրանսական հայրենիքին ազատութիւնը: հաւանական որեւէ բռնապետութեան մը թշնամութեանց դէմ:

Արդէն զայն ցկեանս հիւպատոս անուանելով Ֆրանսական ժողովուրդը ինքզինքը այդ հերոսին անձնութեան կը վստահէր: Բայց հեռատես մտքեր, սոսկումով կը հարցնէին իրենք իրենց թէ ինչ դժբախտութիւններ կարող էր պատահիլ հայրենիքին Պօնաբարթի կորուստով:

Վերջապէս հանրային կարծիքը այն համոզման եկաւ թէ ժառանգական ձեւը միայն պիտի կրնար ապահովել մեր հաստատութիւնները և առաջին առնել ապագային ծագելիք հաւանական կնճռոտութեանց, և որ բացարձակ միապետութեան մը վերահաստատուիլը, հիմնուած ժողովուրդի կամքին եւ 1789 ի Յեղափոխութեան սկզբունքներուն վրայ եւ որուն զլիաւոր պետը պիտի ըլլար այն, որ տարածած

էր հանրապետական գաղափարները, եւ գեղեցիկ սկզբունքները բովանդակելու Եւրոպայի մէջ, մեծագոյն ապահովութիւնն ու զրաւականը պիտի ըլլար թէ՛ ներկային եւ թէ՛ ապագային համար:

Թալէյրան եւ Ֆուշէ, թէպէտ երկուքն ալ նախկին սահմանադրականներ, առաջինները եղան այդ բանը առաջարկողներուն:

1804 Մայիս 18 -ին ձերակուտական Լասիբեթինդերեյ Ծերակոյտէն որ ընդունի կառավարութեան առաջարկը Նաբօլէօն Պօնաբարթին կայսրութեան բարձրացնելու մասին, այս առաջարկը ընդունուեցաւ եւ հետեւեալ որոշումը յայտարարուեցաւ: Ա. Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը յանձնուի կայսեր մը, որ Ֆրանսացիներու Կայսր տիտղոսը կ'առնէ, դատական վճիռները կը տրուին յանուն կայսեր, իր հաստատած պաշտօնատարներու ձեռամբ, Նաբօլէօն Պօնաբարթ, հանրապետութեան արդի Առաջին Լիազօրը, Ֆրանսացիներուն կայսրն է:»

Ծերակոյտը իր կազմով փութաց ներկայանալ Սէն-Գլու Առաջին հիւպատոսին ՖՐԱՆՍԱՅԻՆԵՐՈՒԿԱՅՍՐ տիտղոսը ընծայելու:

Ծերակոյտին ընկերացող Քամպաւէրէս ըսաւ:

«Որոշումը զոր տուաւ Ծերակոյտը եւ զոր կը փութանք ներկայացնել Ձերոյ կայսերական Վեհափառութեան, հարազատ արտայայտութիւնն էր կամքի մը որ արդէն արտայայտուած է ազգին կողմէ, այս որոշումը ձեզի կուտայ նոր տիտղոս մը. եւ ձեզմէ յետոյ ձեր գերդաստանին կ'ապահովէ ժառանգական իրաւունքը, անիկա բան մը, չ'աւելցնէր ո՛չ ձեր փառքին եւ ոչ ալ ձեր իրաւունքներուն վրայ:»

Պօնաբարթ ընդունեց այս տիտղոսը որ այնքան ծանր էր կրել, իր անցեալը երաշխիք մըն էր սակայն թէ ան պիտի կրնար նուիրուիլ, երկրին ծառայութեան: Ֆրանսական ժողովուրդը՝ վաւերացուց նոր կայսերական սահմանադրութիւնը 2569 -ի գէմ 3,572329 քուէով: Ֆրանսական յեղափոխութիւնը նոր եւ վերջ-

նական ձև մը կ'առնէր, աւելի մեծ և աւելի ամուր
քան նախորդները ան կը վերածուէր ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ:
Յաջորդ օրը Նաբօլէօն Մարաջախարի ապտիճան տուաւ
Պէրթիէյի Մասէնայի, Լանի ևայլն:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Կ Ա Յ Ս Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը, 1804, Կ Ա Յ Ս Ե Ր Ա Կ Ա Ն

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻԻՆԸ

ԱՒԱԳԱՆԻ, ՕԾՈՒՄԸ, ՊԱՏՈՅ ԼԷԳԷՈՆԻ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

ՆԱԲՕԼԷՕՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԻՏԱԼԻՈՅ

Այնպէս, ընդհանուր հիացումէն, երախտադի-
տութենէն Ֆրանսացիներու վստահութենէն, և վեր-
ջին մահափորձերու արդար ցատումէն մզում՝ աղղը
ինքնակամ՝ Լօտիի յաղթականին կը նուիրէր ԿԱՅՍԵ-
ՐԱԿԱՆ ԹԱԳԸ:

Առաջին հիւպատոսը ընդունեց այն թագը, առնե-
նելով ՆԱԲՕԼԷՕՆ ԱՌԱՋԻՆ անունը: Երբ Ծերակոյտի
նախագահը Գամպասէրէս ներկայացուց Պօնաբարթին
խորհրդարանի և ծերակոյտի որոշումը, 28 Ֆլօրէտլին
(մայիս 18) որով բացարձակ իշխանութիւնը կը զրուէր
իր ձեռքերուն մէջ, ահաւասիկ պատասխանը որ տուաւ
զօրավարը:

«Ամէն ինչ որ կրնայ հայրենեաց բարիքին էականօրէն նը-
պաստել սերտօրէն կամ ունի իմ երջանկութեան հետ: Կ'ընդունիմ
այն տիտղոսը, զոր դուք օգտակար կը համարէք իմ ազգիս մե-

ծութեան: և փառացը համար:

Ժողովուրդեան հաւանութեան կ'ենթարկեմ ժառանգական իրաւունքի օրէնքը, կը յուսամ թէ ֆրանսան երբե՛ր չպիտի զղջայ այն Պատիւներուն համար որոնցմով կը շրջապատէ իմ ընտանիքս:

Ամէն Պարագայի մէջ, իմ հոգիս չպիտի ըլլայ իմ սերունդներու հետ, այն պարագային ուր անոնք դադրին արժանի հանդիսանալէ, մեծ ազգին վստահութեան ու համաքրանքին թող իմ յաջորդներս ըլլալու անարժան ըլլան:»

Ժողովուրդը, ինչպէս տեսանք միաձայնութեամբ հաստատեց ծերակոյտին տուած որոշումները, որովհետեւ Յուլէս միլիոնէ աւելի ձայնի դէմ հազիւ 3000 ընդդիմադիր ձայն գտնուեցաւ:

Ժառանգականութիւնը հաստատուեցաւ ի նպաստ նարօթօնի արական սեռէ զաւակներուն, բայց բընական զաւկի չգոյութեան պարագային գահը պիտի փոխանձուէր Ժօզէֆ Պօնարարթի զաւակներուն, ատոր ալ զաւակներուն չգոյութեան պարագային Լուիի զաւակներուն:

Սահմանադրութիւնը վեհապետին ԲԱՅԱՐՁԱԿ իշխանութիւն կուտար իր ընտանիքին վրայ, ԿԱՅԱՆՐԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՎՐԱՅ: Իր եղբայրներուն և քոյրերուն իշխան և իշխանուհի տիպոսները կ'ընդունուէր և կը ձանչցուէր պաշտօնապէս: Կայսերական եկամուտ նշանակուեցաւ 25 Միլիոն և իւրաքանչիւր իշխանին սահմանուեցաւ առանձին եկամուտներ, նոր Կայսեր առաջին ժէսթը եղաւ գթաւատութեան ժէսթ մը, մենք տեսանք թէ կրկնուած քանի զաւադրութիւններու հետեւանքով ան ստիպուեցաւ մեծ խըստութեամբ պատժել Անկիէնի դուքսը, սոսկալի օրինակ մը ըլլալու համար ուրիշներուն, ան խորհեցաւ թէ, զարկած ըլլալով այսպէս «զլուխը» բազուկները նուազ

վասնդաւոր էին: Գատուտալ և իր մեղսակիցները փախանքի տակ էին սպասելով իրենց դատավարութեան օրուան, ընդամենը 21 ամբաստանեալ: Գատարանը դանոնք դատապարտեց մահուան: Գատուտալ և իր տասներկու տխրահոջակ մեղսակից գործակիցները կորսուեցան գլխատութեան բեմին վրայ: Բայց դատապարտեալներուն մէջ կը գտնուէին, 8 ազնուականներ, հին ազնուականութենէն, Նարօլէօն խորհեցաւ թէ ստոնք, այս ազնուականները, որ ժամանակին այնքան արժանաւայելօրէն ծառայած էին Ֆրանսայի մօլորութեան և յիմարութեան մը միջոցին է որ՝ դաւադրութեանց մթութեանց մէջ ինկած էին:

Ժօզէֆին Կայսրուհին, որ բարութեան և վայելչութեան մարմնացումն էր ինքնին, առաջնորդած էր Տիկին Բօլինեազը Կայսեր առաջ, խնդրելու համար իր ամուսնոյն կեանքին շնորհուիլը, որ մահուան դատապարտուած էր:

Ժօզէֆին միացուց իր արցունքները խեղճ կնոջ արտասուներներուն որուն կայսրը հետեւեալ բառերը ըսաւ:

«Ես ձեր ամուսնոյն կրնամ ներել տիկին, քանզի իմ կեանքիս էր, որ կ'սպառնային անոնք»:

Այսպէսով ան ըսել կ'ուզէր թէ, չէր ներած Անկիէնի գուքսին, որովհետեւ ան Ֆրանսային էր որ վնասել կը ջանար: Իշխանուհի Միւրան, Կայսեր քոյրը, իր կողմէն կրցաւ ստանալ Մարքիզ Տըրվիէրի շնորհը, և զօրավար Ռար Ռիւսիլինի: Այս նոր Կեսարի գլխատութեան շնորհիւ, ութը դատապարտեալները ազատուեցան մահէն սրտնք էին, Արման Բօլինեազը, Մարքիզ Տը Րիվիէր, Պուվիէ Տը Լօզիէ, զօրավար Լաթօլէ, Ռօչէլ Կէյյար և Շառլ տ'Օզիէ: Կոյց տալու համար իր մեծարանքը, հանգէպ կաթոլիկ

Յրանսացւոց զարաւոր հաւատալիքներուն նաբօլէօն չինել տուաւ պատերազմական հակայ նաւ մը, Սէն-Բիէրը, և զայն նուիրեց Պիոս Է Պապին:

Հռովմի քահանայապետը մեծապէս զգացուեցաւ նոր Կայսեր քաղաքավարական յարգալից վերաբերմունքէն հանդէպ կաթողիկոսեան Գերագոյն պետին, և պարտաւոր չմնալու համար անոր խոստացաւ նաբօլէօնին, ընել այն ինչ որ իր նախորդներէն և ոչ մէկը ըրած էր մինչեւ այն ատեն թագաւորներու և կայսերաց պատմութեան մէջ, առաջարկելով զալ ինքն անձամբ և օծել նաբօլէօնը Նօթր-Տամի Մայր եկեղեցւոյն մէջ:

Կայսրութիւնը հռչակուելէն անմիջապէս վերջ, նաբօլէօն ուղեց ցոյց տալ հասարակութեան այն գեղեցիկ և հիւանալի սկզբունքները, որոնց հետեւած էր միշտ ցանկալով, որ իր գործակիցները ևս ունենան մաս մը այն պատիւներէն զոր կ'ընէր իրեն ազգը: Յրանսայի մէջ, միապետութեան ժամանակ, նախկին տիրադոմներուն մէջտեղը կը գրաւէր:

ՅՐԱՆՍԱԿԱՆ ՄԱՐԱԶԱԽՏՈՒԹԻՒՆԸ. որ հին բէժիմի տակ մի միայն ազնուականներուն և բարձր ծըննունդ ունեցողներուն վերապահուած իրաւունք մըն էր, Կայսրը վերահաստատեց զայն կրկին և այս անգամ տուաւ զայն տասնը ութը զօրավարներուն, որոնք ուղղակի մեծ յեղափոխութեան հարազատ զաւակներն էին:

Նորահաստատ կայսրութեան առաջին տասն ութը մարաշախտներն եղան հետեւեալները:

Պէրթիէ, Միւրա, Մօնսի, Ժուրտան, Մասենա, Օկէրբօ, Սուլթ, Պէրնատօթ, Պրիւն, Լան, Մօրթիէ, Նէյ, Տափուսթ, Պէսիէր, Գէլլէրմէն, Լըֆէպլը, Բէրինյօն և Սէրիւրիէ:

Այսպէս ժողովուրդին համեստ և խոնարհ զաւակները յանկարծ ինքզինքնին կը տեսնէին փառքով չըջապատուած և արժանացած մեծագոյն պատիւներու:

Նոր միապետութիւնը կը հաստատէր այն իրաւունքը որով «Պալիկները» կրնային ըլլալ, ՄԵՃԵՐԸ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ միմիայն իրենց արժանիքով և իրենց տաղանդին ու կարողութեան չնորհիւ, առանց պէտք ունենալու քսութեանց և պաշտպանութեանց, և ասիկա, 89 թուականներուն վեհագոյն սկզբունքն էր, զոր գործադրութեան կը գրուէր: Արդարեւ ասոնք, «Ծագումով խոնարհներ» էին այս մարաջախտները, որոնց կը արուէր Մպարանկառութեան զաւաղանը, որոնց վրայ, ոսկիէ մեղունք, խորհրդանշան աշխատանքի, կը յաջորդէին հին միապետութեան մանիչակի ծաղիկին: Անոնք, 1789 յին համեստ պաշտօններ ունէին:

Ընդ է թէ անոնցմէ ոման ուսնողներ ունէին, Գէլլէրման հրամանատար էր, Պէրթիէ Գօլօնկը, Սէրիւրիէ Մաժօր, Մօնէյ Գարիթէն, Տալուսթ, Տըղէ, Մարմօնթ Մարտօնտառ Կնթասպաններ էին: Բայց միւսները . . . Պրիւն պարզ գինուոր մըն էր, Լըֆէպլըր Յիսնապիս ֆրանսական պահակապետնդին մէջ:

Օկէրրօն գինարանի պետ, Վիքթօր պարզ գինուոր մըն էր, Լան արգուկիչ, Նէյ. տակաւագործի մը զաւակը, Կնթասպայ մըն էր, Միւրայի Սուլթի պէս: Կուվիօն-Մէն-Սիր գծագրիչ էր, Ժուրտան, Մէրսիէ, Պէսսիէր, սափրիչ էին: Պրիւն, Ժուպէր և Ժիւնօ, պարզապէս իրաւարանական ուսանողներ էին: Ինչ գեղեցիկ և սքանչելի արգարութիւն մըն էր այս՝ զընտհատել միայն քաջութիւնն ու արժանիքը: Նւայգովիսի գնահատանքի մը օրինակը բաւական էր բոցավառելու համար մեր գինուորական գունդերուն մէջ նոյն իսկ ամենայեւորին գինուորին սիրտը: Անոնք կը տես-

նէին, ծագումով չատ խոնարհ և համեստ մարդիկ որոնք
Ֆրանսայի մարաջախտներ կը դառնային, բարեկամներ
և լծակիցներ մեծ կայսեր :

Այնպէս որ արդար իրաւամբ կարելի է ըսել,

իւրաքանչիւր Ֆրանսացի զինուոր մարաջախտի գաւազան մը ունի
իր պայուսակին մէջ, ճակատամարտ մը բաւական է զայն երեւան
հանելու համար :

Բայց հոս կանգ չ'առնենք մեծ պաշտօնատարներու
ցուցակը, զօրավար Սօնժի՝ գնդաձիգ զօրաց ընդհա-
նուր քննիչ անուանուեցաւ, զօրավար Մարեսքօ զին-
ուորական ճարտարապետութեան և ամբողթեանց
ընդհանուր քննիչ կարգուեցաւ : Կովլիոն-Վէն-Սիւր գըն-
դապետ զօրավար՝ զրահաւորաց, Պարակէ Տ'իլիէ՝ վի-
շապազօրաց : Մարմօնթ՝ հեծելազօրաց, և Ժիւնօ հիւ-
սարներու զօրավար նշանակուեցան : Զինուորական
այս շքախումբէն զատ կազմուեցաւ նաև արքունական
շքախումբ մը :

Նաբօլէօն կը խորհէր թէ, երբ ազգը միահամուռ
կամբով մը միապետական ձեւը ընդունած էր, պէտք
չէր երբեք որ ներկայ միապետութիւնը, անշքանար
հինին հետ բախդատուելով : ուստի վերահաստատեց
մեր՝ մեծ կայսրութեան ազնուականութիւնը :

Ժօզէֆ Պօնաբարթ անուանուեցաւ մեծ կայսր-
ընտիր՝ Գամպասէրէս Աւագ-Դիւանադպիր Եւրոպայի :
Լըպրէօն Աւագ-գանձապահ, Լուի Պօնաբարթ Սպարա-
պետ :

Այսպէս կը կազմուէր բարձրագոյն նուիրապե-
տութիւնը :

Նորընտիր կայսրը, հիւպատոսական շրջանի մեծ
պաշտօնեաներն ու զօրավարները վարձատրելով հան-
դերձ անոնց յանձնելով կարեւոր պաշտօններ, չէր

մոռնար և իր զինուորները, որոնք եղած էին իր ձեռնարկի առաջնորդը եղած էր ինքը, Եգիպտոսի և Նեբրոպայի պատերազմի բոլոր զաշտերուն վրայ, և որոնց չնորհիւ չահած էր այդքան յաղթանակներ:

Թե ան երկու տարի առաջ հաստատած էր Պատուոյ Լէգէոնը, բայց տակաւին չէր բաժնած անոնց որոնք արժանի եղած էին ատոր իրենց զոհողութեամբ և անձնուիրութեամբ, և ուղեց բարձրացնել այդ հիմնարկութեան արժէքը, ուստի առաջին բաշխումը կատարելու համար մասնաւորապէս ընտրեց Պատիւի վրասման թուականը 1804 Յուլիոյ 14-ին, Տէգէնվալիտի գմբէթին տակ, Նաբոլէօն կայսրը, ընկերակցութեամբ Ժօզէֆին Կայսրուհիին, բաժնեց պատուոյ լէգէոնի ամենաբարձր աստիճանները, պետութեան բարձրաստիճան անձնաւորութեանց: Առաջին անգամ ըլլալով, ան անցաւ Բարիդի մէջէն, աննման թափօրի մը ընկերակցութեամբ: Ժողովուրդը իսկապէս հպարտ ըզգաց ինքզինքը ի տես այս նոր միապետութեան որուն հեղինակն էր ինք, մեծ յեղափոխութեան հարազատ ծնունդը որ ոչ մէկ բանով ետ կը մնար անկէ, որ Աստուածային հրամանով հաստատուած էր: Այս հսկայ թափօրին յիշատակը տակաւին չառ թարմ է քաղաքացիներու սրտին մէջ: Բայց բարձրաստիճան մարդոց պատուանշաններու բաշխումը, Նաբոլէօնին երազը չէր զոհացներ բնաւ: Ան կը փափաքէր, ինքն իր ձեռքով բաժնել, պատուոյ խաչերը իր զինուորներուն, այն քաջերուն որ իրենց անունները իրենց սուրհանդերուն ծայրով գրած էին Եգիպտոս, մեծափառ, մեծագոր Փարաւոններու Բուրքերուն և Իտալիոյ յուշարձաններուն վրայ:

Ուստի Կայսրը, ատոր համար ուղեց օգտուիլ

Պուլժնէի մէջ գունդերու այն ստակալի խմբաւորումէն, իրականացնելու համար այնտեղ՝ զինուորական մեծ շքահանդէս մը «Յաղթանակի հանդէս մը» բացարձակապէս աննախընթաց:

Այս արարողութիւնը որ իր նախընթացը ունեցած չէ աշխարհի պատմութեան մէջ, տեղի ունեցաւ 1804 Օգոստոս 16 ին, հարիւր հազարէ աւելի մարդ ծովու և ցամաքի բանակներէն զէնքի տակ էին,

Նարօլէօն՝ բլուրի մը վրան կը նայէր իր առջևը տարածուող դաշտը, ուր հաւաքուած էին իր գունդերը, որոնց սուրերն ու սուրնները կը շողշողային արեգակին ոսկեղօծ ճառագայթներուն տակ:

Թմբուկները և փողերը, զինուորական նուագը, անոնց քայլերուն արձագանքը կը չէչտուէին, և արեգակը, կարծես երկինքէն կ'ընկերակցէր այս տօնախմբութեան, կը փայլեցնէր և կը շողշողացնէր զինուորներուն զխարկներն ու զէնքերը:

Նարօլէօն նստած էր Մէրովէնթիէններու հին երկաթէ գահին վրայ, իր քովը կ'էկնար մնացորդները երկու յարգուած հերոսներու և քաջերու, Ֆրանսական ապստամբներէն Տիւ Կէօսքլէնի գլխարկը Պայարի զրահը որոնք կը պարանակէին, սպաննուին և զինուորներուն բաժնուելիք պատուոյ լէգէոնի խաչերը:

Հանդիսադրութեանց ընթացքին խաչանիշերու բաժանումը յաճախ կ'ընդհատուէր ամբողջ բանակէն արձակուած «նուրբա» ներուն պատճառաւ:

Կարելի էր հասկնալ, թէ Ֆրանսայի լաւագոյն մասը հոն կը գտնուէր, պատրաստ ջախջախելու, ձգմելու թշնամի մը որ կը փնտռէր անհամբեր:

Այս միջոցին ծովուն հորիզոնին վրայ կը լայ-

նոր, հետևոր որոտման ճայնը, անգլիական նաւերու թնթանոթներուն որոնք իզուր կը հետապնդէին մեր քաջ և անհասանելի զրահաւորներէն մին և այս աղմուկը այնքան սիրելի էր մեր քաջերու ականջին, որ զանոնք կը պապակէր պատերազմի կրակի տենջէն:

Կարելի է ըսել, թէ այդ պատուոյ խաչերը, այս փառքի ու յաղթանակի աստղերը, զիս նոր գնդասեղուած, այդ քաջերուն հպարտ կուրծքերուն վրայ, կը սառսրային այն սրտերու զարկերէն, զորս կը զարգաբէին:

Տեսանք թէ Պիոս Է. Պապը հաւանած և խոստացած էր դալ Նաբոլէօն Ա. կայսեր օծումը կատարել, Բարիդի Նօթր տամ եկեղեցիին մէջ: Սրբազան քահանայապետը յարգեց իր խոստումը: 1804 տարուան վերջը Հռովմէն Բարիդ եկաւ: Նաբոլէօն զայն գիմաւորելու գնաց Փօնթէնալլո, և առաջնորդեց զայն Թիւլլըրի սալտառ, ուր նախապէս ան կահաւորել և պատրաստել տուած էր, յարգելի ծերունին ընդունելու համար, սենեակ մը ճիշդ յար և նման նորին Սրբազնութեան Հռովմի մէջ ունեցած սենեակին: Օծման արարողութիւնը տեղի ունեցաւ Դեկտեմբեր 2-ին: Նօթր Տամի եկեղեցիէն մինչև Թիւլլըրէի սալտառ Բարիդի զինուորական խումբերը շարուած էին, երկու կողմ և հազիւ կրնային զիմացրել վեց հարիւր հազար քաղմութեան մը ճնշման:

Սրբորդութիւնը չառ չքեղ եղաւ, Ժամը 9-ին Պապը Թիւլլըրի սալտառէն ելաւ ընկերակցութեամբ պահակադուստի մը, ութը ձիերով լծուած կառքի մը մէջ նստալ, և ուղղուեցաւ ուղղակի Նօթր Տամ: Իսկ Ժամը 10-ին թափօրը ճամբայ ելաւ, կայսրը և կայսրուհին իրենց կառքին մէջ, իրենց հետ ունենալով փօղէֆը և Լուին:

Թափօրին առջևէն կ'երթային զինուորներ, հեծելազօրք, պահակազօրք, հրամանատարութեամբ Միւրայի: Զինուորական և քաղաքային համազգեստները կը փայլէին արեւին տակ, Նօթր Տամի եկեղեցին պճնուած էր, ոսկեհուռ թանկագին կերպասներով ու կայսեր սպասող բազմութիւնը իր զարդարանքներով կը փալիլէր: Հոն էին ծերակոյտի անդամները, պետական խորհրդականները, օրէնսդիր ժողովի անդամները, գաւառական պատգամաւորները, մարաջախտները, առաջնորդները, կայսերական զերդաստանի անդամները:

Օծման կրկնոցը թաւիչէ էր, ասեղնագործուած, ոսկիէ մեղուներով զարդարուած: Օղը մարախլապատ էր, և երկինքը ծածկուած էր ամպերով: Բայց այն վայրկեանին ուր Նաբօլէօն և Ժօզէֆին իջան փառքին մէջէն, մայր եկեղեցւոյ զաւթին վրայ, ամպերու մէջ ձեղքուածք մը յառաջ եկաւ որոնք կը մթնէին երկինքը, արեգակի պայծառ ճառագայթ մը ինկաւ կայսերական ղօյգին, իշխաններու և մարաջախտներու խումբին վրայ, որոնք իրեն փառքի հետեւորդներ կը կազմէին:

Ժողովուրդը որ մեծ դարմանքով տեսած էր Պապին Հոովմէն գալը կայսեր թագադրութեան արարողութիւնը նուիրագործելու համար, այս պարզ երեւոյթին մէջ, երկնային պաշտպանութեան մը յայտարար նշանը տեսնել կարծեց, և կեցցէները կրկնապատկուեցան, երբ արեւին ճառագայթները սկսան փայլեցնել վեհապետներու զգեստներու ոսկիներն ու ազամանդները:

Թագադրութեան արարողութիւնները կարգ ու կանոնով կատարուեցան, միայ թէ Պօնաբարթ խանդարեց զարեց զայն:

Երբ սրբազան քահանայապետը թագը կայսեր գլուխը դնել կը պատրաստուէր Նաբօլէօն իր գահէն վար իջաւ ու ծունկի եկաւ աղօթարանին առջեւ. յանկարծ ոտքի ելաւ այն պահուն երբ Սրբազան քահանայապետը խորանին վրայ զետեղուած կայսերական թագը պիտի առնէր, աճապարանքով յառաջ գնաց, Պապին ձեռքէն խլեց զայն և հպարտօրէն դրաւ իր գլուխը հասկցնելու համար Ֆրանսացի ժողովուրդին, թէ ինք զայն կ'ստանար ազգին կամբովը:

Իր թագադրութեան հանդէսը աւարտելէն վերջ, Պօնաբարթ՝ կայսրունի օձեց իր կիներ՝ Ժօզէֆին, որ ծունկի եկած էր տեղոյն և դողդոջուն, ներկաներուն վրայէն սառտուր մը անցաւ: Այնուհետեւ նորապսակ կայսրը ձեռքը Աւետարանին վրայ դրած սա երդումը ըրաւ հանգիստորապէս:

«Կ'երդնում պահպանել հանրապետութեան հողային ամրոջը թիւնը, յարգել եւ յարգել տալ Քօնքօրտայի պայմանները եւ պաշտամանց ազատութիւնը, յարգել եւ յարգել տալ իրաւանց հաւասարութիւնը, քաղաքային եւ քաղաքական ազատութիւնը, ազգային ինչքերու անդառնալիութիւնը, Կ'երդնում ոեւէ տուրք չգանձել եւ չհաստատել օրէնքի սահմանէն դուրս, Կ'երդնում պահպանել Պատուոյ Լէգէոնի պատուանշանը, եւ կառավարել՝ միակ նպատակ ունեն սլով ֆրանսական ժողովուրդին շահը, երջանկութիւնն ու փառքը»:

Ներկայ հանդիսականները որոտանդոտ կեցցէներով պատասխանեցին Մունետիկին այն յայտարարութեան թէ, «Օգոստոսիաւ եւ Վեհափառ կայսր Նաբօլէօն, կայսր Ֆրանսացիներու թագադրուած եւ գահ բարձրացած է:» Թնթանօթները սկսան գոտալ ի պատիւ նորապսակ կայսեր և կայսրունիին:

Արարողութիւնը հինգ ժամ տեւած էր, իրիկուան զէմ նորին վեհափառութիւնք վերադարձան թիւյցը-րիի պալատը, ամէնքն ալ անօթութենէ կը մեռնէին, ծարաւ էին և կը մսէին, Նարօլէօնի առաջին դործը եղաւ հանել իր շքեղ և ծանր զգեստը, հագնելու համար նոնաձիգներու պարզուկ համազգեստը, զոր շատ կը սիրէր կրել: Բետոյ ինկաւ աթոռի մը վրայ, ոտքերը երկնցուց, թեւերը կախեց և հառաչելով գոչեց: «Վերջապէս հիմա շունչ կ'առնեմ, կը կարծեմ թէ կեանքիս մէջ այսքան յոգնած չէի. այսօր կանուխ պիտի պառկիմ:

Պառօն Տը Մէնըվայ կը վկայէ թէ թագադրութեան պահուն մինչ Նարօլէօն հասած էր փառքի գազաթնակէտին, ըսաւ իր եղբօրը, «Ժօզէֆ, եթէ հայրիկնիս տեսնէր զմեզ:»

Այս խորհրդածութիւնը ներշնչուած է աւելի ընտանեկան զգացումէ մը քան թէ փառասիրութենէ, Նարօլէօնի սրտին մէջ ընտանեկան սէրը միշտ արթուն մնացած էր փառքի գինովութիւններուն մէջ իսկ. այնպէս որ իր եղբայրներն աւ քոյրերն ալ միասին բարձրացուցած է զանազան պաշտօններ տալով անոնց:

Օժման այս արարողութիւնը շատ մեծ և խորունկ սպաւորութիւն գործեց մտքերու վրայ, այդ ազդեցութիւնը վառ պահելու համար, յաջորդ օր Դեկտ, 3 -ին 1804 կայսրը հաւաքեց բանակը Շան-Տը Մարս, գինուորական նոր տօնախմբութեան մը համար: Եւ բոլոր զօրագունդերու արծուէնչան գրօշակներ բաժնեց, խորհրդանիշ՝ կայսերական իշխանութեան: Բանակը իր եռանդէն կը զեղուի, պատրաստ քաշելու և յաղթելու: Եւրոպան չափաւ ուշանար ստիթն հայթայթելու: Շան Տը Մարս հրապարակը, գինուորական վարժարանին գիմացը բարձրացած գահաւորակի մը վրայ, կայսրը ճակատը ոսկիէ պսակը, մեծ օրերու

չքեղ պատմութեանով զգեստաւորուած, պատկազրութեան օրուան պէս, ինքն իսկ իր զինուորներուն կը բաժնէ Արծուէնիչ դրօշակները:

Զինուորնե՛ր ըսաւ ան, ահաւասիկ ձեր դրօշները, հայրենիքը խորհրդանշող այս դրօշները ձեր մէջ միութեան կապ մը պէտք է ըլլան, անոնք պիտի ըլլան հոն, ու՛ր ձեր կայսրն օգտակար պիտի դատէ, իր գահին եւ ժողովուրդին պաշտպանութեան համար:

Նախորդ գլուխներուն մէջ յիշեցինք թէ ինչպէս, Առաջին հիւպատոսը, կազմակերպած էր հանրապետութիւնը Իտալիոյ մէջ: Բայց հանրապետութիւնը, իր սկզբնաւորութեան մէջ իսկ չուտով տեսաւ անախորժ հետեւանքները, որոնց կրնայ ենթարկուիլ լաւ և խոհեմաբար չղեկավարուած որեւէ հանրավարութիւն մը: Իտալական իւրաքանչիւր մեծ քաղաք մը միշտ կը նախանձէր իր դրացիին, և ասկէ կը ծագէր անվերջանալի խռովութիւններ և մեծ անկարգութիւններ:

Միութիւնը անհրաժեշտ էր: Այնպէս, որ երբ տեսան կայսրութեան հռչակուիլը, և պատկազրութիւնը Բարիզի մէջ, Իտալիոյ ձերակոյտը որոշեց խնդրել կայսրէն. Իտալիոյ թագաւորի տիտղոսն ալ առնել և կայսերական թագին միայ աւելցնել Լօմպարտական թագաւորաց, հնօրեայ «երկաթէ թագը», 1805 մարտ 17-ին երեսփոխաններ եկան, և նուիրեցին այս թագը Նաբոլէօնին, որ թէև կայսրը ուզեց իր Ժօզէֆ եղբօրը տալ զայն, սակայն Ժօզէֆ երբ մերժեց, այն ժամանակ միայն ընդունեց զայն, և կոչուեցաւ «կայսր Ֆրանսայի եւ թագաւոր Իտալիոյ»: 1805 Ապրիլ 2-ին մեկնեցաւ Բարիզէն Ժօզէֆինին հետ, գնաց Մեկան, և անոր հետ այցելեց Մարէնկոյի նշանաւոր ճակատամարտի դաշտը, աչքէ անցուց իր 30000 հոգինոց բանակը, այդ ուղեւորութեանց առթիւ ան հագած էր, իր հիւպատոսական այն զգեստը զոր մաշած և աղտո-

տած էր, որով ինք աւստրիական կրակին զիմագրաւած էր, Մարէնկոյի հռչակաւոր և արիւնալի ճակատամարտին մէջ, և որուն գունատած ոսկեղօծ զարդերը, կը փայլէին յաղթանակի ճառագայթներով:

1805 Մայիս 25-ին Նարոյէօն, Մեւանի մէջ, Իտալիոյ թագաւոր նշանակուեցաւ կարաինալ Քարբարայէն, և ինչպէս որ ըրած էր Բարիզի մէջ կրկին սեղանէն առաւ երկաթեայ թագը, և գնելով իր գլուխը բաւ.

«Աստուած տուաւ զայն ինձի, վա՛յ անոր, որ կը դպչի այս թագին»:

Հոն փոխարքայ կարգեց ժողէֆինի տղան Էօմէն տը Պօհարնէն: Իշխան Էօմէն, ինչպէս կ'անուանէին զայն ընտենաւոր: Յունիս 4-ին, Լիւկիւրիան և ձեւովայի հանրապետութիւնները կը միանային Փրանսական կայսրութեան, կազմելով, ձեւովայի և Մօնթրնօթի երկու նահանգները: Յուլիսին մէջ կայսրը Ֆրանսայի կը միացնէր Բարմի Դքսութիւնը: Յետոյ կարգը եկաւ Լիւքիւ հանրապետութեան որ տրուեցաւ Էլիզա Պօնաբարթին. կայսեր քոյրը, որ Քօրսիքացի պաշտօնեայի մը հետ ամուսնացած էր: Բասքալ Պաչչիօչի, և ստացաւ ԲԻՕՄՊԻՆՈՅԻ ԻՆԽՍԱՆ արտօսը:

Նարոյէօն տէր կը դառնար ուրեմն Ալպեաններու երկու կողմերուն և կը միացնէր հին Կալիան:

Ան Ֆրանսայի կայսրը, Իտալիոյ թագաւորը և Զուիցերիոյ խաղաւարն էր:

Ֆրանսական կայսրութեան յարաճուն և օրըստօրէական ընդարձակուիլն և բարգաւաճումը, ահաբեկեց եւրոպան: Եւ եւրոպայի վեհապետները լսեցին Անգլիոյ առաջարկութիւնները, ընդունեցին անոր ամէնկողմ լրարուսն ցանած ոսկին և ահա Ֆրանսայի դէմ շուտով կազմուեցաւ երրորդ զինակցութիւն մը որուն կազմակերպիչն էր Վիլհէմ Բիթթի ատեւութիւնը

որ Անգլիոյ միացոյց Սիկիլեան, Ռուսիան և Աւստրիան :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

1805, ԱՒՍՏՐԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՈՒԼՄԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒՊԵԱՆ ԴԱՇԵՆՔԸ

ՕՍԹԵՐԼԻՑԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

(2 ԴԵԿՏ. 1805) ԲՐԷՄՔՈՆԲԿԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՆՏՈՄ ՍԻՒՆԸ

Ֆրանսական յեղափոխութեան սկիզբէն իվեր երրորդ անգամն էր որ եւրոպայի թագաւորները, կը կը գինակցէին Ֆրանսայի դէմ լաւ ըմբռնելով, թէ միապետական ձեւին տակ, կայսրութիւնը՝ ծնունդն էր 1789ի ազոտական գաղափարներու : Եւրոպական միապետութեանց, գինակից վեհապետները կը վախնային թէ, մի գուցէ աշտա սկան գաղափարներու սկզբունքները հասնէին մինչեւ իրենց երկիրները և սարսէին իրենց գահերը, հիմնովին կործանելով զանոնք :

Ահաբեկած իրերու այս ընթացքէն, և սպառնացող վտանգին գիմազրաւելու համար պատերազմ յայտարարեցին Ֆրանսայի դէմ, երրորդ գինակցութիւնն էր այս, որ կը կազմուէր Ֆրանսայի դէմ, Անգլիոյ, Ռուսիոյ և Աւստրիոյ կողմէ :

Անկասկած Աւստրիան բաւական չէր համարած

այն պարտութիւնները, որուն ենթարկած էր զայն
զօրավար Պօնաբարթ, Իտալական զաշտին վրայ: Այս
անգամ սակայն ան պիտի ստանար, Նաբօլէօն առա-
ջինէն, աւելի սոսկալի և շնորհակցիչ պատիժ մը:
Կայսրը ուզեց առաջին անգամ Աւստրիան գետնահա-
րել: Պոլսոնէի նաւատորմիղով, Անգլիոյ արշաւանքի
փորձերը յաջողած չէին, մեր խումբերուն պաշտպանու-
թիւնը պէտք էր այդ վճռական հարուածին յաջողու-
թիւնն ապահովելու համար, սակայն ծովակալ Վիլհելմ
ձախող շարժումով մը, զանոնք, Քատիթսի մէջ ան-
շարժութեան մատնած էր: Կայսրը չուզեց ժամանակ
կորսնցնել, կատարուած տխուր իրականութեան մը
վրայ հեծելով, առանց ժամանակ կորսնցնելու ջանաց
օգտուիլ բանակին սքանչելիօրէն խմբաւորումէն Պոր
այնքան նպաստաւոր էր իրեն և որ պատրաստ ունէր
իր ձեռքին տակ, և կ'ուզէր «ծնծել իրկաթը քանի դեռ
տար էր»: Պատերազմական նոր և հիանալի յոտակա-
գիծ մը պատրաստեց, ընդգէմ երրորդ զինակցութեան
պատերազմի զաշտը փոխադրելով Աւստրիա: Այս որոշ-
ման շուտափութութիւնը, իրեն ապահովեց յաղթանա-
կը, ջախջախիչ և նոյնքան ալ նուաստացուցիչ յաղ-
թանակ մը թշնամիին համար, որովհետեւ անոնք եր-
կու անգամ, աւելի էին թիւով քան թէ մեր զինուոր-
ները և այն ալ իրենց երկրին մէջ, Նաբօլէօն որոշեց
զանոնք չտապանել, և գնաց անոնց հանդիպիլ նոյն-
իսկ իրենց հողամասին վրայ: 90000 հոգինոց բանակ
մը, Արքիդուքս Ֆէրտինանտի հրամանին տակ և զօ-
րավար Մաքին հետ, կը մտնէր Պալիէր, մեր վրայ
քալելու: 30000 մարդ, Արքիդուքս Ժանի հրամանին
տակ կը մտնէր Թիւրօլ և Արքիդուքս Շարլը կառավ-
նորդէր 10000¹⁾ հոգի գէպի Լատիժ:

Միևնոյն ժամանակ Ռուսական երկու բանակներ

կը հասնէին Բօլօնիայէն և Լիթուանիայէն երկու ուղութեամբ զօրացնելու Աւստրիացիները: Նարօլէօն ունեցաւ հոն, իր պատերազմական հանձարին ամենագեղեցիկը: Պուլօնէի բանակատեղին վրանին մէջ ան թելադրեց մի առ մի իր զէնքի ընկերներուն պատերազմի բոլոր յատակադիծները, ընկճելու և քայքայելու այս ԶինԱկՅՈՒԹԻԻՆԸ զոր նախատեսած էր:

Ան ուղղեց իր բոլոր զօրագունդերուն մեկնումը, Պիրենեաններէն մինչև Հօլանտա, ան նշանակեց իջևւաններու երկարութիւնը, որոչեց բանակելիք տեղերը, և Ֆրանսական բոլոր զօրագունդերուն կեդրոնաւալիք կէտերը, և նախապէս ընտրեց և սահմանեց այն վայրերը, ուր թշնամին պիտի գար, չրջապատուէր և և յաղթուէր, Ռուսերը և Շուէտացիները պիտի գործէին Հանօվրի մէջ, Աւստրիացիներն ու սուսական բանակին մէկ մասը Դանուբի հովիտներուն ինչպէս նաև Լօմպարտիոյ մէջ, իսկ Նարօլիցիները և Անգլիացիները, հարաւային Իտալիոյ մէջ:

Նարօլէօն Լօմպարտիոյ աւստրիական 800 000 հոգինոց բանակին գէժ զրկեց զօրավար Մասէնան, Հանօվրի վրայ զրկեց զօրավար Պէրնատօթը, Անգլեհաւորիական բանակին բնագէժ հանեց զօրավար Կուլփօն Սէն-Սիրը:

Ինքը ուղեկով ցոյց տալ թէ իրաւունք ունէր, իր իշխանութեան իբր խորհրդանիշ առնելու ԱՐԾԻԻԸ սըլաքաւ ան թուշուններու թագաւորին յատուկ արագուած թեամբ մը, թշնամիին վրայ, որ չէր սպասէր զինք: Անձամբ առաջնորդեց իր ՄԵԾ ԲԱՆԱԿԸ Պուլօնէյէն Հոնոս և Դանուբի հովիտը ուր կեդրոնացած էր աւրստրիական բանակը:

Ֆրանսական բանակը կը բաղկանար ընդամենը 227000 հոգիէ, որոնցմէ 55000ը հեծկազօրք, ունէր

նաև 340 կտոր թնթանօթ, անիկա հարկադրուած էր կռուիլ աւելի ստուար թշնամիի մը դէմ, Նաբօլէօն 1805 Սեպտեմբեր 27 -ին ըմբռազուրկի մէջ էր, խաբած էր թշնամին ճարպիկ և սքանչելի յատակադիծով մը: Իր հրամանով Միւրան և Լան անցած էին Հռենոսը, այնպէս ենթադրել տալու զօրավար Մաքին, աւստրիական բանակի կեդրոնի հրամանատարին, թէ կ'ուղէին Սուապ մօտեկ: Հիւսիսը, Մարաջախտ Նէյ կը քալէր Սթիւթհարտի վրայ, և Իտալիոյ մէջ, Մատէնան կը կռուէր Արքի-դուքս Շարլի հետ: Մաք, նապաստակի նման ինկաւ այն ծուղակին մէջ, զոր Նաբօլէօն այնքան սաղմա-գիտական ճարպիկութեամբ լարած էր իրեն գէմ, իր ամբողջ ուժը կեդրոնացուց Ուլմի բերդին շուրջը: Տասնըհինգ օրուան մէջ Միւրա յաղթեց Վէրթինկէնի մէջ և զօրավար Նէյ յաղթանակ տարաւ Էլշինկընի մէջ իսկ Պօնաբարթ պաշարեց Ուլմը, ստիպելով զօրավար Մօլքբէն որ անձնատուր ըլլայ, և գերի ինկած աւստրիական բանակը 33000 հոգիով և 18 զօրավարով քաղաքէն դուրս ելլելով իր զէնքերը վար գրաւ կայսեր ոտքին տակէն անցնելով: Սակայն և այնպէս Ուլմի անձնատուութեան օրը ծովակալ Վիլհէլմի նաւարա-ժինը բնաջինջ եղաւ Թրաֆալարի առջև: Այս ճախողութեան առջև Նաբօլէօն հարկադրուեցաւ ի սպաս հրաժարիլ Անգլիոյ դէմ ծովային պատերազմ մղելու իր ծրագրէն և իր ամբողջ ուժերը թափել Եւրոպայի վրայ: Հոկտեմբեր 6 -ին և 7 -ին 100000 Ֆրանսացի զինուորիներ կ'անցնէին Դանուբը, 9 -ին Նաբօլէօն կայծակի արագութեամբ կը մտնէր Օկսպուրկ: 12 -ին՝ միշտ քալելով այն արագութեամբ որ կ'ահարեկէր թշնամին, կը գրաւէր Միւնիխը, բազմաթիւ և մին միւսէն աւելի փառաւոր կռիւներէ վերջ և կը վռնտէր

Աւտորիտայինները Պալիրիայէն: 20 -ին ինքը, զօրավար Մաք, որ 26 -ին Փրանսական բանակը կը հասնէր, Լ'իզար: 28 -ին ան կը մտնէր Պրիւնօ, 30 ին Սալւպուրկ, յետոյ կ'առնէր լինտը: Իւրաքանչիւր օր, կը նշանակէր յաղթանակ մը, և թիւրօլ առնուած էր: Նոյեմբեր 11 -ին Ռուսական յառաջապահները, որոնք միշտ ուշ կը հասնին, յաղթուեցան, և 14 -ին Ֆրանսական բանակը յաղթական, իր թմբուկներու ձայնին հետ կը մտնէր վերջապէս Վիէննա, այդ հըսարտ մայրաքաղաքը, գլխելով ուղղակի սրտին: Քանի մը չարաթներու ընթացքին, թշնամին սպաննուած կամ գերի բռնուած էր, 50000 մարդ, գրաւած էինք 80 գրօշակ և 200 թնթանօթներ:

Նաբօլէօնի զինուորները կ'ըսէին, կայսրը երբեմն լինէր բազուկներով պատերազմիլ կուտար, հիմայ մեր սրունքներով: Արդարեւ Փրանսական բանակը երեք ամիսներու ընթացքին 500 Մղոն տեղ կտրած էր:

Կայսրը կ'ուզէր, սոսկալի հարուած մը տալ մեր հակառակորդներուն, ծովուն վրայ, բախտը մեղի չէր ժպտած:

Ծովակալ Վիլհէլմի թրաֆալկարի մէջ, ունեցած պարտութիւնը զմեզ կը զրկէր չափ մ'առաւելութիւններէ, ճիշդ է որ, Անգլիան հոն կորսուեցուց ծովակալ Նելսոնը, Ֆրանսացի նաւատիրի մ. գնդակէն սպաննուած, որ անգլիական վաշտի մը համազօր էր, սակայն Բրուսիան տեսնելով մեր նաւային զօրութեան տկարութիւնն ու կրած պարտութիւնը կը կարծէր թէ, մեր զօրութիւնը կրնար նուազեցնել, ու կ'սկսէր ձեռքի տակէն ինտել, և կը պատրաստուէր միանալ դաշնակիցներուն, երբ այլեւս գիմադրաւելիք վտանգ մը չ'ըլլար, բացի աւարի բաժանումէն: Տեսանք, թէ 14 Նոյեմբերին Փրանսական բանակը

յաղթական կը մտնէր, վ. ի ննս 15-ին Հունգարիա, Բրէսպուրկ, 19 -ին Պրէօն և Մօրավիա:

Այստեղ էր ահա որ Նաբօլէօն, Պուլօնէյէն մեկնելէն ի վեր, որոշած էր իբր լաւագոյն վայրը իր հսկայ պայքարին: Եւ բլուրի մը բարձունքէն, կայսրը կը ցուցնէր իր զօրավարներուն Օսթերլիցի դաշտը, որուն ընդհանուր համայնալ պատկերը կը տարածուէր իրենց աչքերուն տակ: «Լաւ նայեցէ՛ք եւ ուսումնասիրեցէ՛ք այս գետինները, ըսաւ անոնց Նաբօլէօն, ութ որէն մենք հոն պիտ' տեսնենք թշնամին»:

Պատերազմէն առաջ 3 օր չարունակ Նաբօլէօն կը քննէր այն դաշտը, որուն վրայ պատերազմը պիտի մղէր, և Նոյեմբեր 29 -ին իր յատակագիծը վճռելէ յետոյ իր բանակին բռնելիք գիրքերը կ'որոշէ և զանազան կէտեր կը յանձնէ իր մարաջախտներուն:

Պատերազմի նախօրը օրն իսկ աչքէ անցուց զինուորները և գիշերն ալ նորէն դուրս կ'ելլէ իր վերանէն վերջին այցելու թիւն մը տալու համար:

Անկարելի է նկարագրել այն խանդավառութիւնը զոր զինուորները ցոյց տուին զինքը տեսած առեկնին, 80000 հոգի ներկայացան կայսեր, ծերունի նոռաձիգներէն մին իրեն մօտենալով բռաւ, «Տէ՛ր Որքայ, դուն պէտք չպիտի ունենաս ինքզինքդ վտանգի ենթարկելու, յանուն բոլոր նոռաձիգ զինուորներուն, քեզի խօսք կուտամ որ վաղը քեզի պիտի բերենք ռուսական բանակին դրօշները եւ թնթանօթները: որպէսզի տօնենք քու թագադրութեանդ տարեդարձը»:

Նաբօլէօն կը վերագառնայ իր վրանը բայց առտուան ժամը 4 -ին կրկին դուրս կ'ելլէ և զօրագունդերուն մէջ մտնելով, մէկ խօսքով, մէկ բառով կը խանդավառէ զանոնք:

Վերջապէս Օսթերլիցի արեւը կը ծագի ցոյց տալով հետուն թշնամի բանակը, արդարեւհոն էր ան բայց պար-

տըռելու համար: 95000 դաշնակիցներ, Ռուսեր եւ Աւստրիացիներ, շարուած էին շրջապատող բարձրութեանց վրայ: Ռուսիոյ եւ Աւստրիոյ երկու կայսրերը, իրենց խումբերուն մէջն էին: Անոնց ծրագիրն էր դարձնել ֆրանսական բանակին աջ թեւը, անոր Վիննայի ճամբան կտրել, եւ զայն նետել Պօհեմիա եւ հոն վերջնականապէս ջախջախել:

Բայց Նաքսլէօն ուրիշ տիպի պատերազմի մարդ մըն էր քան իր հակառակորդները, որոնք կը համարձակէին իրենց կարճ հասակով չափուիլ անոր հետ:

Ան իրենց խաղերուն մէջ կը կարդար իրենց պատերազմական բոլոր ծրագիրներն, անոնց քարտէսը իբր թէ իր ձեռքին մէջն ըլլար:

Թշնամին իր աջ թեւին վրայ քաշելու եւ անոնց ցոյց տալու համար թէ դիւրիւն էր աջ թեւը ջախջախել, հոն դրաւ միայն Տափուտը միակ մէկ բաժանմունքով մը: Բայց իր ձախ թեւին վրայ, որ Օլմիւցի ճամբան կը գրաւէր, զետեղել տուաւ սոսկալի մատրկոցմը իսկ մէջտեղը կը գտնուէր Մարէշալ Սուլթերեր հատուածով եւ ետեւը պատերազմի գծին վրայ, Կայսրը ունէր 25000 հոգինոց պահեստի ուժ մը, որոնց եռանդը չափաւորելու համար կայսրը ստիպուեցաւ իր պատուոյ խօսքը տալ, թէ իրենք ալ բաժին պիտի ունենային յաղթանակէն:

Երկու դաշնակից վեհապետները 10000 հոգինոց բանակով մը պաշտպանուած, գլխաւոր կեդրոն ընտրած էին Օսթերլիցի դղեակը: Դաշնակիցները իրապէս Նաքսլէօնին նախատեսածին պէս շարժեցան: Անոնք յարձակեցան միայն բանակին աջ թեւին վրայ որ պարզապէս պաշտպանուած էր մէկ գունդով, եւ մէկ վաշտով, որովհետեւ բանակին մնացորդը ճակատամարտի զետեւին վրայ չէր տակաւին: Անոնք զբրա-

ւեցին գիւղը եւ ինքզինքնին յաղթական կարծեցին, իյնալով նոյն այն սխալին մէջ զոր ըրած էր Մելան, Իտալիոյ մէջ:

Այդ միջոցին էր, որ կայսրը արծակեց իր 25 00 պահեստի մարդիկը. որոնց եռանդը զսպելու մեծ դժուարութիւն քաշած էր, ղրկեց զանոնք իրենց խոստացուած յաղթութեան փառապսակները քաղելու:

Անպարտելի կատաղութեամբ մը, անոնք սլացան Բրատինի լեռնադաշտին վրայ, տէր դառնալով կացութեան փախուստի մատնելով Ռուսական պահակա զունդը եւ ջախջախելով զայն մինչ Տափուտի բաժնի զինուորներն անոնց ճակատի կողմէն կը զարնէին: Ռուսական պահակազօրքը փախուստի դիմեց դէպի սառած լճակը, քայց Տափուտ, սառը կտրել տուաւ թնթանօթի ոտմբերով, իրենց ոտքերուն տակ, եւ այս բանակը որ մեզ պիտի ջախջախէր, փճացաւ ամենասոսկալի ձեւով մը: Իզուր, Ռուս կայսերական պահակազունդի հեծելազօրքը հերոսական ճիգեր ըրաւ, եւ ի գործ դրաւ քաջութեան եւ անձնուիրութեան այնպիսի ջանքեր, որ մենք իսկ զմայլեցանք: Ֆրանսական հեծելազօրքը Ռաբի հրամանատարութեան տակ, այս Ալգասցի յանդուրն եւ խիզախ զօրավարին հետ սլացաւ թշնամի հեծելազօրքին վրայ եւ ցիրուցան ըրաւ զանոնք, քանի մը վայկեանի մէջ, թնթանօթ, դրօշակ, սայլեր, ձիեր ամէնքն ալ գրաւուած էին: Ռաբ արիւնով ծածկուած, իր սուրը ջախջախուած հեծած՝ երրորդ անգամ վիրաւորուած իր ձիուն վրայ վազեց կայսեր մօտ, եւ անոր յայտնեց գինակից բանակին կատարելապէս ցիրուցան ըլլալը:

Այս ահաւոր պատերազմին մէջ, ուր Աւստր-եւ Ռուսական բանակը բնաջինջ եղաւ, դաշնակիցները կը կորսնցնէին 14⁰⁰⁰ հոգի սպաննուած կամ վիրա-

ւոր 30000 հոգի գերի, 150 թնթանօթ:

Իրենց երկու կայսրերը, իրենց խումբերուն պէս ստիպուեցան փախչիլ: Ինչ սքանչելի յաղթանակ, որ կուգար նուիրագործել Դեկտեմբեր 2 թուականը, այն թուականն իսկ ու՛ր տեղի ունեցած էր տարի մ'առաջ կայսերական թագադրութիւնը: Այսպէս, իրկունը Նաբօլէօն ուղղուով խօսքը իր զինուորներուն, կ'ըսէր անոնց:

«Զինուորնե՛ր»

«Շատ գո՛հ եմ, Օսթրիլիցի պատերազմին օրը ձեզմէ ըսպասած ակնկալութիւններս արդարացուցիք, ձեր արծիւները անկորընչկի փառքով մի զարդարեցիք, Ռուսիոյ եւ Աւստրիոյ կայսրերուն հրամանին տակ գտնուող 100000 հոգինոց բանակ մը ցիրուցան եղաւ կամ սպաննուեցան: Երս ժամէն պակաս ժամանակամիջոցի մը մէջ եւ ձեր հատո՛ սուրբէն ազատուողները խեղդուեցան լիճին մէջ, 40 դրօշներ, Ռուսիոյ-կայսերական պահակագործին դրօշներ, 150 թնթանօթներ 20 զօրավարներ եւ 30000 զինուորներ գերի, ահաւասիկ արդիւնքը այս առ յաւէտ հռչակաւոր օրո՛ւսն: Բովանդակ եւրոպայի մէջ այնքան գովաբանուած հետեւագործը որ թուով շատ աւելի ստուար էր, չկրցաւ դիմանալ ձեր հարուածին, եւ այսուհետեւ այլեւս վախ պատճառող, մրցակիցներ չունիք: Այսպէս երկու ամսուան մէջ, այս երրորդ զինակցութիւնն ալ պարտուեցաւ եւ լուծուեցաւ: Խողաղութիւնը այլեւս հեռու չէ, բայց ինչպէս խոստացայ ժողովուրդիս Հռենոսը անցնելէ առաջ պիտի կնքեմ այնպիսի դաշինք մը, որ մեզի ապահովութիւններ տայ եւ մեր զինակիցներուն վարձատրութիւնները երաշխաւորէ:

«Զինուորնե՛ր, երբ հայրենիքին բարգաւաճմանը եւ բարօրութեան անհրաժեշտ եղող ամէն ինչ ի գլուխ հանուի, զձեզ Ֆրանսա պիտի տանիմ, հոն իմ գուրգուրանքներուս առարկան պիտի ըլլաք, իմ ժողովուրդս ուրախութեամբ պիտի տեսնէ զձեզ եւ ձեզի բաւական պիտի ըլլայ ըսելը թէ «Օսթրիլիցի պատերազմին մասնակցեցայ» որպէսզի ձեզի պատասխանեն.

— Ահաւասիկ քաջ մը:»

Ահա թէ ինչ էր կայսեր հեղինակութիւնը իր քաջերուն համար, իր կարգ խօսքերը իրենց համար

ամենաթանկագին վարձատրութիւններ էին:

Յաղթութեան լուրը Ֆրանսայի եւ մասնաւորապէս Բարիզի մէջ անլուր խանդավառութիւն յառաջ բերաւ, մանաւանդ անոր համար որ խաղաղութեան կնքման լուրը անմիջապէս յաջորդեց այդ լուրերուն

Օսթրիացէն վերջ
Նաթալիոնի եւ
Ֆրանսուս Բ.-ի
սեսակցութիւնը
Տեսակցութիւնը
սեղի ունեցաւ
Գեկեմբեր 4-ին
Օոթերիցի մօտ,
Ֆրանսական եւ
Ռուսիական յա-
ռաջապահ զուն-
դերուն միջեւ:
Նաթալիոն եղաւ
առաջին հասնո-
ղը:

Երկու օր վերջ Սւատրիոյ կայսրը, տեսակցու-
թիւն մը խնդրեց Ֆրանսացիներու կայսրէն: Նաթալիոն
ընդունեց իր համեստ վրանին տակ, այն հպարտ եւ
գոռոզ վեհապետը, որ կուգար խոնարհօրէն խաղաղու-
թիւն խնդրելու անկէ, որուն զահր եւ իշխանութիւնը
ջախջախելու իր որոշումը յայտարարած էր քանի մը
օրեր առաջ:

Կայսրը ընդունեց խաղաղութիւն հաստատել, եւ
Ռուսերու կայսրը շատ երջանիկ եղաւ ընդունելով զի-
նադադար մը, եւ տանելով Ռուսիա իր գունդերուն
մնացորդը: Գալով Բրուսիոյ, Օսթերլիցի յաղթանակին

լուրին վրայ, աճապարեց յայտարարելու թէ, ի՞նչ
զինուելը ոչ մէկ թշնամական բնոյթ կրող ցոյց մըն
էր Ֆրանսայի դէմ, եւ թէ ինք մեր բարեկամն էր:
Ասիկա խոհեմութիւն էր:

Օսթերլիցի յաջորդ օրը, Բրուսիոյ դեսպանը կու-
գար շնորհաւորել Նաթօլէօնը, բայց կայսրը ցոյց
տալու համար թէ այդ տեսակ կեղծաւորութենէ մը
չէր խաբուեր, ըսաւ, ՊԱՐՈՆ ԱՀԱՒԱՍԻԿ ՇՆՈՐՀԱՒԱ-
ՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՈՐՈՆՅ ՀԱՍՑԷՆ ՓՈԽՈՒՅՑԻ ԲԱՍԻ
ԱՆԱԿՆԿԱԼՈՎ ՄԷ:

Հաշտութեան եւ խաղաղութեան դաշինքը ըստո-
րագրուեցաւ Աւստրիոյ հետ, Բրէսպուրկի մէջ 1805
Դեկտ. 28 -ին:

Աւստրիան այսպէսով մեզի կը ձգէր, Վենետիկ-
եան պետութիւնները Լիստրիան եւ Տալմացիան, զորս
Նաթօլէօն կը միացնէր Իտալիոյ Թագաւորութեան, ան
կը ձգէր մեզի, Թիւրքիոյ եւ Սուլայը, զորս Նաթօլէօն
տուաւ Պալերայի եւ Վիւրթէմպերկի դուքսերուն,
Թագաւորական տիտղոսով: Այսպէս Աւստրիան իր 24
միլիոն հպատակներէն չորս միլիոնը կը կորսնցնէր:

Ֆրանս. զինուորները Վիեննայի զինամթերանոց-
ներէն 100000-է աւելի հրացան եւ 200-է աւելի թըն-
թանօթ գրաւեցին, զորս բերուելով Բարիզ, հալեցուե-
ցան, եւ իրենց պղինձով շինուեցաւ եւ բարձրացաւ
Բարիզի Վանտօմի Սիւնը ի յիշատակ մեծ բանակին
եւ Աւստրիոյ փառաւոր պատերազմին: Այս Սիւնը
կեցած է այժմ, իր գագաթը ունենալով կայսեր ար-
ձանը որ իր բարձրութենէն կարծես միշտ կը պաշտ-
պանէ, Բարիզը եւ Ֆրանսան: Ասիկա Ֆրանսայի ազ-
գային պաղղասան է, խորհրդանիշը՝ անոր յաղթա-
նակներուն խտացումն անոր ազգային արժէքներուն
եւ անոր պատմութեան ամենափառաւոր կոթողը:

Գերմանիոյ կայսրը, նախագգացած էր, վերջաւորութիւնը այն հին կայսրութեան որուն հիմնադիրն եղած էր Մեծն Կարոլոս եւ առաջունէ առած էր Աւստրիոյ կայսեր տիտղոսը: Նաբօլէօն գերմանական պզտիկ պետութիւնները միացուց իր ազդեցիկ իշխաններէն ամէնէն զօրաւորին ձեռքը, եւ զայն կոչեց «Հռենոսի Դաշնակցութիւն» որուն պաշտպան հռչակեց ինքզինքը: Մեծ յաղթանակին յաջորդ օրն իսկ, Նաբօլէօն խորհեցաւ ապացուցանել իր երախտիքը իր զինուորներուն եւ իր հիացումը անոնց արժանիքին համար: Պատերազմի մէջ բոլոր ինկոդներու զաւակները որդեգրեց եւ հրամայեց որ անոնք իր ծախքով խնամուին: Կայսրը խորհեցաւ քացառիկ փայլով մը վարձատրել իր սպաներուն քաջութիւնը որոնք իր ծրագիրներուն գործադրութիւնն ապահովելով, մեր յաղթանակներուն գործիքները եղած էին:

Նախ եւ առաջ Նօթր տամի Օթէլ տը-վիլի կամարներէն կախել տուաւ այն 150 դրօշները զորս այս երեք ամիսներու ընթացքին մղուած պատերազմներուն մէջ, գրաւած էին թշնամիէն: Այն ատեն վերջնականօրէն Պուրպօնները վոնտեց եւ կազմակերպեց կայսրութեան հպատակ թագաւորութիւններ, միանգամայն ստեղծելով նոր ազնուականութիւնը, այսպէս ան կը վարձատրէր ոչ թէ անոնք որ իրենց նախնիներէն ժառանգած էին ազնուականութիւնը այլ անոնք որ իրենց քաջութեան իսկ եղած էին իրենք իրենց նախնիքը:

Իր ընտանիքին անդամները իշխանութեանց մէջ զահերու վրայ հաստատեց:

Ժօզէֆ Պօնաբարթ Նաբօլիի եւ Սիկիլիոյ թագաւորը եղաւ: Լուի, Հոլանտայի, Էլիզա, կայսեր քոյրը, ընդունեց Լիւքս դքսութիւնը, Բօլին Պօնաբարթ,

Պօրզէզի իշխանուհին, եղաւ Կէօսթալայի դքսուհին ՄիւրանՊէրկի մեծ դքսութիւնը ստացաւ, Պէրթիէ եղաւ Նէօշաթլի իշխանը, Թալէյրան Պէնէվէնթի եւ Պէրանտօթի Բօնթ-Գորվոյի իշխան:

Դուքսեր ստեղծելու համար, դքսութիւններ պէտք էր, եւ Նաբօլէօն հաւատարիմ իր հին սկզբունքներուն, բնաւ չ'ուզեց այդ դքսութիւնները առնել, քրանսական հողամասէն այլ ան հողէն որ զրաւած էր:

Լըպրէօն Բլէզանսի դուքսը հռչակուեցաւ, Բամ-պասերէս, Բարմի դուքսը, Կօտէն Կէօթի դուքսը, Յուշէ Տ'օթրանթի, Շամբա Գատօրի, եւ Մարէ Պասանօյի դուքս: Նախագահ Բէկնիէ ստացաւ Մասսայի դուքս տիտղոսը:

Գալով Մարաջախտներուն Մարաջախտ Տիւրօք ստացաւ Յրիուլի դուքս տիտղոսը Լուլթ, Տալմացիոյ, Պասիէր, Տիւսթրիպ, Վիքթօր, Պէլլիւնի, Մօնսէյ, Գօնէկլիանցի, Մօրթիէ, Բրէվիսի, Մաքսօնալտ Թարանթայի, Ուտինօ, Ռէկկիօյի:

Եւ կայսրը իր Ինմօկրատեան հաւասարութեան սկզբունքին հաւատարիմ, զիտցաւ ցուցնել հաւասարութիւն վարձատրութեանց բաշխման մէջ, հոսկրցրէնով թէ իւրաքանչիւր զինուոր կրնար կայսրութեան մէջ ամենաբարձր պաշտօններու հասցնել քանի որ իւրաքանչիւր զինուոր կրնար զօրավար ըլլալ:

Զօրավարները արդարեւ կ'ստանային կոմս տիտղոսը, իսկ գնդապետները պարոն: Պատուոյ լէգիոնի անդամները, ասպետ տիտղոսով կը զարդարուին: Նախարարը, պետութեան խորհրդականները եւ Արքեպիսկոպոսները կոմսութեան տիտղոս եւ Յորրանսայի 37 մեծ քաղաքներու քաղաքապետները Պարոնութեան տիտղոսի կ'արժանային:

Նոյն ատեն Նաբօլէօն կը խորհէր բոլոր անոնց

վրայ, որոնք փառաւոր կերպով ինկած էին իրենց
դրօշակին ծալքերուն տակ պատուոյ դաշտին վրայ՝
թշնամիին դէմ: Ան հաստատեց պատուոյ Լէգիոնի
տուներ, Սէն Տընիի, Լօժի եւ Էգուէնի մէջ: Եւ այն-
տեղ Պատուոյ Լէգիոնի անդամներուն աղջիկները կը
կրթուէին կառավարութեան ծախքով, մինչեւ իրենց
հասունութեան շրջանը:

Կայսերական այս ազնուականութեան ստեղծու-
մը ժազօպինիզմի վրայ վերջին հարուածը նետելով,
իրական նուիրագործումն էր հանրապետականութեան
իրական սկզբունքներուն, որ կայսրութեան մէջ պե-
տական ամենապատասխանատու պաշտօններու համ-
բան կը բանար ժողովուրդի իւրաքանչիւր զաւկին
առաջ, որքան ալ համեստ եւ խոնարհ ըլլար անոր
ծագումը:

Այս անգամ յեղափոխութիւնը վերջնականօրէն
կը հաստատուէր Ֆրանսայի գահին վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԲՐՈՒՄԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — 1806. — ՕԷՐՇԹԱՏԻ

Յ Ա Ղ Թ Ա Ն Ա Կ Ը

ԷՅԼՕ ԵՒ ՁԻՐՏԼԷՆՏ, ԹԻԼՍԻԹԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ

1807

Պարտութեան մատնուած թագաւորները սակայն չեն ուզեր համակերպիլ իրենց բռնադատուած վիճակին, բացի այդ Օսթերլիցի յաղթանակին ազդեցութիւնը սոսկալիօրէն ահաւոր եղած էր, բովանդակ եւրոպայի մէջ: Անգլիոյ վարչապետը, Վիլյեմ Բիթ, անհաշտ եւ անողոր թշնամին Ֆրանսայի, բարկութենէն եւ կատաղութենէն մեռաւ: Մնոր տեղը դըրուեցաւ իբր վարչապետ, վեհանձն նկարագրով մարդ մը. Պորթ, որ դժբախտաբար վեց ամիս ետք մեռաւ:

Բիթի գաղափարները սակայն բովանդակ ենգլիոյ գաղափաքներն են, որ առանց յոգնելու անդադար եւրոպան զինակցիլ կուտար մեզի դէմ: Մասնաւորապէս ան կը գրգռէր Բրուսիան, որ նախորդ զինակցութեան ընթացքին զգուշացած էր մասնակցիլ անոր, եւ որուն բանակները դեռ թարմ էին, Իսկ Ռուսիան, որ ահագին թիւով կրնար մարդ ասպարէզ բերել ինքնաբերաբեր կ'սպասէր անհամբեր Ֆրանսայի դէմ պատերազմի մը մտնելու առիթին, իր 1805-ի պարտութեան վրէժը լուծելու համար:

Ջինուորական
ցոյցի ասեմ Պո-
նաբար, քնենա-
բար կը խօսակցե-
ր իր զինուորներուն
հետ:

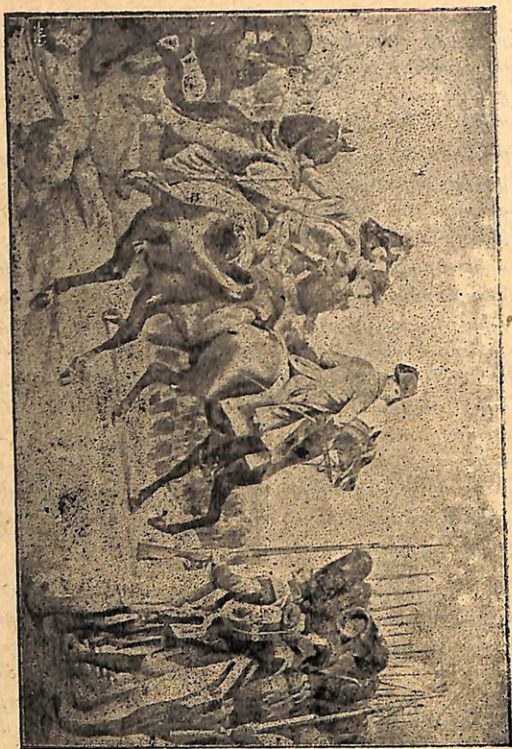
Այսպէս չորրորդ զինակցութիւն մը կը կազմուէր
Անգլիոյ մղումին եւ թելադրութեան տակ: Այս անգամ
իբր կորիզ ունենալով Բրուսիան:

Բրուսիոյ թագաւորը Ֆրէտէրիք Կիւյյօմ Գ.
խաղաղասէր մէկն էր. բայց Բրուսիոյ թագուհին
գեղեցիկն « Լուիզ Բազուհին » ասպետական եռանդով
ոգեւորուած Գերման երիտասարդութեան եռանդը կը
գրգռէր. եւ խանդավառելու համար զանոնք անծամբ
ծիռն վրայ նստած աչքէ կ'անցնէր Պերլինի պահա-
կազուէները. որոնց դրօշակները իր ձեռքովն իսկ
կ'ասեղնագործէր:

Բրուսիացիները կ'այրէին իրենց ցնորական
եռանդին մէջ եւ կ'ուզէին ժամ առաջ չափել իրենց
զինուորներուն զօրութիւնը մերիններուն հետ: Անոնք
բարձրածայն կ'ըսէին թէ. Ֆրանսացիներուն կայսրը
կը յաղթէր միշտ, անոր համար որ իր դէմը անկա-
րող զօրավարներ կային, այսինքն Աւստրիացի զօրա-
վարներ եւ ան պիտի տեսնէր գերմանական ուժը երբ
իր դէմ ելլէր Պրիւսիացի ծեր զուբսը, Մեծն Ֆրէտէ-
րիքի աշակերտը: Ռուսիան երկու բանակ խոստացած

էր: Բայց Նաբօլէօն շատ լաւ գիտէր թէ երեք ամիսէ առաջ անոնք իր առջեւ պիտի չկրնային ելլել: Շուտուկէ խոստանար իր օգնութիւնը, չնչին եւ տկար օգնութիւն: Գալով Անգլիոյ ան լիաբուռն կը խոստանար իրոսկին, ինչ որ Բրուսիոյ նման երկրի մը համար բան մըն էր, որ «Սատանան պոչէն կը քաշեր»: Նաբօլէօն հաւատարիմ իր գործելակերպին չ'սպասեց բնաւ թըշնամիին յարձակման, մտածեց թէ լաւագոյն էր առաջին հարուածը իր կողմէն հասցնել, այդ հարուածը Բրուսիոյ համար սոսկալի հարուած մը եղաւ: 1806 Սեպտեմբեր 26-ին Նաբօլէօն կը մեկնէր Բարիզէն, «Մեծ բանակ»: այսինքն 150000 զինուոր 20 մեծ նաւատամարտներու մէջ թրծուած փորձառու ռազմիկներ ամենահիշատակի խումբերը կը կազմէին, որուն նմանը ոչ մէկ զօրավար ունեցած էր իր հրամանին տակ. եւ ու պատրաստ կ'սպասէր միշտ Գերմանիոյ մէջ: Քանի մը օր վերջ կայսրը իր բանակը կեդրոնացուց Պամպէրկի մէջ, եւ 8-ին սկսաւ յառաջխաղացումը: 10-ին Սալֆիտի կռիւով սկսաւ յաղթութեանց շարքը:

Այս կռիւներուն մէջ, Բրուսիոյ Իշխան Լուիս մին այս պատերազմի հեղինակներէն, սպաննուեցաւ Ֆրանսացի հեծելազօրքի մը կողմէն: Այս դժբախտ պատահարը քիչ մը պաղեցուց Բրուսիացիներուն մեծ եռանդը: Բայց Լուիզ թագուհին բանակէն եւ աչքէ անցուց զայն, պողպատեայ զրահ եւ գլխանոց մը հագած: Կայսրը բնաւ չէր ազդուէր այս թատերական տեսարաններէն, իբրեւ կատարեալ մաթեմատիկոս մը, որպէսին էր ինք, ան կ'ուսումնասիրէր քարտէսին վրայ այն տեղերը ուր ինք դիրք պիտի բռնէր, եւ նախապէս ձեռք կ'առնէր բոլոր այն միջոցները, որ իրեն պիտի ապահովէին յաղթանակը:

Եւ իսկ զի
նոցիւն լաւեցան
ն ոմ կը պրաւ-
ջն զՅ յաւայ,
Հարցաւ ինչ
դարձաւ իւր
խոնարհ զՅ
Է ու պրաւս ին-
չիւն ինչ ին-
չալ հաւանդե-
աւ զՅ : Ան-
պայման վերջն
հարցաւ ինչ
նա ինչ ինչ
նա հարցաւ ին-
չալ ինչ :

Հոկտեմբեր 14 -ին ֆրանսական գունդերը կը գրաւէին Վիեննայի բարձրութիւնները, Բրուսիական բանակը աճապաբանքով իր դիրքերը գրաւեց:

Կայսրը որ հսկած էր բոլոր գործողութեանց վրայ, հետազօտեց իր խումբերուն ճակատը: Զինուորները գիտէին թէ ինչ մեծ համբաւ շահած էին Բրուսիական հեծելազօրքերը. Նաբօլէօն հետեւեալ պարզ բառերը ըսաւ. անոնց «Այն խումբը, որի արմէ կը բաժնուի, պիտի աւապտուէ ինքզինքը, բնու մի կասկածիք, այդ նշանաւոր հեծելազօրքէն, դիմադրեցէ՛ր անոնց, քառակ խումբերով եւ ձեր սուիներով:

Զինուորնե՛ր, եր՛բ երբ ձեր երկրին համար մահը դիմագրաւելու չէք վախնար, վստահ եղէք որ զայն կը մտցնէք թրշնամի բանակին շարքերուն մէջ»:

Այս հակիրճ ճառը, բոցավառեց հրահրեց անոնց սրտին մէջ թագնուած հայրենասիրութեան բոցը, զինուորները. եւ պողացին «Կեցցէ Կայսրը»: Եւ քանի մը ձայներ լսուեցան որոնք կը պողային «Օն յառաջ» Նաբօլէօն ետին դարձաւ եւ ըսաւ խոժոռադէմ «Ո՞վ է որ այսպէս ինքզինքին թոյլ կուտայ հրամաններ արձակել: Անպայման վերջին նորագիրներէն է, ուրեմն թող սպասէ հրամայուիլ, 30 պատերազմներու մէջ»: Եւ այն ատեն կայսրը յարձակման հրամանը տուաւ: Իշխան Հօհէնլօհը Ֆրանսացիները կ'սպառէր Թիւրինկի անտառի կողմէն. Իէննայի յարձակումը զայն անակնկալի բերաւ: Մեր զինուորները նետուեցան Բրուսիացիներուն վրայ. ետ մղեցին զանոնք իրենց սուիները անոնց կռնակին վրայ Լուիզ թագուհին հագիւ կրցաւ ինքզինքն ազատել մեր հեծելազօրքի եւ վիշապազօրքի հետապնդումներէն, Բրուսիական բանակը թաւալգլոր կը խորտակուի, կը ցրուի եւ իր բնիւրները բուռն հալածանքի կ'ենթարկուին Երբեք յաղթանակ մը այսքան արագ եւ լիակատար

չէր եղած: Ֆրանսական բանակը մի քանի ժամուան մէջ սպաննած կամ գերի բռնած էր 50000 մարդ 300 թնթանօթ եւ 600 դրօշակ, աւելին, թշնամիին բոլոր մթերանոցները եւ բոլոր պաշարեղէնը մեր զօրքերուն ձեռքը ինկած էր:

Այն միջոցին ուր կայսրը այս փառաւոր յաղթանակը անձնապէս կը շահէր, Իէննայի նակատամարտով քանի մը մղոն անդին Մարաշախտ Տավուստ կը տանէր Օէրշթատի մէջ փառաւոր յաղթանակ մը: Տավուստ իր հրամանին տակ ունէր միայն 25000 մարդ, եւ կայսրէն հրաման ստացած էր, պահել այս պզտիկ բանակով Սաալի նանապարհը եւ հոն կենալ մինչեւ վերջը: Պրիւսսիքի դուքսը՝ այս մեծն Ֆրէտէրիքի աշակերտը, 60000 հոգիով փորձեց անցնիլ այդ տեղէն, իրեն հետ ունէր 15000 հոգի այն հաշակաւոր հեծելազօրքէն, որ ամբողջ եւրոպայի մէջ մեծ անուն շահած էր: Տավուստ քաջաբար գոցեց նամբան:

Յիշելով Պօնաբարթի դասերը եգիպտոսի մէջ, ան իր հետեւակները քառեակներու վերածեց, որուն վրայ եկաւ փշուռիլ քսան անգամէ աւելի, ժամանակակից ամէնէն նշանաւոր հեծելազօրքը:

Այն ատեն Տավուստ իր քառեակները սիւներու վերածելով, զանոնք արծակեց իր կարգին, Բրուսիական հետեւազօրքին վրայ եւ ստիպեց զայն նահանջելով կոռուիլ իրմէ երեք անգամ աւելի տկար բանակի մը դէմ: Օէրշթատը շատ սուղի կը նստէր Բրուսիոյ վրայ, Պրիւսսիքի դուքսը եւ Մարաշախտ Մօլան Տօրփը, եւ զօրավար Մմէթթօն սպաննուած էին: Աւելի քան 10000 մարդ վիրաւորուած կամ մեռած կը ծածկէին նակատամարտի դոշտը: Եւ Տավուստը որ 40 թնթանօթ ունէր, թշնամիէն առաւ 115 հատ:

Այս հիանալի յաղթութիւնը արժեց Մարաջախտ Տափուտին Օէրշթատի դքսութեան տիտղոսը: Այս երկու պարտութիւնները, բրուսիական երկու բանակներուն համար նահանջ մը եղաւ որ գրեթէ համազօր էր քայքայման: Հետապնդուած աշխոյժն Միւրայի հեծելազօրքին կողմէ, անոնք հասան Օտէր գետին եզերքը, եւ իշխան Հօհէնլօհ Բրէսուլօվի իսկ Պիւլխէր, Լիւպէքի մէջ պարտուեցան:

Այսպէսով Բրուսիական մեծ բանակին 160000 հոգինոց բանակէն 25000 հոգին վիրաւոր կամ սպաննւած էր, 100000ը գերի բռնուած եւ 35000 ասդին անդին ցիրուցան եղած էր:

Պերլինի ճամբան բաց էր այլեւս Նաբօլէօնին առջեւ: Մակտէպուրկի, Սթէթթէնի, Սբանտոյի բոլոր

Նաբօլէօն Պերլին կը մտնէ

ամբողջիւնները կը գրառուին մեր զինորդներէն, եւ քանի մը օր վերջ Նաբօլէօն իր պահակագունդին գլխուիւր հանդիսաւորապէս կը մտնէր Պերլին Հոկտ. 27-ին, քաղաքին բանալիները Հացֆէլտի իշխանին ձեռքէն ընդունելով: Նաբօլէօն Մեծն Ֆրէտէրիքի գերեզմանը այցելեց, եւ յաւերժացնելու համար այս յաղթութեան յիշատակը տարաւ անոր սուրը եւ սեւ Արծուի պատուանշանը: Անկից զատ իր գլխաւորութեան մէկ օրինակը տուաւ հոն: Քաղաքին որպէս կառավարիչ նշանակած էր իշխան Հացֆէլտը. իշխանը դաւաճանելով մեզի, տեղեկութիւններ կը դրկէր Պրլիւսէրի մեր բանակին շարժումներուն մասին: Նամակը բռնուելով. գրողը պիտի դատապարտուէր մահուան: Նաբօլէօն Հացֆէլտ իշխանուհիին խնդրանքին վրայ. ըսաւ անոր, նամակը տալով իշխանուհիին, «Տիկին, այրեցէ՛ր այս նամակը ձեր իսկ ձեռքով. եւ դուք փրճացուցած կ'ըլլաք ձեր տոհմնոյն յանցնող սրտութեան այս ապացոյցը»:

Նաբօլէօն թէև հրաժարած էր իր Անգլիա իջնելու գաղափարէն մեր նաւատորմիղի անյաջողութեան պատճառաւ, որուն կը հրամայէր Վիլնէօվ: Սակայն ան ամենեւին հրաժարած էր իր անողոր թշնամին հարուածելու մտադրութենէն: Անգլիա ցամաքային բանակէ մը, անառիկ էր:

Առանձնացած իր անմատչելի կղզիին մէջ. եւ շրջապատուած անբռնաբարելի արծաթեայ գօտիով մը: Նաբօլէօն Պերլինէն է որ արծակեց Անգլիոյ դէմ ցամաքային պաշարման վճիռը:

Կը պատմուի թէ Նաբօլէօն օր մը կը գտնուէր Շէրպուրկ, փոթորիկէ մը սաստկանալովը ահազին ալիքները կը զարնուէին ծովեզերեայ ժայռերուն

և կը վշրէր: Նաւակ մը ամեհի կոհակներու խաղալիք
դառնալով կորսուելու վտանգին մէջն էր, ալիքներու
տակ: Ոչ ոք կը համարձակէր օգնութեան հասնիլ այդ
նաւուն: Նաբօլէօն իգուր կոչ ըրաւ ամենահին նաւաս-
տիներու քաջութեան:

Ասոնք, իրենց երկարատեւ փորձառութեամբ, բա-
ցարեցին կայսեր թէ, ապահով վտանգի ենթարկել էր
երթալ և այդ նաւը աղատել ջանալն: Այն ատեն վե-
հապետը ունեցաւ շարժում մը որ միայն իրեն յատուկ
էր:

Նաւակ մը կապուած էր եզերքին, երկու թիով
կանչեց երկու նոնաձիւղներ, «Բանէ մը վախ չունիք
դուք այնպէս չէ՞» ըսաւ անոնց, «Եթէ ոչ ոք օգնու-
թիւն փութացնել չուզէ այդ դժբախտներուն, առէք
նաւակը և եկէք ինծի հետ»: Անմիջապէս կը ցատքէ
նաւակին մէջ, իր երկու զինւորներուն հետ: Ասիկա
սեմնելով ծերունի նաւաստի մը ինքն ալ կը մանէ
նաւակին մէջ և կ'ըմէ կայսեր, «Տէր, թոյլ տուէք
ուրեմն որ ես առնեմ ղեկը քանի որ աւելի վարժու-
թիւն ունիմ քան թէ դուք»: Դուք հրեցէք ըսաւ ան
իր երկու զինւորներուն: Տեսարանը սոսկալի էր և
տպաւորիչ միանգամայն: Կայսրը, արդէն տկար նաւու
մէջ նստած, չըջապատուած կոհակներէ, ծերունի նա-
ւաստիին քով, և երկու զինւորներ մին միւսին ետե-
ւէն, որոնք վարժուած էին թիաւարելու Պուլօնի
մէջ, կը լողային մեծ արագութեամբ, իսկ բազմու-
թիւնը հե ի հե կ'սպասէր եզերքին վրայ անհամբեր:

Գերմարդկային ճիգէ մը ետք, շտկելու համար
նաւը որ քիչ մնացէր էր թաղուէր ամեհի ալիքի մը
տակ, ծեր նաւաղը ըսաւ կայսեր, «Հիմայ ժամն է ետ
դառնալու, տէր իմ: Գացէք ըսաւ Նաբօլէօն, հոս դուք
էք տէրը»: Եւ նաւը մեծ դժուարութեամբ հասաւ ծո-

վեզերք բերելով իր հետ Կոյսրը ջգադրգլու բաղմու-
թեան մը մէջ, որ կը հիանար իր անվախ կայսեր
անվնասութեան վրայ, սրտի ուժգին սեղմումով, այն
վախով թէ մի գուցէ պիտի կորսնցնէր զայն:

Կոյսրը յատաճացաւ կատաղի ծովուն եզերքը
և կենտրով ժայռի մը վրայ, երկար ատեն զխտէ
ետք զայն ըսաւ, «Այո՛, ահաւասիկ զօրութիւնը որուն
դէմ չեմ կրնար պայքարիլ: Անոր հետ ոչինչ կրնամ
ընել: Իրապէս այստեղ պէտք է աշխատիլ:» Եւ ուժգին
ոտքը զարկաւ գետին: Միայն մէկ բան կար ընելէք,
Անգլիան զրկել իր հարստութեան աղբիւրներէն իր
վաճառականութեան վնասելով:

Մօտաւորապէս տէրն ըլլալով բովանդակ Եւ-
րոպայի, ան հրամայեց ՅԱՄԱՐԱՅԻՆ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ:
Օսկերլիցի յաղթանակը իրեն ապահոված էր Ազրիա-
կանը: Ապանիան և Թուրքիան իրեն հետ էին: Ինչնա-
յի յաղթանակը թոյլ կուտար իրեն Հիւսիսային Ծո-
վուն գոնիքը գրցել Անգլիացիներուն առջև և Պաթիկ
ծովուն մէկ մասը: Ան ուզեց աւելի առաջ երթալ,
պատասխանելով Անգլիական գրգռութեան մը, որ
կ'արգիլէր բոլոր այն չէզոք նաւերը մտնել մեր նա-
ւահանգիստները, սպառնալով զանոնք գերիլ Անգլիա-
կան նաւերու ուժով: Ան հրամայեց Բրիտանական
կղզիներու ամբողջական պաշարումը: Այս հրամանա-
գըրի համաձայն անգլիական բոլոր վաճառքները կը
բռնադրաւուէին, և բոլոր այն Անգլիացիները որ կը
գտնուէին ցամաքի վրայ, կը յայտարարուէին պատե-
րազմական գերի, և անգլիական կայսրութեան հա-
ցէին ուղղուած բոլոր նամակները կը գրաւուէին:

Այսուամենանիւ Կոյսրը չկորսնցնելով ոչ իսկ
վայրկեան մը, վերստին ձեռք առած էր մեծ բանակին
հրամանատարութիւնը, և իր գիւն ու րնե-

րուն ուղղեց հետեւեալ յայտարարութիւնը՝

Զինուորնե՛ր, դուք արդարացուցեք իմ յոյսերս եւ արժանաւոր կերպով ապացուցիք թէ Ֆրանսացի ժողովուրդը ի գուր չէ որ վստահութիւն դրած է ձեր վրայ: Դուք այնքան քաջաբար հանդուրժեցիք զըրկանքներու եւ յոգնութեանց որքան պաղարիւնութիւն ցոյց տուիք յանդգնութեան եռանդին հետ, պատե՛րազմներու ընթացքին: Դուք արժանաւոր պահապաններն էք իմ զահիս եւ մեծ ժողովուրդի մը փառքին: Որքան ատեն որ դուք ոգեւորուիք այս հոգիով եւ մտքով, ոչ մէկ զօրութիւն պիտի կրնայ դիմադրել ձեզի: Եւրոպական առաջնակարգ պետութիւններէն մին, որ երբեմն համարձակեցաւ մեզի առաջարկել ամօթալի հաշտութիւն մը ոչնչացած է: Անտառներ, լեռներ, դաշտեր, ֆրանգօնեյէն Սաալ եւ մինչեւ էլպա, բոլոր այս երկիրները, որ մեր հայրերը չպիտէ կըրնային կտրել անծնիլ եօթը տարուան ընթացքին, մենք անցանք 7 օրէն: Եւ այդ ժամանակամիջոցին մէջ, չորս պատերազմներ եւ երկու մեծ ճակատամարտներ մղեցինք, եւ մեր յաղթանակներու լուրերէն առաջ արդէն հասած էինք Բոցտամ եւ Պէոլին: Բրուսիական բոլոր նահանգներն՝ մինչեւ Օտեր, մեր գերիշխանութեան տակ են:

Զինուորնե՛ր, Թուսերը կը յաւակնին զալ դէպի մեզ մենք պէտք է խնայենք իրենց ճամբուն կէսը, մենք պէտք է երթանք զանո՛ր դիմաւորելու: Անոնք Օսդելիցը վերստին պիտի գտնեն Բրուսիոյ մէջ: Այն ազգը որ այնքան շուտ մոռցած է այն վեհանձնութիւնը զոր մենք ի գործ դրինք իրեն հանդէպ, այն ճակատամարտէն ետք ուր իր կայսրը, իր արքունիք եւ բանակին փշրանքները իրենց փրկութիւնը գտան միայն հաշտութեան մէջ զոր մենք վեհանձնօրէն շնորհեցինք,

ազգ մըն է, որ չպիտի կրնայ պայքարիլ մեզի դէմ յաջողապէս:

Զինուորնե՛ր, ես չեմ կրնար աւելի լաւ ապացուցանել եւ բացատրել այն զգացումները որ կը տածեմ ձեզի հանդէպ ըսելով միայն ձեզի թէ կը կրեմ իմ սրտիս մէջ այն սէրը որ ցոյց կուտար ինձ ամէն օր:

Բանակը անգամ մը ևս յնցուեցաւ, իր կոյսեր բոցավառող խօսքերուն ազդեցութեան տակ, կ'ուզէր ժամ առաջ մտնել այն պատերազմին մէջ ուր պիտի կրնար նոր պսակներ աւելցնել իր արծիւներուն վրայ: Մօրթիէ, Միւրա, Լաղալ, Պէրնատօթ և Տափուս յաղթանակ յաղթանակի վրայ տարին:

Սուլթ կը գրաւէր Լիւպէք քաղաքը 1806 Նոյեմ. 7ին, նոյն այս մարաջախտը կ'ամբողջացնէր Բրուսիտկան բանակին քայքայումը: Հոկտեմբեր 28ին 16000 հոգի Միւրայի ձեռքը գերի կ'իյնային: Բանի մը օր վերջ Մակաեպ ալ կ'անցնէր մարաջախտ Նէյի ձեռքը 20000 հոգի ենթարկուեցան այն պայմաններուն որ կ'առաջարկէր այս յանդուգն մարաջախտը: 28 Նոյ.ին Միւրան կը մտնէ Վարչաւիա, հոն մեր գունդերը կը գտնեն բարեկամ ժողովուրդ մը, որուն ազգային զգացումը, ամենաջերմ հայրենասիրութիւնը, կը վառէին ու կը սնուցանէին մեր զինուորներուն համար ամենամեծ համակրութիւն մը:

Կայսրը, ըսաւ օր մը Բօլօնիացի աշխուսականներու ներկայութեան թէ «Յրանաան երբեք չէր ճանչցած Բօլօնիոյ բաժանումը»: Այս նախադասութիւնը կրկնուած ամբողջ չրջանակին մէջ, բաւական եղաւ 40000 հոգինոց բանակի մը կազմակերպուելուն որուն քաջութիւնը ամէն տարակոյսէ վեր էր, և եկաւ կրօնելու մեր դրօշին ծալքերուն տակ. Նաբօլէօն գտաւ Բօլօնիոյ մէջ գերագոյն զոհողութիւններ, Բօնիաթօլս-

քի քաջութեան ամենամեծ ապացոյցը տուաւ, և մաս-
տամ վալէվաքա ամէնէն յուզին էր:

Զմեռը կը մօտենար Բօլօնիոյ և Սիլադքայի այն
խիստ ցրտաշունչ բուք բորան ձմեռը որ մեր զինուոր-
ներու համար գիմագրաւելիք սոսկալի թշնամի մըն էր:
Այս պայմաններուն մէջ էր, որ Նաբօլէօն ընտրեց իր
ձմեռնային զօրակայանները Զարնալոյի, Կօլիմինի
Բիւլդիւքի և Սօլտանի չորս օրերուն մէջ Ռուսերէն
20000 հոգի սպաննելէ, 80 թնթանօթ գրաւելէ վերջ:
Կայսեր կանխահոգ կարգադրութիւններուն շնորհիւ զորս
հիւանալիօրէն ձեռք առնուեցան, բանակը կը կազմէր ա-
հագին բանակակազմ մը ամէն կողմէ կանոնաւորապէս
ամրացած: Ռուս զօրավար Պէննենկաըն կարգ մը մանր
մունք պատերազմներէ վերջ որոնց մէջ իր խումբերը
միշտ յաղթուեցան, նահանջել կ'ուզէր. Նաբօլէօն զըր-
գուեց և անհանգիստ ըրաւ և ստիպեց զայն ընդունիլ
էյլոյի արիւնահեղ ճակատամարտը, ցուրտին ու ձիւնին
մէջ 1807 Փետր. 8ին:

Զմեռուան ամենախիստ ժամանակը և տարանը-
ման ցուրտ էր, և ահա 50000 ֆրանսացիներ, յոգնու-
թենէ ուժասպառ, երկարատե գնացքէ, ցուրտէն և զըր-
կանքներէն տկարացած պիտի կուէին 72000 հոգիէ
բաղկացած ուսսական ընտիր բանակի մը դէմ:

Հրետանիի աննախընթաց մենամարտ մը ճակա-
տամարտին սկզբնաւորութիւնը յայտնեց: Կայսրը կրա-
կէ անձրեւի տեղատարալի մը տակ այնքան պաղարիւն
որքան պիտի ըլլար իր աշխատութեան սենեակին սե-
ղանին առջև նստած իր պատերազմական մէկ յատա-
կազիծը պատրաստելու տան, կ'սպասէր Ռուսերու
ձախ թեւին վրայ յարձակման վախճանին որուն հրա-
մանը տուած էր Տալուստի: Թշնամի բանակին կեղ-
րոնին վրայ ուր յարձակած էր Օկերօն. 70 թընթա-

նօթներէ կարկուտի նման արձակուած ուռմբերուն տարափին տակ մեր զինուորները ստիպուեցան հաքաշուիլ:

Այն ատեն կայսրը դարձաւ զէպի Միւրա զօրավարը և ըսաւ «Թոյլ պիտի տամ ուրեմն որ այս մարտիկ մեզ նեղեն» Իսկոյն Միւրա իր 90 գումարտակով կը խոյանայ թշնամի շարքերուն վրայ իր հետ ունեւնալով զօրավար Հօրտուլը իր հեծեալօրով:

Առաջին բաղխումին իսկ այս քաջ ճիւղորդ ինկաւ կուրծքէն զարնուած. իր զինուորները դրկուած իրենց պետէն տեղի առին. բայց զօրավար Լըբիֆ պահակադուռի զլուսը անցած կը հասնի և Ռուսական բանակին ճակատը կատարելապէս կը քայքայէ: Տալուտի և Նէյի կրակին մէջ բռնուած թշնամի բանակը անշարժութեան մատնուած էր: Իր զօրավարը, Պէննինկսըն հրամայեց նահանջել. և Յրանսական բանակը, յաղթանակ մը հաւանելով, չուսով տէր դարձաւ ճակատամարտի դաշտին:

Պատերազմը միւրի չափ սուղի նստաւ, մինք ուսնէինք 3000 մեռալ և 6000 վիրաւոր: Բայց թըշնամին 30000 մարդ, 24 թնթանօթ և 16 դրօշակներ կը կորսնցունէր: Հակս որով ստոր ուսական բանակը ինքզինքը պարտուած չհամարեց: Նարօլէօն Ժամանակ մը շունչ առաւ, քաշուեցաւ Ֆինքշայնի դղեակի և ջանադիր աշխատութիւն մը թափեց փայլուն յաղթանակով մը պատերազմը վերջացնելու համար: Մինչ անդին զօրավար Լըֆէպլը Տանցիկ քաղաքը կը պաշարէր. և Կատիպէր գայն, 26 Մայիսին անձնատուր ըլլալ, որուն համար կայսրէն ստացաւ Տանձիկի դերսութեան տիտղոսը: Յունիս մէկին Կայսրը հրամայեց շարժիլ բանակը դէպի յոռաջ: Յունիս Եին Պէննինկսըն ընդհանրում մ'ունեցաւ Նէյի հետ. բայց այս վեր-

ջինը խուսափելով անկէ կրցաւ Ֆրանսական բանակը առաջնորդել զէպի Ֆրիտլէնտ:

14 Յունիսին Լան իր շն հազար մարդոցմով 8 ժամուայ հակայական և կորովի զիմադրութեանին 75000 Ռուսերը զսպեց և կեցուց. և անոնց անցքը փակեց, ժամանակ տալով կայսեր որ հասնի:

Վերջապէս կէսօրին Նաբոլէօն հասաւ ճակատաւ մարտի դաշտը և ապահով էր յաշթանակի մասին, քանզի իր հակառակորդը կրցած էր բերել այն գետնին վրայ ուր առաջուրնէ որոշած էր իբր պատերազմի վայր և վստահ էր թէ պիտի կրնար զանոնք ջախջախել:

Այսպէսով Մարենիոյ՝ մէջ յաղթելուն ձեւը կը նորոգէր, որուն տարեդարձն էր ճիշդ այդ օրը, (14 Յուլիս 1807):

Նէյ, ինչպէս միշտ իր անունը անմահ փառքով մը պատեց, այս մարդը իրապէս հին ժամանակներու ապիւններու կը նմանէր, այս յանդուգն մարդը, կարծես կ'արհամարհէր մահացուցիչ գնդակները, և իր ելիքորականացնող ձայնով յառաջ կը մղէր հռնաձիգները և իր չհերոսական ընթացքով անոնց քաջութեան օրինակ կը հանդիսանար:

Ինչ տխուր և դժնդակ ճակատագիր մը ունեցաւ այս պանծալի և անզուգական հերոսը երբ աւելի ետք Ֆրանսացի թշնամիներուն գնդակները արհամարհող մարդը՝ հրացանազարկ եղաւ գոհացում տալու թագաւորութեան ատելութեան:

Երեկոյեան ժամը 9ին, Ռուսերու բանակին քայքայումը կատարեալ էր. ճակատամարտը սկսած էր առաւօտեան ժամը 8ին: Մենք թշնամիէն գրաւած էինք 80 թնթանօթ և այս անաւոր ու արիւնալի ճակատամարտին մէջ Ռուսերը կը կորսնցնէին 26000

մարդ: Ֆրանսական բանակը գրաւեց Քէօնիկապէրիկ քաղաքը և հոն ձեռք անցուց այն 100000 հրացանը որ Անգլիան ղրկած էր: Պատերազմը վերջացած էր և խաղաղութիւնը ձեռք անցուած:

Կայսրը իր բանակին ուղղեց հետեւեալ յայտարարութիւնը:

«Զինուորներ, թշնամին շատ ուշ հասկցաւ, թէ մեր հանգիստը կը նմանէր ամհի տալիս հանգչելուն Վիսթուլայի եղերքներէն մինջև Օտերի ափերը մենք հասանք արծիւի արագութեամբ: Օսղերիցի մէջ դուք հանգիստուր կերպով պանծալուցիք իմ պատկազութեանս տարեղարձը: Այս տարի ալ արժանապէս և փառքով անմահացուցիք Մարէնկոյի տարեղարձը: Դուք արժանի եղաք թէ ձեր անուան և թէ ինձի համար: Դուք Ֆրանսա պիտի վերադառնաք ձեր փառապատկեւրով զարդարուած ձեր յաղթանակներով փառաւոր խաղաղութիւն մը ձեռք բերելէ ետք:

Ռուսաց Աղէքսանդր Ա. Զարը վերջապէս հասկըցաւ թէ պայքարը անհաւաստր և անկարելի էր իրեն և Նաբոլէօնի միջև և Ֆրանսական միշտ յաղթանկան բանակին ընտզէմ: Ուստի խաղաղութիւն կնքելու առաջարկ ըրաւ, տեսակցութիւն մը ընդրեց և կայսրէն և ստացաւ, վեհապետական նշանաւոր տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Ներմէն գետի վրայ նաւու մը մէջ 1807, Յուլիս 25ին:

Ականատես Պառօն Տը Մէնէվալ հետեւեալ կերպով կը պատմէ տյս տեսակցութիւնը,

«Ամէնէն առաջ հասաւ Նաբոլէօն և ընդառաջ գնաց կայսեր: Երկու վեհապետները միաժամանակ զիրար ողջագուրեցին. գեղեցիկ տեսարան մըն էր որ կը պարզուէր: Մինչ գետին աջ ու ձախ ափանց վրայ համախմբուած բանակները որոտընդոստ, կեցցէ կը

պոռային: Երկրորդ տեսակցութիւն մը, որուն միջոցին Աղեքսանդր Զարը իր հետ բերաւ Բրուսիոյ Թագաւորը, տեղի ունեցաւ յաջորդ օրը միևնոյն նաւուն վրայ: Եւ

Քանի մը շարաթներ Նաբոլէօն յաճախ իր սեղանին մասնակից ըրաւ երկու պարտեալ վեհապետներ, և նոյն իսկ Բրուսիոյ Լուիզ Թագուհին որ պատեհազմը գրգռած էր. Նաբոլէօն անոր հետ շատ յաճոյակատար եղաւ ու իր հզօր հրապոյրը ի գործ դրաւ իր հրամանին տակ գտնուող վեհապետներուն վրայ:

Միայն թէ իր քաղաքականութիւնը անընկճելի մնայ:

Այս երկու վեհապետները խաղաղութեան դաշինքի մը հիմնական յօդուածները բանաձեւելէն յետոյ Դիլիթի մէջ ստորագրեցին դայն. 1807 Յուլիս 12ին հոն Նաբոլէօն տուն տուաւ, դաշնագրութեան յօդուածները: Ռուսիոյ Զարը և Բրուսիոյ Թագաւորը ըստիպուեցան ճանչնալ Հոննոսեան դաշնակցութիւնը, և Փրանսայի թողուլ Տանձիկը և բոլոր այն գաւառները, որոնք կը գտնուին Հոննոսի և Էլպայի մէջտեղը:

Եւ Բրուսիայէն գրաւուած այս հողամասը ծառայեց հիմնելու Վէսթֆալի նոր Թագաւորութիւնը որուն առաջին Թագաւորը եղաւ իշխան Ժէրմը կայսեր ամենակրտսեր եղբայրը, և վերջապէս ինչ որ կը մնար նախկին Բօլօնիայէն, նոր միապետութիւն մը հիմնեց. Վարչախոյ մեծ գքսութիւնը և գրուեցաւ Մաքսի Թագաւորին վեհապետութեան տակ: Այսպէսով Նաբոլէօն կը պարտադրէր իր կամքը բովանդակ Եւրոպայի որ կը վճարէր իր պետութեան ինչպէս նաև իր մղած պատերազմներուն ծախքերը: Միայն Անգլիան էր որ առանց որեւէ վնասի դուրս կ'ելլէր այս գործէն, մինչդեռ Բրուսիացիներ և Ռուսեր իրմէ թելադրուած

մեր զինուորներէն ինքզինքնին ապաննել կուտային, մեր հրացաններով, թնթանօթներով, ան կը բաւականանար ասպատակելով ծովերը մենավաճառութիւնն ունէր:

Նիւմէնի լաստին վրայ Ալեքսանտրը ըսած էր «Յիշեցէ՛ք, որ ես Անգլիան այնքան կ'ատեմ, որքան դուք: Նաբօլէօն արքաներու արքան էր հիմայ և ամբողջ աշխարհ իրեն կը պատկանէր:

1807, Յուլիս 2ի թնթանօթը որ կը գտար Բարիդի վրայ, կը յայտարարէր մայրաքաղաքին թէ իր Կայսրը կը վերադառնար, ուր իր առաջին գործը եղաւ իր անձնական իշխանութիւնը ուժովցնել:

Քանի մը օր վերջ Նաբօլէօն Օրենսդիր ժողովին նիստը կը բանար հետեւեալ խօսքերը ուղղելով երեսփոխաններուն,

«Փրանսացիներ, նոր պատերազմներ, նոր յաղթանակներ և խաղաղութեան նոր դաշինքներ փոխեցին Եւրոպայի մակերևոյթը: Այն ամէն բանի մէջ որ ըրի ես, նկատի ունեցած եմ միմիայն իմ ժողովուրդիս երջանկութիւնը, չառ ուեղի սիրելի իմ ազգերուս քոն իմ սեփական փառքս: Փրանսացիներ ես հպարտ կ'զգամ ձեր մէջ առաջինն ըլլալով, դուք գեղեցիկ և մեծ ժողովուրդ մըն էք:

Նաբօլէօն իր անձնական իշխանութիւնն ուժովցնելու համար ջնջեց Գրիւպիւնս կոչուած օրէնսդիր մարմինը, ասկէ զատ իր զահին փայլը աւելցնելու նախանձախնդրութեամբ հարկատու թաղաւորութիւններ հաստատեց. կայսերական ազնուականութեան մը ծագում տուաւ, իր ծառաներուն գրամ և արտոյս բաժնեց. մէկ տարի չբոլորած 15000000 Ֆրանք բաշխեց իր զօրավարներու. Նաբօլէօ իր օրինագիրքը հրատարակեց, վերակազմեց հանրալին կրթութիւնը, ճամբաւ-

ներ բացառ, ջրանցքներ վտրել տուաւ, չէնքեր կառոյց կամուրջներ և քաղաքներ շինեց, ճարտարարուեստը քաջալերեց :

Անիկոյ կ'ուզէր որ Փրանսա, որ իրեն հնազանդած էր, ըլլար մեծ Փրանսան, որպէսզի աշխարհի վրայ չդառնուի մայրաքաղաք մը, որ իր մայրաքաղաքին՝ Բարիլիի հաւասարի :

Նաբոլէօն իրր յազմական կ'այցելէ իր պետութիւնները, կ'երթայ Իտալիա ու Միլանի մէջ կը լըրացընէ Անգլիոյ դէմ յամաքային պաշարման գործողութիւնները : Վենետիկի մէջ աննախընթաց և չքեղ ընդունելութիւն մը կ'ըլլայ իրեն, կը վերադառնայ Փրանսա, կը պտրտի հարաւային և արեւելեան գաւառներուն մէջ. զօրագունդերը աչքէ կ'անցնէ և անձաւոր մտիկ կ'ընէ իր նշանակած կառավարիչներուն գիտողութիւնները : Ամէն բանի վրայ կը հսկէ իր պայծառ և սրտեւս աչքովը, և հրամաններ կ'արձակէ երբեմն ալ գովեստներ կը շտայլէ, իսկ աւելի յաճախ պարսաւանքներ :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ՍՊԱՆՆԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1808) — ԱԻՍՏՐԻՑ ՊԱՏԵ-
 ՐԱԶՄԸ (1809)—ՎԱԿՐԱՄԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ (6 Յուլ. 1089)
 ՎԻԵՆՆԱՅԻ ԴԱՇԻՆՔԸ (14 Հուլ. 1809) ԵՒ ՆԱԲՕԼԵՕՆԻ
 ՍՄՈՒՍՆՈՒԹԻԻՆԸ ՄԱՐԻ ԼՈՒԻԶ
 ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆ ՀԵՏ

Կայսրը՝ ինչպէս յիշած էինք նախորդ գլխուն մէջ.
 Անգլիոյ դէմ յայտարարած էր ցամաքային պաշարու-
 մը, բացի այդ, իր հրամանով Պուլժոնի նաւատորմիդը,
 կրկին կը պատրաստուէր, և նոր սպառնալիք մը կը
 ցցուէր Անգլիական կղզիներու ապահովութեան դէմ:
 Եթէ բոլոր վեհապետները, որոնք ինքզինքնին Ֆրան-
 սայի կայսրութեան բարեկամներ կը հռչակէին հարկ
 եղած օրինաւորութեամբ ձեռնառն գտնուէին ցամա-
 քային պաշարումին. Անգլիան և իր իշխանութեան
 անկումը մօտալուտ էր: Պէտք էր ոչ թէ միայն Պալ-
 թիկ ծովուն մէկ մասը այլև ամբողջ ծովը գոցուած
 ըլլար Անգլիացիներուն դէմ ինչպէս նաև ամբողջ Մի-
 ջերկրական ծովը: Հռովմի մէջ Պապը Նաբօլէօնի դէմ
 պայքարի առջին ազդանշանն տուաւ բացարձակապէս
 մերժելով մասնակցիլ պաշարման ազդուելով կարգ մը
 Կարտինալներու տուած գէշ խորհուրդէն: Նաբօլէօն
 կարգ մը թղթակցութիւններէ վերջ ուր կը քօղարկու-
 էր իր ամբողջ հաստատամտութիւնը, դէմ առ դէմ
 Պիոս Է. Պապին, խոնարհ յարգանքի ձևերու տակ,
 որոչեց լմնցնել: Գրաւել տուաւ մեր խումբերուն միջո-
 ցաւ Հռովմը 1808 Օգոստոսին: Սէնթ-Անտ դղեակին

վրայ մեր եռագոյնը կը ծածանէր, Պապը բերուեցաւ Սալօն: Կայսրը ցոյց տալ կ'ուզէր թէ որքան կը տարբերէին իր յարգանքը Պապին հոգեւոր իշխանութեան հանդէպ, և իր հետեւելիք քաղաքականութիւնը երբ և կեղեցւոյ պետը, աշխարհական վեհապետի մը պէս թշնամութեամբ կը չարժէր:

Ըսուեցաւ վերջը, թէ այս բանը Նաբօլէօնի քաղաքականութեան մէկ սխալն էր, որքան ալ սուր մը հատու և յաղթական ըլլար, պէտք չէր արտաւորուէր բարձրանալով այն անձեռնմխելի իշխանութեան վրայ, որպէսին էր Պապութիւնը:

Այս որոշումը սակայն, անոր աշխարհական իշխանութեան դէմ էր:

Ան ունեցաւ սակայն իր հակադդեցութիւնը, զայրացնելով և զրգուելով կաթոլիկութիւնը կայսեր դէմ, մանաւանդ շատ մը արքայականներ, որոնք չուտով մոռցան, որ այդ կրօնը շատ պարտական էր անոր որ, նոյն կրօնքին պաշտամունքը վերահաստատած էր Ֆրանսայի մէջ:

Պապին հետ այս գժտութենէն առաջ տեղի ունեցած էր Բօրթուկալի գրաւումը, 1807 Նոյեմբերին:

Անգլիան բռնաբարելով և ոտնակոխ ընելով մարդկային ամէն տեսակ իրաւունքը Գոթենհակը սրմբակոծած և թալլած էր անոր զինամթերանոցները:

Նաբօլէօն որոշեց վռնտել Անգլիացիները Բօրթուկալէն: Ժիւնոյի հրամանին տակ Ֆրանսական բանակ մը զրկուեցաւ հոն, որ կայծակի արագութեամբ անցաւ Սպանիան, մասաւ Լիզպօն և վառտեց Անգլիացիները:

Նաբօլէօն այն ստեն ստիպուած էր ուշադրութիւնը դարձնելու այլ տեղ — ասիկա իր չքմեղանքն է — վերահաս դէպքերու հետեանքով, իր ամբողջ

ասպարէզին մէջ միակ սխալն ըրաւ, այն ալ Սպանիոյ պատերազմն էր:

Այն ատենները Սպանիոյ թագաւորն էր ծերունի Կարոլոս Դ-ը. և թագուհին էր Լուիզա Թագուհին: Սպիկա «երեւութական» էր: Իրականութեան մէջ երկիրը կառավարողն էր արկածախնդիր մէկը չուանէն փախած մարդ մը, որուն անունն էր Մանուէլ Գոտուա որ շնորհիւ թագուհին մեծանձ նպաշտպանութեան կրցած էր հասնիլ թագաւորութեան ամենաբարձր և պատուաւոր պաշտօնին և ամբողջ երկիրը կը տառապէր և կը հեւար անոր բռնութեանց և ճնշումին տակ: Իսկ զփոփոքները կը բոլորուէին Ասթիւրիներուն իշխանին շուրջը:

Արդէն Բրուսիոյ պատերազմի ընթացքին, Իէն-նայի յաղթանակէն յիշ տուաջ, Գոտուան իր անձնական կացութիւնն ու գիրքը զօրացնելու համար վատարար դաւաճանօրէն կը ծախէր իր հայրենիքին շահերը և փառքը. երբեմն մէկուն, երբեմն ուրիշի. մը հետեւելով բախտի կշռի նժարին, որ կը ծռէր մէկ կամ միւս կողմ, և փորձած էր յարձակում մը մեր Միտիի Գաւառներուն վրայ, Անգլո-Բօրթուգալեան բանակի մը օժանդակութեամբ:

Սակայն Իէննայի յաղթանակը դինք իր գաղափարէն ետ կեցուցած էր և վերջը տեսնուեցաւ թէ ինչպէս քծնելով կայսեր բարեկամութիւնը խնդրեց:

Ծերունի Կարոլոս թագաւորը այս ղէպքերէն ծանրապէս աղքուած, հիւանդ ինկաւ և Գոտուան ըսկտաւ չարք մը էնթրիկներ, մեքենայութիւններ նիւթել և հեռացնելու ջանալ մերձաւորագոյն թագաժառանգը որ իր կողմէն կայսեր օգնութիւնը խնդրեց:

Այս քառսի ընթացքին ծայրայեղ անշիխանակա՛նութեան և ամօթալի խառնակութեանց միջոցին, Ժո-

դովաբային ըմբռնութիւն մը պայթեցաւ 1808
Փետրուարին 19ին: Կարոյոս թաղաւորը իր զաւկին
ի նպաստ հրաժարեցաւ գահէն, և իր աղան Ֆէրաինանդ
է. անոր յաջորդեց:

Նաբօլէօն չճանցաւ այս յեղափոխութիւնը և
հայրն ու աղան Պալօն կանչեց, և շուտով նշմարեց
հօր և որդւոյն միջև գտնուող ներոյժի պակասը:

Կարոյոս ու Ֆէրաինանդ հրաժարեցան գահէն և
յանձնեցին Նաբօլէօնին որ առաւ զայն իր եղբօր
ժողէֆին: Միւրա անոր տեղ կ'ըլլար Նաբօլիի թագա-
ւորը:

Կարոյոս քաջուկցաւ Քօմբիէնյը, Ֆէրաինանդ
ապրեցաւ Վալէնսի դեակին մէջ: Անմիջապէս Սպա-
նիացի ազնուականներէ կազմուած յանձնախումբ մը
եկաւ Պալօն, և հրաւիրեց Սպանիոյ նոր թագաւոր՝
Ժօզէֆը: Բայց ժողովուրդը մօլեռանդ կրօնականներու
կողմէ զրգուած որոնք Թրանսպիւնիը կը ներկայա-
ցնէին որպէս հերետիկոսներ, եկեղեցիները քանդողներ
առք ելաւ միահամուռ:

Սօրտափելի ապստամբութիւն մը ծայր առաւ
ամբողջ Երկրին մէջ, և ստեղծի պատերազմի մը ազ-
գանջանը առաւ, որ բացի բաղմաթիւ մարդոց կորստ-
եան պատճառ գտնուիլէ ունեցաւ այն տխուր հետե-
ւանքն ալ որ մեր զինուորներուն լուսագոյնն ու մեծ
մասը անչարժութեան դատապարտուեցաւ Պիրէնեան-
ներէն անդին: Ժողովուրդային շարժումը, մօլեռանդ
զրգուածեանց հետեւանքով ստացաւ վայրագ նկարա-
զիր մը. որ առ յաւէտ Սպանիացի ժողովուրդին պատ-
մութեան մէջ պիտի մնայ ամենամեծ ամօթը:

Մեր թղթատարները, մեր հիւանդները և մեր
վիրաւորները վատաբար կը խեղդուէին: Կը թունաւոր-

էին այն ազգիւրները, ուր մեր գինուորները կ'երթա-
յին ջուր խմելու:

Իրաւ է թէ, Մարաջախա Պէսիէր կը շահէր
յազթանակ մը, որուն հեռեանքով նոր թագաւոր ժո-
ղէֆ կը մտնէր Մատրիտ, բայց մեր գունդերը Վարէն-
սի առջև ստիպուեցան ետ քաշուիլ, և զօրավար Տիւ-
բօն Պայլէնի մէջ պաշարուած, ստիպուեցաւ ստորա-
գրել հաշտութիւն մը:

Սպանիացիները, իրենց զարաւոր աւանդու-
թեան օրինաւորութիւնը ժխտելով բռնաբարեցին այդ
հաշտութեան պայմանները:

Նաբօլէօն հոն չէր: Այնպէս որ, Անգլիացիները
քաջալերուած անոր բացակայութենէն որ մինչև այն
առին գոհացած էին հետուէն նայիլ ցամաքի պտտե-
րադմբերուն, յարձակեցան մեր վրայ, և Վիլլէնկիթըն
Ժիւնօյի վրայ շահեցաւ Սենթրալի ճակատամարտը,
ստիպելով մեզ Բօրթուգալը պարպել: Այս մահացու
պատերազմին վերջ մը դնելու համար Նաբօլէօն մտա-
ծեց թէ ժամանակն էր, անձնապէս միջամտելու: Ան
էրֆիւրթի մէջ. ժողով մը գումարեց թագաւորներու
հետ և մասնաւորապէս համաձայնեցաւ Ռուսաց Կայսեր
հետ որ Ժօղէֆը իբր Սպանիոյ օրինաւոր թագաւոր
պիտի ճանչնար. ի փոխարէն Ֆրանսոն ալ պիտի
ճանչնար Ռուսական յաւակնութիւնները Ֆինլանտիոյ
Մօլտավիոյ և Վալաչիոյ վրայ:

Նաբօլէօն Էրֆիւրթի մէջ իր փառաց պագաթ-
նակէտէն հասած էր չրջապատուած էր՝ բազմաթիւ թա-
գաւորներէ և թագուհիներէ և ամբողջ ամիս մը տօ-
նական հանդիսութիւններ կատարելով: Ամէն ոք իր
հրամանները մօրկ կընէր, իրմէ խօսք մը, ժպիտ մը

կ'ականակէր, ամէնքն ալ կը վախճան իրմէ. Քօժէտի Պրան-
սէզի գերասանները որոնք յատկապէս էրֆի բթ գացած էին,
բազմաթիւ թագաւորներու ներկայութեամբ, դասական թա-
տերախաղեր կը ներկայացնէն. Դալմա դափնիներ կը շահէր
իսկ Օրիորդ Տիւշէնուայի յաջողութիւնները անհաշուելի կը
դառնային: Նարոյէօ, ընկերակցութեամբ իր հետևորդներուն
գորանցքներ կը կատարէ. Իլենայի պատերազմի դաշտը կ'այ-
ցելէ, Գերմանիոյ մտաւորական դասակարգին յաւագոյն տար-
րերը կ'ը դունի, հոկտեմբեր 12 ին Պատուոյ էլէյտնի աստի-
ճանին կը բարձրացնէ կէօթէն և Վիլսնտորը, «Իրը յարգանքի
հայտուն ապացոյց մը, նշանաւոր տաղանդները պատուելու
համար», Վերջապէս, 2 որ յետոյ կը մեկնի էրֆիւրթէն, ուր
ամբողջ շարաթներ իշխած էր թագաւորներու և իշխաններուն
վրայ. կը վերագառնայ Պրանսոյ գրեթէ անմիջապէս կը մեկ-
նի Ղէպի Սպանիա, անձամբ վարելու համար Ֆրանսական
քանակին հրամանատարութիւնը: Իր գորավարները ձախողած
էին, Պրանսացի զինուորները բաղխած էին սպանիական հայ-
րենասիրութեան և անգլիական ուժերուն առանց վերջնական
յաղթանակ մը տանելու՝ կրնար ուրեմն չարժիլ ալ: Անմիջա-
պէս հաւատարիմ իր գործի մէջ սովորական փութկոտութե-
ամբ 150000 մարդ առաւ մեծ քանակէն և զանոնք միասին
տարաւ Սպանիա ուր արդէն 100000 հօգի կար: Ասիկա ե-
ղաւ մարդկային արագավազ հեղեղ մը, որ ամէն բան տակն
ու վրայ ըրաւ, Նոյեմբեր 10ին ան կը յաղթէր Պուլոյի մէջ,
22ին էքլինոյայի մէջ, 23ին Թիւտէլայի մէջ, և ղեկաւորներ
չորսին ան կը մտնէր Մատրիտ վտանգաւոր և արկածալից
ճամբաներէ անցնելով և մահացու կոիւններ մղելէ վերջ, հոն իր
առջի գործը եղաւ հաւատարմութեան Ատեանին վերացումը:
Աւատակաւ իրաւունքները ջնջեց, Հակառակ անոր որ կ'յա-
րը յարգանք տաձէր Ղէպի այն բանը կրօնական էր, չէր կրո-
նար մոռնալ ընաւ. վայրագութիւնը մոլեռանդ քահանանե-
րուն, որոնք ջարդի տուին մեր հիւանդներն ու վիրաւորները
Սպանիոյ ճամբուն վրայ ուստի հրովարտակով մը հրամայեց

վանքերու երկու երրորդը փակել։ Այս միջոցին Մուլթ կը փախցնէր Անգլիացիները, որոնք կը գտնուէին Մօրի հրամանին տակ. զանոնք կը հալածէր մինչև Գոյոններ, սպաննելով անոնց 2500 զինուորը. մնացածները իրենց փրկութիւնը գտան միայն արագօրէն բրիտանական առագաստանաւերուն մէջ մտնելով։ Էան շարունակեց Սարակուսայի պաշարումը, որ հակառակ իր բնակչութեան հերոսական և ռոսկալի դիմադրութեան, ինկաւ մեր ձեռքը. դէպք աւիս տեւող պաշարումէ վերջ 1808 Փետր. 21ին, Այս քաղաքին անկմամբ պատերազմը թէև վերջացած էր բայց հետի էր խաղաղելէ, և դեռ բազմաթիւ Ֆրանսացիներ ինկան մեռած մօլեռանդ հայրենասէրներու հարուածներուն տակ, սեպ երկրիս և ժայռերուն վրայ։ Սպանիոյ այս դէպքերը պէտք է ըսել, Անգլիոյ ախորժակները բացած էին, որ մեծ հաճոյքով կը տեսնէր Նաբօլէօնին խառնուած ըլլալը արգահատելի արկածախնդրութեան։

Անմիջապէս սկսաւ նորէն իր դաւերուն՝ Աւստրիոյ հետ. որուն տուաւ 100 միլիոն ռսկի որպէսզի ան անգամ մըն ալ պատերազմ հրատարակէ Ֆրանսայի դէմ. Միւսնոյն առատաձեռնութեամբ ան ջուրի պէս կը հոսեցնէր իր ռսկին. Ֆրանսացիներու դէմ գրգռելու Գերման ժողովուրդը. նոյնիսկ ամենայնոքին գիւղերուն մէջ իսկ գաղտնի ընկերակցութեանց միջոցաւ։

Աւստրիան, Անգլիոյ առաջարկին ընդառաջելով համաձայնեցաւ, որովհետև հարիւր միլիոնը մէկ կողմէն կը ժպտէին իրեն, իսկ միւս կողմէն Աւստրիան կը խորհէր թէ մեծ բանակը գրեթէ տառանորդուած էր, նուազելով հարիւր յիսուն հազար հոգի զորս Նաբօլէօն իր հետը Սպանիա տարած էր։ Այսպէս կ'ուզէր առիթէն օգտուիլ, և մասնակցելով Հին Գերմանիոյ ԶինԱնճՈՒԹԵԱՆ մը, 300 հազար հոգինոց նոր բանակ մը կազմակերպելէ վերջ պատերազմ յայտարարեց մեզի դէմ։

Արդարև Աւստրիան իրաւունք ունէր յուսալու թէ այս անգամ պիտի կրնայ զետնահարել պատերազմի այս անաւոր

հսկան, քանի որ Մրանսաթի զինուորները աստիճանաբար էին Սպանիոյ, Լիտաւիոյ, Հոլանտայի, Գերմանիոյ մէջ, որով անորոշ բան մըն էր յաղթանակ տանիր, ասկէ զատ Մրանսաթի զինուորական փառքի մէջ խեղդուած էր. ու այնքան պատերազմներու աղմուկին մէջ զլուխը կորսնցուցած, խաղաղութիւն և հանդարտութիւն կ'ուզէր:

Իր հրամանատարութեան տակ 180000 հոգինոց բանակ մը ունենալով Արհիդուքս Կարոլոսը 1809 Ապրիլ 8 ին մտաւ Պաւերիա, իր նախկին պարտութեանց վրէժը լուծելու մտօք:

Նաբոլէօն տեղեկանալով հեռագրական նշանագրերով ըրհուպ, ապրիլ 13 ին միկնեցաւ Բարիզէն և հասաւ 16ին Պաւերիայի թագաւորին քով և միացաւ մեծ բանակին զոր նոր հաւաքած զինուորներով զօրացուցած էր ու կարգ մը անօրինութիւններ շրաւ և զինուորներուն ուղղեց հետեւեալ թեւադրիչ խօսքերը.

« Զինուորներ, Դաշնակցութեան հողամասը բռնաբարւեցաւ, Աւստրիացի զօրավարը կ'ուզէ որ մենք փախչինք իր բանակի տեսքէն, և իրեն թողունք մեր դաշնակիցները ես կը հասնիմ ահա կայծակի արագութեամբ, Զինուորներ, ես ձեզմով չըջապատուած էի, երբ Աւստրիոյ կայսրը եկաւ Մօրավիոյ իմ հիւղակս, և դուք լսեցիք իրմէ թէ ինչպէս ան իմ գութս կը հայցէր և նոյնիսկ կը խօստանար մշտնջենական բարեկամութիւն մը: Մենք յաղթական երեք պատերազմներու մէջ, Աւստրիան մեզի կը պարտէր շատ բան, սակայն երեք անգամ խոստումնադուրժ եղաւ ան, մեր անցեալին յաջողութիւնները մեզի կ'երաշխաւորեն ապագային յաղթանակը: Քալենք ուրեմն, և մեր տեսքին թող թշնամին ճանչնայ իր յաղթականները: Երբ Նաբոլէօն ձեռք առաւ զորքերու ուղղութիւնը անձնապէս, Ապրիլ 17ին, Տալուսթ Ռաթիզպոն կը գտնուէր 50000 հոգիով, իսկ Մասէնա կը գրաւէր Սկրսպուրկը 60000 հոգիով: Նաբոլէօն փութաց բռնել այդ երկու կեդրոններու մէջնէդ կարեւոր կէտը արգիլելով Աւստրիացի զօրավարն, կտրել իր երկու զօրավարներուն կապը:

Ապրիլին 20 ին կր չահէր Ապէնսայ'րկի ճակատամարտը, 21 ին կր գրաւէ Լանթսհի.թը, 22 ին զանոնք կր ջախջախէր Էքմուլի մէջ, շինգ օր տեղող պատերազմի մէջ անոնցմէ 60000 մարդ և 100 թնդանօթ և իրենց բոլոր ռազմանիւթերովը միասին կ'առնէր եւ Վիեննայի ճամբուն վրան էր, Մայիս 10 ին Վիեննան անձաւտուր եղաւ պատերազմի յայտարարութենէն ամիս մը ետք:

Կայսրը իր յայտարարութեան մէջ րրած խոստումը կր բռնէր. 1809 Մայիս 22 ին Նաքսլոն ամբողջ ալիստինցոյց տուաւ այն մեծ ոյժը, որ պատմութեան մէջ հիացմունքի կէտ մը կ'էմնայ, 100000 զինուորնոց բանակի մը աչքին առջեւ անցաւ Դանուբ գետը, Էսլինկ գիւղին առջեւ, հոն երկու օր տեղող սոսկալի և արիւնահեղ պատերազմը անվճռական մնաց. Նաքսլոն, հաստատուեցաւ Լօպօ կղզիին մէջ, ուր կէ կր հրամայէր Դանուբի երկու եզերքներուն, Էսլինկի այս երկու օր տեղող պատերազմին մէջ կորսնցուցիւք 16000 հոգի:

Կայսրը ինքզինքը այնքան բազմաթիւ անգամներ ենթարկած էր կրակին, որ զօրավար Վալթէր ամենավտանգաւոր մէկ ժամուն պրոաց. «Տէր իմ հաճուեցէ՛ք, այլապէս ստիպուած պիտի ըլլամ ձեզ իմ նոնաձիգներուս միջոցաւ փախցնել»:

Անդարմանելի մեծ կորուստ մը ունեցանք, յանդուգն և խիզախ մարաշախտ Լան ինկաւ, երկու սրունքները տարուելով ուռմբէ սը: Նաքսլոնին միացած էր Իտալիոյ բանակը, որ իրեն կր բերէր իշխան Էօթէնը և Մօրմօնթի Թուլիօ 5 ին իր ռազմական պատրաստութիւնները տեսնելէ զերջ. ան իր զինւորները հանեց Լօպօ կղզիէն որոնց թիւն էր 155 հազար, 5 հարիւր թնթանօթով: Աւստրիացիները չինած էին՝ սքանչելի փոքրիկ բերդեր, կեցնելու համար մեր զինուորները: Մեր բանակը դարձուց զանոնք, անօգուտ դարձնելով:

Աւստրիացի զօրավարը Վակրամի բարձրութիւնները գրաւեց:

Որմէ վերջ Աւստրիացիները յարձակեցան մեր բանակին ձախ թևին վրայ, հոն հանգիպեցան Մասէնայի, որ սովորու-

Թիւն ունէր ոչ նահանջելու և ոչ ալ պարտուելու : Մէջտեղը Տոուոյի Թնդանօթաձիգները և Մաքսօնալտի գունդերը խորտակեցին թշնամիին չեղորոնը, աջ կողմը կը գտնուէր Տափութ և Ուտինօ հաւասարապէս քաջ, յանգուցն և խիզախ, կը նետուին թշնամիին վրայ այն վստահութեամբ որ կուտայ տարուած յաղթանակներու երկայն շարք մը, կրնայ ըստիլ որ այդ օրը մեր զինուորական պատմութեան էջերուն ամէնէն գեղեցիկ մէկ դրուագն էր : Այս անգամ էսլիսկի ցաւագին յիշատակը սրբուած էր այն երեք օրերու ընթացքին, ուր բանակը անցաւ Դանուբէն և ուր կուուեցաւ կայսրը (6) ժամ ձիու վրայ մնաց և անմիջապէս որ թշնամին խուճապահար փախաւ, կայսրը չնացաւ պատերազմի դաշտին վրայ յոգնութենէն ընկճուած քայքայ յաղթական : Աւստրիացի զօրավարը ատիպուեցաւ նահանջելով կռուիլ, Այս ճակատամարտը զօրավարներ Մաքսօնալտին և Ուտինոյին տուաւ մարաջախտի գաւազանը և Մարմօնթր զօր կայսրը պատերազմի դաշտին մէջ իսկ մարաջախտ անուանած էր, ստացան Ռակիւսի, զրքսութեան տիտղոսը : Յուլիս 11 ին Աւստրիական բանակին խնդրանքով պինդադար մը կնքուեցաւ Յուլիս 12 ին, իսկ 1809 հոկտ. 14 ին վերջնականապէս ստորագրուեցաւ խաղաղութեան դաշնագիր մը Վիեննայի մէջ : Աւստրիան կորսնցուց իր հպատակներէն 3 միլիոն և ֆրանսական կայսրութիւնը հարստացաւ Իլլիրիան և մինչև Սափ նահանգները :

Անգլիացիները փորձած էին իջնել Հօլանտա և կը զբոսաւէին Ֆլէսինկը, բայց Ֆուչէ, Նաբուլէօնի բացակայութեան պէտք եղած միջոցները ձեռք առած էր, ազգային պահակները իրենց հրկիրը պաշտպանած էին և Անգլիացիները կորսնցուցին հոն 12000 հոգի և ստիպուեցան պարպել Ֆլէսինկը : Այսպէս այս պատերազմը որուն վրայ յոյս դրած էին, վերջնականօրէն պարտութեան մատնուեցաւ մեր անմահ կայսրը : Ի մնաց իրենց կը լմար, բացի այդ կ'ստիպուէին վճարել պատերազմական մեծ տուգանք մը : Վակրամէն Բարիզ վերադարձին, յաղթական մեծ մուտք մը գործած էր դէպի քաղաք :

Եւ ժողովուրդին յաղթական ազադակները հանդարտելէն ետք ան ստիպուեցաւ նախիլ դէպի ապագան, ժողէֆինի հետ իր աւուսնութենէն զաւակ ունեցած չէր, էիչդ է թէ, ան որդեգրած էր, կայսրուհին նախորդ ամուսնութենէն ունեցած զաւակները, Ուստի որոշեց բաժնուիլ ժողէֆինէն, 1809 ղեկտ. 15 ին կայսրը և կայսրուհին հաւաքուեցան ի ներկայութեան մեծ դիւանապետի, և կայսերական ընտանիքի բոլոր իշխան և իշխանուհիներու: Տեսարանը շատ յուզիչ և սաստիկ կակնցուցիչ էր, որուն պարզ յիշատակն իսկ մեծապէս կ'ազդէ մարդկային ազնիւ սրտի մը վրայ:

Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ տոյժ բաժանման տխուր տեսարանն ու արգահատելի պարագաները. Նաբոլէօնին առաջին սենեկապանը՝ Բօնստան, խօսելով կայսեր ու կայսրուհիին վերջին տեսակցութեան խիստ սրտառու և սրտաշարժ դրուագներուն վրայ. «կայսերական ընտանիքը մեծ արարողութեանց յատուկ համազգեստը հագած՝ հաւաքուած էր, երբ կայսրուհին ներս մտաւ շատ պարզ շրջազգեստով մը առանց զարդարանքի, անիկա տոգոյն էր բայց հանդարտ ու կոթնած էր Հորդանա թագուհիին թեկին՝ որ իր օգոստափառ մօրը չափ տոգոյն և շատ աւելի յուզուած էր, կայսեր քով ոտքի կեցած էր Պօհարնէ իշխանը, թեկերը խաչաձև ու ժոնքան ուժգին կերպով ցնցուած էր որ կարծես թէ պետին պիտի իյնար: Երբ կայսրուհին ներս հրամցուեցաւ, կոմս տ'Անժլի ամուսնալուծման պաշտօնագիրը կարդաց: Ոորունկ լռութեամբ մտիկ ըրին զայն. ամէնուն գէժքին վրայ առնկութիւն մը կար. կայսրուհին ամէնէն աւելի անխորով կ'երեսար. թէև այտերէն վար չարունակ կը հոսէր արցունքը, աւիկա նստած էր թիկնաթոռի վր վրայ. սրահին միջտեղը և արմուկը սեղանին կոթնցուցած էր. Հորդանա թագուհին ոտքի վրայ, իր ետին կեցած կ'արտասուէր: Երբ պաշտօնագրին ընթերցումն աւարտեցաւ, կայսրուհին կտնգնեցաւ և ձայնով մը որ հեծկրլտանքներու մէջ կը խեղդուէր, արտասանեց հաւանութեան խօսքը. «Ես, քաւ ան, հաճոյքով կուտամ, իմ օգոստափառ և սիրելի ամուսնին առնուելութեան ամենամեծ ապացոյցը

որուն նմանը երբեք չէ տեսնուած՝ երկրի վրայ ոչ մէկ ատեն։ Ամէն բան ես ստացայ իր բարութենէն։ Իր ձեռքն է որ զիս սլակեց, և այս գահին վրայէն, ընդունեցի միայն, իրոյ և յարգանքի ապացոյնները։ Ֆրանսացի ժողովուրդէն։ Ես կ'ըմբռնեմ և զիտեմ բոլոր ստիպողական անհրաժեշտութիւնները, և կը հաւանիմ լուծման այն ամուսնութեան, որ յետ այսու արգելք մըն է միայն Ֆրանսայի ապագայ բարօրութեան դէմ, որ պիտի զրկէ հայրենիքս գեղեցիկ պատենութիւնն ունենալէ օր մը կառավարուելու այն մեծ ժարգուն հարազատ յաջորդներէն, որ անտարաւոյս նախախնամութեան կողմէ սահմանուած էր, ջնջելու համար սոսկալի ու փոխարկալից յեղափոխութեան մը չարիքներն ու պատուհասները, չրջելու քառորդն և վերահաստատելու Աստուածային տաճարը, Գահը և ընկերային դասակարգը»։

Կայսրուհին մեծ դժուարութեամբ արտասանելէ վերջ այս վերջին բառերը, խեղդուեցաւ արցունքի հեղեղի մը մէջ։ Յետոյ ստորագրեց ամուսնալուծման յայտարարութիւնը, և ելաւ գնաց Հօրդանո թագուհիին թևը մտած միշտ, էօթէն իշխանն ալ միևնոյն ժամանակ դուրս ելաւ բայց ոյժը հատնելով երկու դռներուն միջև գետին ինկաւ, հարկ եղած խընամքը տարուեցաւ իրեն։ Այս արտաճախիկ տեսարանին առջև և տխուր արարողութեանց պահուն կայսրը այնքան խորապէս զգացուած և յուզուած էր որ չկրցաւ բառ մըն իսկ արտասանել, ժէսթ մը չբրաւ, այլ արձանացած միաց աչքերը գրեթէ մոլորուն և անշարժ, եւ այս տխուր յիշատակելի տեսարանին, բոլոր վկաները՝ մեծ դժուարութեամբ կրցան զըսպել իրենց յուզումը, և նոյնիսկ քանի մը հոգի չկրցան զըսպել իրենց արցունքը և խառնելիս ալիք քաղցր և եղբարախտ կայսրուհիին դառն արտաստ նքներուն, ժողէֆին քաշուեցաւ Մալմէզօն և երկու օր վերջ ձերակոյտը կ'արձակէր ամուսնալուծութեան վճիռը դեկտեմբեր 15 ին, Գալով եկեղեցական իշխանութեան հարկ չ'եղաւ վազել մինչև Հոռովմ։ 1810 Յունվար 12-ին Բարիգի պաշտօնաթերթը կը յայտարարէր թէ Նաբօլէօնի և Ժօզէֆինի կրօնական ամուսնութիւնը լուծուած էր։

կայսրուհի տիադորը պահելու իրաւունքը տրուեցաւ Ժողէֆին Պօնաթնէյին, որ հաստատուեցաւ վերջնականօրէն Մալմէզօն, հոն էր որ Պօնաթարթ կուգար հօնգչիլ Եգիպոսի արշաւանքէն և իտալիոյ փառապանծ յաղթանակներէն վերջ, Հոն էր, որ եկաւ ան պատըսպարելու իր վիշտը և մեղամաղձոտութիւնը, Հոն էր որ հետեւեցան բարեկամութիւնն ու համակրութիւնը բոլոր անոնց որոնք մօտեցած էին իրեն։ Փետրուար 7 ին ամուսնութեան պայմանագրութիւն մը ստորագրուեցաւ Վիեննայի մէջ, Նաթօլէօնի և արհիդքսուհի Մարի-Լուիզի միջև։ Այս վերջինը անմիջապէս ճամբայ ելաւ Պէպի Բարիզ։

Կայսրը, արհիդքսուհի Մարի-Լուիզը դիմաւորելու համար իր քոյրը, Պրօնօ ղրկեց։ Հոն Ծրանսացիներու ապագայ կայսրուհին, թողուց բոլոր այն զգեստներն ու զարդերը որ Աւրստրիայէն իրեն հետ բերած էր, և հագաւ այն զգեստներն ու զարդերը որոնք ֆրանսական գործարաններու արտաւորութիւններն էին, Ան՝ յաջորդաբար անցաւ Միւնիխէն, Օկլըսպուրկէն, Սթիւթկարտէն, Քապլոտուհէն, և ամէն տեղ ընդունուեցաւ մեծ հանդիսութեամբ։ Եւ ճամբուն բոլոր տեղերու թիւիւն ընթացքին բոլոր քաղաքներուն մէջ խանդավառ ընդունելութեանց արժանացաւ։

Սթրազպուրկի մէջ, կայսեր մէկ թիկնապահը Մարի-Լուիզին՝ նամակ մը և գեղեցիկ ծաղկեփունջի բերաւ իր ապագայ ամուսինէն։ Առաջին տեսակցութիւնը տեղի պիտի ունենար, Բօմբէյնիէյի մէջ, Զօրավար Տիւրանի կինը սապէս կը նկարագրէ անոնց հանդիպումը, իր յիշատակներուն մէջ, «Երկու կառքերը իրարու հանդիպեցան Սուասօնէն 4 մղոն հեռու, կայսրը վար իջաւ կառքէն երբ Մարի-Լուիզ կայսրուհին կառքին դուռը բացուեցաւ, Նաթօլէօն աւելլի վրան վազեց քան թէ վեր ելաւ կառքէն, Մարի Լուիզ արդէն նախապէս ստացած էր անոր նկարը և այնքան նայած էր անոր որ դիմագիծերը ընտանի դարձած էին իրեն։ Մարի-Լուիզի հետ կար Քարօլինը, իսկ Պօնաթարթի հետ Միւրան, պահ մը երկուքն ալ զիրար գիտեցին լուռ ու մուռ, առաջին անգամ

կայսրունին սկսաւ խօսիլ և լսաւ, «Ճէ՛ր Արքայ ձեր դրկած նկարէն աւելի գեղեցիկ էք», Նաբոլէօն ալ գայն հրաշալի գտաւ և այնքան խելոյր գլխէն գնաց որ հագիւ յսնի՝ ի վայրկեան կանգ առած էին Սուսսօն և ահա որոշեց զիչիլք անցընել Մարի-Լուիզի հետ Քօլբրուխէյն մէջ, այնպէս կ'երևայ թէ Նաբոլէօնի աղաչանքները որոնց միացան Նապոլի թագունին ստիպումները մղեցեն Մարի-Լուիզը որ բան մը չի մերժէ իր բարեբաւօրի՝ ամուսնոյն, կայսրունին Մարի Լուիզ իր ամուսնացած ժամանակը հագիւ կը բոլորէր իր կեանքին 19 գարունները՝ յաղերը խարտեալ էին, աչքերը կապոյտ և խիստ արտայայտիչ, աղնուական քալումքով և բարձր հասակով, իր գեղեցիկ և փափկի՛ ձեռքերը և նուրբ ոտքերը իբր տիպար կրնային ծառայել, ամբողջ իր անձէն թարմութիւն, երիտասարդութիւն և առողջութիւն կ'արտաշնչէր, անկա երկչոտ էր և արշաւներին մէջ սկիզբները վերապահ գիրք մը կը բռնէր, իսկ մտերմական չըջանալին մէջ սիրալիր և գուրգուրալիր էր։

Արդարև Նաբոլէօն, Միլանը հետն առնելով մեկնած էր կառքի մը մէջ առանց զինանշանի և ան վերադարձաւ անոր հետ որ միայն իր կինը պիտի ըլլար «պաշտօնապէս» քանի մը օր վերջը Նաբոլէօն սիրահարած էր Մարի-Լուիզին և շատ նախաձեռն էր Բաղաքային ամուսնութիւնը տեղի ունեցաւ 1810 Ապրիլ 1-ին Սէն-Գլուաի մէջ իսկ յաջորդ օրը՝ Լուվրի քառակուսի սրահին մէջ, Նաբոլէօն ինք անձամբ հսկած էր Մարի Լուիզի տրուելիք նուէրներուն ընտրութեան վրայ. «Որոշած եմ որ, կը գրէր, օտիտը անցնի 120 հազար Ֆրանկը, իսկ վարդակոյտը 100 հազար Ֆրանքը, չալերը և տանթէլները պէտք է որ արժեն հազար 80 Ֆրանք, համագումար 300 հազար Ֆրանք այս մասին որևէ զեղջ չեմ ընդունիր» Ծէսչի կարտինայը, ամուսնական օրհնութիւնը տուաւ Լուվրի սրահներէն մէկուն մէջ, որ փոխած էին մատուռի, թագաւորներու, իշխաններու, դեպպաններու, մարաջախտներու, և Ֆրանսացի 13 կարտինալներու ներկայութեան, Աւելի վե-

րը ըսած էինք թէ, Նաթուլէօն միայն մէկ սխալ գործած էր իր կեանքին մէջ, Սպանիոյ պատերազմը, իր ամուսնալուծումը և վերի ամուսնութիւնը Աւստրիացի այս իշխանուհիին հետ, երկրորդ սխալը եղան:

Նոր կայսրուհին, երբեք չկրցաւ ժողովուրդականութիւն չանիլ և սիրուիլ Ֆրանսայի մէջ, ասիպիսի երկրի մը մէջ որ ամէն բան օտար էր, և ժողովուրդը կը տեսնէր անոր մէջ աղջիկը, մեր ամէնէն աւելի կատաղի թշնամիներէն մէկուն: Եւ շատ մը աւելորդապաշտ մարդիկ կ'ըսէին, թէ Նաթուլէօնի ամուսնալուծը ժողէֆինն հետ, սկիզբն էր իր ամուսնալուծման բախտին հետ: Եւ սակայն 1810 տարին եղած էր ֆրանսական կայսրութեան ամենաբարգաւաճ, մեծութեան, հպարտութեան, ամենափառաւոր և փայլուն շրջանը, որուն մասին պիտի ջանանք տալ գաղափար մը:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

ՆԱԲՕԼԷՕՆԻ ԶՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՓՆՌՔԻՆ ՄԵՇՈՒԹԻԻՆԸ

ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ. ԳԻՏՈՒԹԻԻՆ-

ՆԵՐԸ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆԸ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵ-

ՐԸ. ՆԱԲՕԼԷՕՆ ԻՐ ԸՆՏԱՆԵԿՍՆ

ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՁ.

Ֆրանսական կայսրութիւնը 1810 ին հասած էր իր փառքի և զօրութեան գագաթնակէտին: Ռօտաւորապէս, Մեծն Կարոլոսի վերահաստատեալ կայսրութիւնն էր, Նաթուլէօն յաղթած էր Աւստրիան Օսթերլիցի մէջ, Ռուսիան Էյլայի և Ֆրիտլէնտի մէջ, Ան վերականգնած էր Բօլօնիան և հրապտակեցուցած՝ Սպանիան: Երկրորդ անգամ յաղթած էր Աւստրիան Վալերամի մէջ, իր յաղթական գունդերուն գլուխն անցած ան յաջորդաբար մտած էր, Միլան, Մատրիտ, Պեռլին, Վարշաւա, երկու անգամ Վիեննա: Յարգելով Մեծ քահանայապետին հոգևոր իշխանութիւնը, ջնջած էր անոր աշխար-

հական իշխանութիւնը, էրփուրթի մէջ տեսած էր թագաւոր-
ներ որոնք կը փութային իր քով, որպէս աշխարհակալի մը
շուրջ։ Ան փեսան էր Աւսարիոյ կայսեր։

Պրանսական կայսրութիւնը կը բաղկանար այն ատեն
հարիւր երեսուն նահանգներէ։ Ժընէվ, Անվէրս, Էքսլա-Շաբել,
Պրանս, Ճենովա, Ամսթերտամ, կը կառավարուէին Պրանսա-
ցի կուսակալներու կողմէ, և Սգրիականի երկայնքը կը կազ-
մէր, Իլլիրեան նահանգները՝ Պրանսական ընդհանուր կառա-
վարութիւն մը, Այս հոգամասերը զորս թուեցինք, կը ներ-
կայացնէն ֆրանսական իշխանութեան ենթակայ երկիրները,
կաղմելով Ազգային հոգամասը։ Բայց, ասկէ զատ կան նաև,
ԱԻԱՏԱՌՈՒ Պետութիւններ, միացած ֆրանսական կայս-
րութեան իրենց հիմնարկութեամբ, որէնսդրութեամբ, կամ
իրենց վեհապետներով, ինչպէս Լիտվոյ, Նաւի, Սպանիոյ,
Վէսթֆալիի, Թագաւորութիւնները, որ կը կառավարուէին
իր եղբայրներուն և փեսաներուն կողմէ։ Պալլերայի, Վիւր-
թէմպլերի և Սաքսի Թագաւորութիւնները, իրեն ջանքերով
բարձրացած՝ վեհապետութեանց շարքերուն, կաղմելով Հոն-
նոսի դաշնակցութիւնը։ Վարչաւիոյ մեծ դքսութիւնը կայսեր
գործն էր, ինչպէս եղած էր Զուիցերիոյ բարեկարգիչը։ Այս
բոլորը ֆրանսական յեղափոխութեան արգասաբեր գործն էր,
յեղափոխութեան մը որ անկարող պիտի ըլլար եթէ երբեք
մնար, բաժանեալ, ինքնիշխան և ազդու, երբ կը մարմնա-
ւորուէր անձի մը մէջ, յեղափոխութեան մը որ տապալելէ
ետք անկարող ու անզօր գահ ու գալիսոն մը, նստած էր
նորակիրտ գահի մը վրայ, հիմնուած 1789 ի ազատական և
ամբակուռ վեհ գաղափարներու վրայ։

Նաբոլէօն մեծ, այդ աշխարհազոյրդ յեղափոխութեան
հարազատ զաւակներէն՝ կը շարունակէր ազատագրումի մեծ
գործը, տարածելով նոր գաղափարաբանութիւնը բովանդակ
Եւրոպայի մէջ, պարտադրելով գահինք երբեմն այն ժողո-
վուրդներուն, զորս կ'անգիտանային։ Հոննոսի պետութիւննե-
րը, Պիլճիգան, Հօլանտան ընդունեցին և պահեցին մինչև վերջ

Ֆրանսական օրէնքները: Զուլցերիան առաջին հիւպատոս Պօնաբարթի ազդեցութեան տակ հիմնովին քարեշրջուեցաւ: Գալով Իտալիոյ, 1789-ին մեծ ակզրուեցներուն ազդեցութեան տակ վերսնորդուեցաւ որ մինչև այն ատեն ստրկացած էր խիստ ճնշումներու տակ: Նաբլի մէջ Միւրայի իշխանութիւնը ձգած էր անջնջելի յիշատակներ: Անոր իշխանութեան ժամանակ ճամբաները շատցան երկրին մէջ: Պրանսացիներուն զալը, Նաբոլէօն Ա.ին ազդեցութիւնը, այս երկրին համար եղան նոր «վերածնունդ» մը: Գերմանիան իսկ, այնքան անհաշտ ֆրանսական մտքին հետ խորունկ կերպով ազդուեցաւ, միացաւ, նորոգուեցաւ ու աճեցաւ կայսերական իշխանութեան շունչին տակ: Կաթոլիկ գերմանները Նաբոլէօնին է որ կը պարտին իրենց դաւանանքին ազատութիւնը և որոնք ստուար թիւ մը կը կազմեն հոն: Որովհետև կայսեր երևուածէն առաջ, նոյնիսկ Սաքսի մէջ, բողոքական կրօնքը մեծապէս կը ճնշէր կաթոլիկութիւնը: Նաբոլէօն հաստատեց նոր թագաւորութեանց մէջ կրօնական թոյլտուութեանց գաղափարները, հետեանքը, հաւասարութեան ամենատարրական ակզրուեցին:

Այսպէս ազատական գաղափարները օգտակար եղան բոլորին, Սաքսի կաթոլիկներուն, Պալմիրայի բողոքականներուն, Պրանքֆորթի Հրեա Կրօն և Հոննոսի եզերքին վրայ բնակողներուն: Վերջապէս Նաբոլէօնեան օրէնքները հաստատուեցան Վէսթֆալիի, և Պատի գքսութեանց մէջ, նշմանապէս Պրանքֆորթի և Հէս-Տարմաթատի մէջ: Ապանիա իսկ, հաւատաքնութեան և միջնադարեան գաղափարներու վերջիկ պատնէշը, ստորագրեց 1812-ին: 1791-ին ֆրանսական սահմանադրութիւնը, և Շուէտը, կառավարուած Պրանսոյի նախկին մարաշխիստ Պէրնատթ թագաւորի կողմէն, բացուեցաւ ազատաշունչ ու ազատաթոիչ ֆրանսական իռէալներու առաջ, այսինքն անդիմադրելի յառաջդիմութեանց, որոնց մէջէն կ'ընդնշմարուէր 19^{րդ} դարը:

Այսպէս տեղի կ'ունենար աշխարհի մակերևոյթէն կեն-

սական կերպարանավորութիւնը միմիայն ֆրանսական ներութին մղումին տակ, Այսպէս Նաբոլէօնի հսկայական հանճարը յեղաշրջած է բովանդակ Եւրոպան և հիմէն սարսաճ՝ հին միապետութիւններու հիմքը։ Պուրպօններու արքայական տունը որ երբեմն ունէր չորս գահեր այժմ կ'իշխէր ժիւղն հեռաւոր և պզտիկ Սիկիլիոյ թագաւորութեան վրայ։ Պրէկանս արքայական ընտանիքը ստիպուեցաւ փախչիլ Պրագիւլիա։ Գերմանական կայսրութիւնը, եկեղեցական պետութիւնները հիմա յիշատակներ էին լոկ։ Սափուա ընտանիքը Սարտինիա աքսորուած էր, Բրուսիան նստածուած, Աստուրիական կայսրութիւնը քաղցած յաղթուած՝ և այլևս սահման չունէր ո՛չ Իտալիոյ և ո՛չ ալ Միջերկրականի վրայ։ Հափէն էր ըսել, որ յեղափոխական այս գաղափարներու տարածուիլը Եւրոպայի մէջ, կը գրգռէր միապետները և զանոնք կը մղէր զինակցելու հանճարի մարդուն գէժ, որ իր անձին վրայ և իր գործերուն մէջ կ'ամփոփէր և կը մարմնաւորէր բոլոր այս վերակազմութեանց, բարենորոգումներու սկզբունքներն ու ընկերային ազատագրումն։

Դիւրահասկնալի է, դիւրահասկնալի նաեւ ան որ Անգլիան կրցաւ հինգ անգամ Եւրոպան գինեղ մորանսայի դէմ։ հինգ անգամ Նաբոլէօն պարտութեան մասնեց այս մշտանորոգ և սակայն միշտ յաղթուած զինակցութիւնները, Բայց ճակատադրականօրէն այս հերոսական և սիրտանհան ձիաւորը ընկճուեցաւ վերջապէս՝ յարձակողներու կրկնակ, անդուռ ու անդադար հարուածներուն տակ։ Երոնց թիւը կ'աճէր օր քան զօր։ Թուական առաւելութիւնները եղան միակ պատճառը որ զգեստեց այս տիտանը վաթերլոյի մէջ։

Նաբոլէօնի կառավարութեան գործերուն բարեբար ազդեցութիւնը սքանչելիօրէն մեծ հղաւ մորանսայի վրայ։ Կազմակերպեց երկրին մէջ ԱՄԷՆ ԲԻՆ, և այդ հաստատութիւնները մինչև այսօր կը կրեն անոր ասեղծագործ և կեանքար հանճարին նշանները։ Մենք վերը ըսինք նախապէս, թէ ան ինչպէս վերակազմած էր, քաղաքացիական օրէնքները կամ «Նաբոլէօնեան» օրէնք»

ները, Ն՝առնալէս ան կազմակերպից կայսերական համալսարանը որուն բացի անունէն, որ փոխուած է հիմա, կը մնայ նոյնը ինչ որ էր անոր հաստատած ատեն: Հիմնից նախ ամէն ճիւղի, մասնաւոր ԱԿԱԴԵՄԻԱներ կայսերական դասընթացքներու թիւին հաւասար: Իւրաքանչիւր ԱԿԱԴԵՄԻԱի գլուխը վարիչ ժը կար, և իւրաքանչիւրին մէջ կար գրականութեան և գիտութեանց համալսարան ժը, կ'աւանդէին բարձրագոյն ուսումներ, տալով երեք աստիճաններ, նախ իրաւագիտական աստիճան և վարդապետական աստիճան, իսկ յետագայունցը՝ մասնաւորապէս երկրորդական ուսմանց համար ուսող զգական մարմիններ պատրաստելու: Ահաւասիկ՝ թէ ինչ կ'ըլլէր Նաբոլէոն բոլոր այս հիմնարկութեանց մասին լինելի կ'իյնար ստեղծել ազատ ասպարէզ մը՝ անշահախնդիր և լուրջ, որ միայն դպրութեանց և գիտութեանց համար աշխատէր: Այս է իմ ֆրանսական համալսարանիս իտէալը: Իր անդամները դատաւորներուն պէս ցկեանս պաշտօնի անխախտական իրաւունք պիտի ունենան: Ես ուզեցի նաև որ ան ըլլայ շատ ուսեալ և գիտուն: Ես կը սիրեմ ուսողական և բնական գիտութիւնները, անոնցմէ իւրաքանչիւրը զրահաչիւ, քիմիաբանութիւնը, բուսաբանութիւնը մարդկային մտքի մասնակի գեղեցիկ մէկ կիրարկութիւնն է: Իսկ դպրութիւնները՝ ասիկա մարդկային հոգին իսկ է: Դպրութեանց ուսումը, բնդհանուր դաստիարակութիւնն է, որ կը պատրաստէ մարդը ամէն բանի, ասիկա հոգւոյն դաստիարակութիւնն է: Այսպէս կ'արտայայտուէր մեծ վեհապետը գրականութեան մշակոյթին մասին, գիտուն ուսողագէտը որ միքինական ճիւղի գիտութեանց ակադեմիային անդամ էր Նաբոլէոն՝ հիմնած էր այսպէս ազատ քաղաքային դասակարգ մը որուն կեանքը նուիրուած պիտի ըլլար «կրթելու մանուկները այնպէս, որպէսզի անոնք կարենան օր մը ըլլալ ընկերութեան անդամները ուր պիտի մտնէին»:

Համալսարանը ուրեմն կայսեր գաղափարով դատաւորութեան պէս էր, որուն պաշտօնէութիւնը ցկեանս անխախտութիւն

ունէր, Հաստատութիւն ժր րացարձակապէս անկախ քաղաքական վերիվայրումներէ, որուն բնաւ խառնուելու չէր: Որովհետեւ կուսակցական սին պայքարներու մասնակցելու աստիճան պիտի նուազեցնէր իր արմէքը և անակնաձեւի պիտի դառնար: Այն միջոցին ուր ան երկիրը կ'օժտէր. այնպիսի նոր կազմակերպութիւններով, որոնց առկունութիւնն ու գիմագողական ոյժը ժամանակը ինքը՝ ցոյց տուաւ է, կ'զբաղէր նաև պետութեան հասցթներու տնտեսութեամբ, և այնքան լաւ լաջողեցաւ իր նպատակին մէջ որ պիտակաւ պիւտճէն 800 միլիոնը չանցաւ: Ան որոշեց գործադրութիւնը երկրին համար, աւագ կարևորութիւն ունեցող հանրային շինութեանց, և առաջին անգամ շնորհիւ կամորջներու և ճամբաներու շինութեան զխանականաց մարմինին, որուն արժանի մօծ կարևորութիւն ժր տուաւ էր, իր անդամներուն մասնակի արժանիքները ն համար յաջողեցաւ Թրանսան ծածկել ճամբաներու ցանցով մը, որ այսօր իսկ հլացում կ'ազդէ բովանդակ աշխարհի: Շնորհիւ այս նոր ճամբաներու, Վանտէն, Պրաթանիան րացուեցաւ Ներքին վաճառականութեան առաջ և քաղաքակրթութիւնը իր շողշողուն լոյսը կըրցաւ վերջապէս հասցնել մինչև այդ երկիրները, որ մինչև այն ատենները մնացած էին կիսավայրենի վիճակի մէջ: Սօնթսէնօսի և Սիմբլօնի ճամբաները կայսեր գործերն են: Սիւրի ջրանցքը՝ Պրէսթի մէջ, զինուորական մեծագոյն նաւահանգիստն են պարենաւորութիւնը ապահովելու համար: Շէրպուրկի թուժրին շինութիւնները փութացուց և կարողացանել տուաւ Անվերսի նաւահանգիստին նաւակայարանը ու զինամթերանոցը: Բարիզ անեղձանելի յուշարձաններ կը պարտի անոր, որոնց մէջ ամենահիւանային և հոյակերտն է «Բաղթական կամարը», էթուսլի հրապարակին վրայ շինուած, ի պատիւ Սեծ Բանակի փառքին:

Քարոսէլի հրապարակին յաղթական կամարը, Վանսօմի հրապարակին սիւնը Եւրոպայի մէջ մեր պատերազմական յաղթութեանց ընթացքին գրաւած թիղանօթներու պղինձէն շի-

նուած : ինքն էր դարձեալ որ բանալ կուտար սքաւելի ճաւ-
բայ մը՝ Ռիվօլիի փողոցը, կը կառուցանէր Մատթէնը, օրէնս-
դրական մարմինի չէնքը, վերջացոց Պանթէօնը, Լուվրը
Թիւյրրիլին միացուց, ընդարձակ մթերանոցներ շինեց որպէս
զի Բարիզ միշտ քառասուն օր պահեստի ալիւրի մթերք ու-
նենար ուտեստեղէնի նուազութեան պարագային : Պրոչօ ա-
ռաջին կուսակալն Ուէնի, կայսեր ցուցմունքներուն վրայ 12
տարուան միջոցին Պրանսայի մայրաքաղաքը ձեւափոխեց : Բա-
րիզ չէր միայն օգտուողը այս մեծ ձեռնարկութիւններէն,
Լիօնի մէջ Պէլքուրի հրապարակը և Պորտոյի մէջ կարօն գի-
տին վրայ շինուեցան կամուրջ մը, և կարելի է ըսել, թէ
Պրանսայի մէջ չկայ անկիւն մը, որ վրիպած ըլլայ իր վերած-
նող և բարերար ուշադրութենէն : Կայսրը, աչքի առաջ ու-
նենալով այն մեծ փտանգը որ անգլիական պատերազմական
նաւերը կ'ենթարկէին ծովային վաճառականութիւնը, ար-
գիւնեց ծովէն պարենաւորուածը, որով անհամեմատօրէն մեծ
մղում տուաւ ցամաքային վաճառականութեան և ճարտարա-
րուեստին : Թեւադրեց քիմիագէտներուն որ միջոցը գտնեն
ճակնդիղով փոխարինելու չաքարեղէքը, որ ծովերէն անդին
հեռաւոր երկիրներէն կուգար :

Տը Լըսէր առաջին անգամ ըլլալով Բարիզի մէջ հիմնեց
ճակնդեղէն շինուած չաքարի առաջին գործարանը, այդ
առթիւ Նաբօլէօնի ձեռքէն իսկ ստացաւ Պատուոյ Լէգէօնի
խաչը 1806-ին : Կայսրը կազմակերպեց ճարտարարուեստի
ցուցահանդէս մը որտեղ հաւաքուեցան 1500 ցուցադրողներ :
Քաջալերելով ժագուաբը ստեղծեց, մեքենական հիսուածեղէ-
նի ճարտարարուեստը, պաշտպանելով Ռիչար Լընուարը, Ֆը-
րանսա մոցուց բամպակը մանելու ճարտարարուեստը : Օպեր-
քամբֆի հետ, ան յաջողեցաւ ստեղծել և ծաղկեցնել տալ
«Ժույի կտաւի» ճարտարարուեստը : Յիշելու արժանի է մե-
քենագործ Գարսէլը որ մեքենական լապտերը հնարեց, կայ
նաեւ նշանաւոր և գիտուն ժամագործ Պրէկէնը : Երկար պի-
տի ըլլար յիշել այդ ժամանակաշրջանին բոլոր հնարիչներուն

անուանները, զորս կայսրը գտաւ ու քաջալերեց և արժանանալով թագին, հանդիսացաւ մեծագոյն պաշտպանն աշխատանքի և ճարտարարուեստի՝ Բագի այդ, գործաւորին համար, մոդովուրդի մարդուն համար անսահման խնամք մը և գորգութեան մը ունէր 1811-ին հունձքը գէշ կը նախատեսուէր. Նաբոլէօն անխոնջօրէն կը ջանար ապահովել ժողովուրդին ուստելիքը, կուգայ Պ. տը Մօնթալիվէ, որ կարծեց թէ կրնար հաճոյք մը պատճառել վեհապետին և ցրուել անոր մտահոգութիւնները ըսելով, որ «հացը չպիտի պակսեր բայց սուղ պիտի ըլլար». Նաբոլէօն այս բառերուն վրայ տեղէն ցատքեց և պոռաց բարկութեան շէտով մը. «Պարոն, կ'ըսէք թէ հացը չպիտի պակսի, բայց սուղ պիտի ըլլայ... և որոնցմով կը կտրծէք թէ կ'զբաղինք մենք երկու մօտէ իմեր, հարուստներով. Իրապէս շատ քիչ կը հոգամ զանոնք: Ես գիտեմ, թէ անոնք որ ոսկի ունին միշտ հաց պիտի գտնեն այս աշխարհի մէջ: Ինչ որ կ'ուզեմ լաւ կը լսէ՞ք զիս, այն է թէ ժողովուրդը միշտ հաց ունենայ, որ ըլլայ առատ, լաւ և աժան, այն է թէ վերջապէս գործաւորը կարենայ սնուցանել իր ընտանիքը, իր օրական վաստակով ։

Սոսեցանք այն յառաջդիմութեանց մասին, որոնցմով Նաբոլէօն օժտեց երկիրը, աշխարհի պատմութեանց մէջ նմանը չտեսնուած իշխանութեան մը ընթացքին, Հիմա, պիտի խօսինք քիչ մը մարդուն, իր իսկ մասին, և դնահատել զայն, ոչ միայն իր մեծ հանճարին ցուցադրութեանց ընթացքին մէջ, այլ իր ընթացիկ կեանքին մանրամասնութեանց մէջ:

Նախ և առաջ տանք կայսեր ֆիզիքական մէկ պատկերը, որքան ալ անոր պատկերը ըլլար իւրաքանչիւր ֆրանսացիին աչքին առջև ու արտին մէջ:

Ուրջակ հասակ, մեծ գլուխ, ճակատը բարձր և լայն, Նաբոլէօն ունէր յստակ կապոյտ աչքեր, իր նայուածքը իր հոգւոյն վիճակին համեմատ, սոսկալի կայծեր կ'արձակէր, որուն մէջ սակայն առհասարակ կար մշտական քաղցրութիւն մը: Ան ունէր, պզտիկ, ճերմակ և շատ գեղեցիկ ձեռքեր,

երբ կը պտտէր սովորութիւն ունէր բռնել գլուխը՝ հակած դէպի առաջ, և ձեռքերը խաչաձև ուժ կոնսիւն հալին իր գրութիւնը գրելէ անընթեանելի էր։ Իր ասողութիւնը երբեմն շատ նուրբ, երբ պէտք ըլլար, երբ կ'ուզէր, կարելի էր րսել կրնար չիմանալ ամենաերկար և տաժանելի յոգսութեան, զոր ցոյց տուած էր պատերազմներու ընթացքին, բաժնելով իր զինուորներուն զրկանքներն և տանջանքները։ Քիչ կը քննաւար, և կրնար հսկել երկար ժամեր։ Հրաման քած էր որ զինք անպայման և շուտով արթնցնեն վատ լուրեր հաղորդելու համար, պէտք չէ ժամանակ անցընել լսելու համար վստահ մը, անոր առաջի առնելու համար։ Դալով լաւ լուրերու միշտ ժամանակ կարելի էր գտնել զանոնք իմացելու։ Հագուելու մէջ ունեցած իր պարզասիրութիւնը, առակի կարգ անցած է և եղած առասպելական, Վոլթիժօրներու պահակագունդի գնդապետի համազգեստին վրայէն, որուն բացուածքէն չ'երևէր Պատուոյ Լէգէոնի մեծ ժապաւէնը որ կ'անցնէր իր բաճկոնին տակէն, ան կը կրէր իր դասական քիսկոյն քաղցորդ և կը դնէր իր անմահ պզտիկ գլխարկը։

Պատուոյ Լէգէոնի շքանշանէն և Իտալիոյ երկաթեայ թագի զինանշանէն զատ ուրիշ պատուանշան չէր կրիր։ Կայսրը մեծ համակրութիւն և արհամարհանք կը տածէր յեղափոխութեան մարդոց հանդէպ, ոչ թէ 1789-ի, որոնց վրայ կը հիանար և որոնց աշակերտն էր ինք, այլ 1793-ի ճիւղանքներ և արիւնարբուներու հանդէպ, և զանոնք Լուի ԺՁ-ի սպաննիչներ կը կոչէր։ Որքան որ ինքնիր մէջ պարզ էր, սակայն կը պահանջէր որ իր արքունիքը ըլլար վերջին ծայր պերճ և շքեղ։ Ըսած էինք թէ ան օտեղծած էր շոր ազնուականութիւն մը, որ կը նոյնանար Թիւրյըրիին և հինին հետ, հաւդիսաւոր ընդունելութեանց ընթացքին։

Մարգիդ տը Սէկիւրը, կայսերական արքունիքին մեծ արարողապետն էր, և ծայր աստիճան հոգ կը տանէր արքունիքի սովորութեանց անթերի ըլլալուն։ Հետաքրքրական տեսարան մըն էր տեսնել այս մարաջախտները, դուքս կամ

իշխան դուրձած, այն անտաշ գիշերները, զսփան և խիտ իրենց ոսկեզարդ և ոսկեհոտ զգեստներուն տակ իրենց օրի կուրծքերը զարդարուած Պատուոյ Լիզէնի կարմիր մեծ ժապաւէններով, և խառնուած նախկին տղնուօպետութեան ներկայացուցիչներուն հետ վեհապետին սրահներուն մէջ իրաւ է թէ բոլորը դիւրաւ չէին հանդուրժեր արքունական այս նրբութեանց և կանոններուն, և յաճախ զօրսպետ կ'երևար մարգալտի ոսկեհամուկ զգեստին տակ, ինչ որ արքունիքին կուտար տարօրինակ հրապուր մը:

Նոր դասուհիներուն մէջ շատերը խոնարհ ծագում ունին. Տիկին Լրֆէպլոր. մարաջախաին կինը ծանցիկի դասուհի հղած էր: Մեծ յարգանքի արժանի կին մըն էր, բարի և անձնազոհ, զոր մեծութիւնները չէին կրցած բնաւ եղծանել անոր ազնիւ նկարագիրը: Լրֆէպլորը ամուսնացած էր անոր հետ երբ դեռ նա արդուկիչ էր, իսկ ինքը՝ մարաջախաւ, տակաւին յիսնապետ, իր լիզուն շատ աւելի անուշ կը տեսնուէր իր ֆրանսերէնի սխալներով, բայց իր սիրան էր որ կը խօսէր իր բերնով: Չայն կարիլի էր պատրաստ տեսնել միշտ ամէն տեսակ բարեսիրական և անձնուիրութեանց գոյժերու համար: Սկիզբները հին ազնուապետութեան պատկանող կիներ նեղացած երեոյթ մը ունէին, տեսնելով այս վերջին հասնողը այս մայր Լրֆէպլոր իւշպէս կ'անուակէին զայն քիչ մը արհամարհանքով: Բայց կայսրը մեծ համարում և մասնաւոր յարգանք կը տածէր այս տիպար և արժանի կնոջ, այնպէս որ այդ հպարտ կիները բոլորն ալ լռեցին: Կայսրը ցոյց կուտար այսպէս իր ուշադրութեան առարկայ դարձնելով համեստ ծագում ունեցող այս կնոջ որ ունէր անբասիր վառք մը, թէ ինք յեղափոխութենէ ձեռնդ առած վեհապետ մըն էր, և թէ ամէն մարդ իր ծագումը ինչ որ ալ ըլլար կրէար հասնիլ պատիւներու ամենաբարձր գագաթնակէտին երբ իր հայրենիքին ծառայէր, օրինաւոր և փայլուն կերպով: Եւ տեսնուեցաւ որ մը, որ իր հանրապետական սկզբունքներու հիման վրայ կողք կողքի նստեցնել 7 թագաւորներ իր գահին քով,

հաւատարմապէս քովէ քով իր մարաջախտներուն հետ, հին գործաւորներ և մարաջախտունի լըֆէպփրը, հին արդուկիչը, րապասեյ տալ նախասենեակի մը մէջ բարեւելու Կոյսըջ, Նաբոյէօն խիստ սովորութեանց տէր էր։ Ան հասկցած էր թէ, մոլութիւնը երբ կը մտնէ Արքունիքէն ներս, հոն տխուր փայլով մը կը ճառագայթի, և ճակատագրականօրէն կը բերէ կործանումը այն ընթիմին որ կ'ընկղմի անոնց մէջ։

Այսպէս, իր իշխանութեան ընթացքին երբեք չ'անհունեցան, Լուի Ժ-ի և Լուի ԺԵ-ի ժամանակներուն պէս Սիրուհիներ, որոնք յաճախ կը յառաջանային նոյնիսկ այն աստիճան, որ թագաւորէն կը պահանջէին այն շնորհներն ու պատիւները զորս կը վայելէին թագուհիները Կայսերական արքունիքը այս տեսակէտով անմեղադրելի էր, անքննադատելի։ Եթէ պատահած են, ինչ որ կայ և միշտ պիտի ըլլան, արկածներ, անոնք եղած են անհատական և կը պատկանին միայն ժամանակագրութեան ոչ թէ, բարեբախտաբար, պատմութեան, որպէս եղած են գայթակղեցուցիչ յարաբերութիւնները մեր միապետութեան վերջին թագաւորներուն, որոնք դժբախտաբար զարդարած են վերջին միապետներու ժամանակները։ Արդէն, ազնիւ և բարձր կնոջական դէմք մը կը հսկէր այս արքունիքին վկայ, և կը պարտադրէր ուղղամտութիւն և համեստութիւն, ասիկա Տիկին Լէօթիթիա Ռամօլինօն, Կայսեր մայրն էր։

Ան ունէր միաժամանակ դատողութիւն մը բացարձակ արդարութեան և մեծ սիրտ մը։ Երբեք մեծութիւնները զինք չ'ըլացուց և հպարտ չ'դարձուց զայն, ան միշտ ինքզինքը տեսաւ ընթանիլին մայր որուն հօգն էր միայն հսկել իր ութը զաւակներուն վրայ։ Ան չ'ըլապատուած միայն միշտ ականաժանքներով առարկայ բոլորի համակրութեան և յարգանքի։

Կոյսըրը չ'ունէր բնաւ անպատշաճ ընտանութիւն արքունիքի կանանց հետ։ Իր խօսակցութիւնը խիստ էր, թէ կիներուն և թէ այրերուն հանդէպ։ Օրմը պալատական շատ հրապուրիչ կիներէն մէկը հարցուց թէ որն էր այն կինը որ աւելի շատ կը սիրէր։ Ան որ աւելի քան զաւակ ունի պատաս-

խանեց ան. Ան կը խորշէր գիտուն գլխերէն և մեծամիտ եւ վեհ կի-
նեռէն և որ մըն ալ երբ իրեն կը խօսէին Տիկ. տը Սթալլի մա-
սին, ան հարցուց. միայն թէ, կարելի ալ զիսէ:

Այս ամէնէն կ'եզրակացուի այն, որ կայ. երական աւ-
թունիքը շատ հետաքրքրական երևոյթ մը ունէր, տարօրի-
նակ, որուն նմանը չէ ունեցած եւ րոպայի մէջ ոչ մէկ արքունիք:

Կայսրը կ'ընդունէր թէ իշխանի մը համար պզտիկ հոգի
չկան. Պետութեան երևութապէս ամէնէն անշտան դէպքն իսկ
իր ուշադրութենէն չէր վրիպիր, և զանոնք կ'ուսումնասիրէր
և կը քննէր նոյնքան ուշադրութեամբ և խղճմտանքով, որ-
քան քաղաքական ամենամանր դէպքերը.

Ռուսիոյ պատերազմի ընթացքին, երբ Ռուսիոյ քոզե-
րու մէջ էր, ան կը պատրաստէր հրովարտակ մը, որ կը հաս-
տատէր Գոմէտի ֆրանսէզի ներքին կանոնադիրը:

Մոսկուայի այս հրովարտակ կ'անոնագիրն է, որուն հի-
ման վրայ այսօր կը գործեն մեր ազգային թատրոնները.
Էյլոյի ճակատամարտին մէջ, հեռուոր նահանգներու դատաւ-
ւորներ և փոխ կուսակալներ կ'անուանէր:

Չէր ընդուներ բնաւ որ որեւիցէ պատրուակի տակ, պա-
լատին յարգարանքին համար դրամ վատնէին շալլօրէն, եւ
բոլոր ծախքերուն մօտէն կը հսկէր: Օր մը իրեն ցոյց տուին
թանկապին օթոց մը, որ դեռ նոր դրած էին: Կայսրը բան
մը չ'ըսաւ. անմիջապէս պզտիկ զմեյի մը հանելով գրպանէն,
պզտիկ կտոր մը կտրեց և առանց բան մըն իսկ ըսելու դրաւ
իր գրպանը: Քանի մը՝ որ ետքը լսուեցաւ թէ, զանազան
վաճառատուները գացած էր քաղաքային տարազով և բազ-
դատած էր նոյնատեսակ ապրանքներուն գները: Այն ատեն
ըսաւ իր մատակարարին Տեքէ սիրելիս. Աստուած հեռու պահէ զիս
մօսածեմ, թէ կը կողոպտէի զիս, քայց կը կողոպտեն ձեզ, եւ ապացոյց. այն
է թէ, դուք ասոր վնասած էի իր արժէքին մէկ երրորդ աւելի քան իր արժէքը:

Այսպէս, նոյն կարգ ու կանոնի սիրոյն, մեծապէս խիստ
էր, բանակի մատակարարներուն համար քրոնք կը հարստա-
նային զեղծարարութեամբ:

Օր մը իրեն կը ներկայացնեն մատակարար մը, կայսրը կը հարցնէ իրեն անունը, Վոլլան, Տէ'ր իմ կը պատասխանէ մարգր:

Եղական անուն, մատակարարի մը համար զիտել կուտայ նարոյնն. Բայց Տէ'ր իմ.—կ'ըսէ միւսը ստաղող, իմ անունս կը գրուի երկու «Էլ,ով: «Աւելի լաւ, կը պատասխանէ կայսրը, երկու «Էլ,ով (թէ ըսել է) շատ աւելի լաւ կը գողցուի»:

Նարոյնն հրամայեց ամսական 60000 միանքի մը կանոնաւորապէս վճարուիլ պետական գանձէն. Գոնթի իշխանին ուրիշ մը, Պուրպոնի դքսունիին, ամսաթոշակ մը Որլիանի դքսունիին, նմանապէս ամսաթոշակ մը ալ կապել տուաւ տնտուին, զժրախտ գահաժառանգ Լուի Ժէ.ին՝ որ մեղած էր Թաւրի բանտին մէջ, կոշկակար Ուիմոնի կոշտութեանց ու խժողութեանց հետեանքով, նմանապէս կենսաթոշակ մը Անկուլէ'ի դքսունիին, Լերգարութիւնն ու հաւասարութիւնը կայսեր առաջնորդն էր ամէն պարագայի տակ:

Կայսրը մեծ հաճոյք կ'զգար Պաղտատի նշանաւոր Ուալի-Ֆա Հարուն էլ Ռաշիտի պէս ծպտուիլ, որուն պատմութիւնը մեծ հաճոյքով կը կարդար «Հազար և Մէկ Գիշերներու» մէջ, և պտտիլ, Ժողովուրդին մէջ, քաղաքային հազուստով և ընկերակցութեամբ միայն քարտուղարի մը, նմանապէս քաղաքային տարագով, կը պատմուի թէ, երբ տակաւին Առաջին հիւպատոս էր, ան կը պտտէր Պոպուրկ Ուէթ - Անթուանի մէջ, անճանաչելիօրէն ծպտուած՝ կը մտնէ երեսագործի մը խանութը, իբր թէ համեստ կարասիի մը զինը պիտի հարցնէր, և ուզեց զիտնալ այն կարծիքը որ ունէին իր մասին, հոն աշխատող տասը տասներեկու գործաւորները, Եւսկսաւ քննադատել իր իսկ կառավարութիւնը. Ձեր Պոնաբարբը, րսաւ ան, ճակաւին լաւ բան մը չրաւ: Ի՞նչ է այս խաւաբանայ պզտիկ գորավարը, դուք շատ մեծ սխալ կ'ընէք հաւատարմով անոր, եւ բան մը սպասելով անկէ... Եւ դեռ շարունակելու վրայ էր այս թոնով, երբ գործաւորներէն մէկը անոր երեսին զօրաւոր ապտակ մը իջեցընելով, ըսաւ իրեն թէ, եթէ ճակաւին այսպէս շարունակէ, գէշ խո-

սիլ հանրապետութիւնը ազատով մարդուն հասցէլն ինք վիսէր թէ ինչ պիտի ընէին իրեն: Եւ *անմիջապէս*, տասը բրունցքներ կ'ըստպու- նային իրեն: Ծպտեալ զօրագարը հազիւ ժամանակ ունեցաւ ինքզինք ազատելու:

Ուրիշ անգամ մը, ծպտուած դուրս ելաւ թիւյրբիւ պա- լատէն, իրեն հետ նաեւ կայսրուհի Մարի-Լուիզ, ծպտեալ նը- մանապէս: Երկուքն ալ զուարճացան ժողովուրդին մէջ խառ- նուելով: Կեցան խանութի մը առջև ուր մոգական լապտերով պատկերներ կը ցուցադրէին երկու տուի, Պիլեկը վիճափառու- քիւնը կայսր եւ կայսրուհին, իրենց աշխուհիին մէջ: Նաթօլէօն այս տեսակ փախտական պատուանդները չատ կը սիրէր, որ թոյլ կուտայ իրեն խառնուիլ ժողովուրդին և յսել ինքն իսկ անոնց կարծիքներն ու մտածումները:

Կայսրը, որ ազնիւ և գեղեցիկ բաները զնահատելու բարձր առաքիւնութիւնն ունէր, մեծագոյն պաշտպանը եղաւ գիտութեանց և արուեստներու:

Գիտական չարժեւոր, իր իշանութեան տակ, նախաքայր եղած էր Ժ.Թ. Էլ գարու մէջ կարգ մը այլ գիւտերու և նշուա- ճումներու, որ կը յիշեցնեն գիտութեանց ճիւղերու մէջ այն նուաճումները զորս կայսրը կը ցաւ իրագործել գինուորական մարզիւրու մէջ: Երբեք գիտականներու նմանօրինակ անբախ- տատելի հոյս մը որ տեսնուեցաւ այն ատեն, նշանակելի չը դարձուց որեւէ իշխանութիւն մը, որ քան Նաթօլէօնի իշխա- նութեան փառաւոր ու պանծալի չըջանին:

Աշխարհի գիտութեանց պատմութեան մէջ, ամէնէն նշա- նաւոր հանդիսացողները կը գտնուէին արդարեւ Պօնաբարթի գիտութեանց կաճառի ընկերակիցներուն մէջ: Կայսերական գահին վրայ բազմելուն պէս զանոնք պատիւներով և տիտղոս- ներով ողողեց: խորունկ համոզումով կը հաւատար թէ իշխան մը ինքզինքը պատուած կ'ըլլար երբ օգնէր և քաջալերէր անոնք, որ կ'զբաղին գիտութիւնը յառաջացնելու, այսինքն մտրդկութիւնը զարգացնելու և մարդկային ընկերութեան բա- րօրութիւնը պատրաստելու: Եւ վեհապետ մը երբ զանոնք կը

պատու, կը վարձատրէ և քաջալիր կը հանդիսանալ, կը դառնայ իրական բարիքի մը ակնադրութիւնը: Այս գիտուններուն մէջ յիշեցնք մի քանիին անունները, Տիւրիւթրըն, Կիւվիէ, Մօնմ, Լակրանժ, Լաբլա, Տըլամպըր, Լալանտ, Շաթալ, Պիօ, Պէրթօլէթ, Վօգըլէն, Տ'օյ, Կէյ-Լիւսաք, Թէնար, Պիշա, Լիւսիէօ, Լամարք, Լասէրէտ, Ժօֆրօյ, Սէնթհիլէր, Մալթ-Պրէօն և այլն:

Նորագոյն գիտութեան այս հայրերը արդարև ամէն ճիւղի մէջ կուտային նոր ուղղութիւններ:

Բոլոր այն տիտղոսներուն մէջ որ կայսրը ունէր, ամէնէն աւելի, իր թագէն գատ, հպարտ էր, իր Ձեղում գիտական կոնառի տիտղոսով: Երբ տակաւին Առաջին Հիւպատոս էր, և աւելի պակաս զբաղուած էր պետական գործերով, քան, երբ կայսր եղած էր, և ամբողջ Եւրոպան էր, որ ստիպուած էր կառարել, յաճախ ներկայ կ'ըլլար Ակադեմիայի նիստերուն որուն նախագահ ընտրուեցաւ յեղափոխութեան Տրդ տարին:

Պէրթօլէ, Մօնմ, Լափլաս իր ամենասիրելի բարեկամներն էին, և յաճախ զիշերները անօնց երկարատև վիճաբանութեանց մասնակցելով կ'աշխարհ, այնպիսի հարցերու շուրջ, որոնք կը պահանջէին մեծ կարողութիւն, գիտական խնդիրներու մասին: Եւ շատ անգամ իր մտքին պայծառութիւնը ծայր աստիճան օգտակար կ'ըլլար այդ վիճաբանութեանց:

Այն միջոցին երբ կը պատրաստուէր Եգիպտոսի արշաւանքին, երբ Թուլօն հասաւ, նաւերը մտնելու հրաման տալու բանակին, լսեց որ ծայր աստիճան խիստ և արիւնալից խռտութիւններ ի գործ կը դրուէին գաղթականներու հանդէպ, և ծերունի մը հրացանազարկ հղած էր: Անմիջապէս, տեղւոյն զինուորական հրամանատարին խիստ և կտրուկ հրամաններ դրկեց և ստորագրեց, Պոնապարթ, անդամ Ակադեմիայի. ընդհանուր զօւապէս:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ՆԱԲՕԼԷՅՈՆԻ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀԱՆՃԱՐԸ

ՆԱԲՕԼԷՅՈՆ ԵՒ ԻՐ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ

Փորձեցինք այս քանի մը էջերուն մէջ, գաղափար մը տալ, այն ինչ որ եղաւ Նաբոլէօն, որպէս կազմակերպիչ, որպէս Օրէնսդիր, որպէս պաշտպան արուեստից և գիտութեանց, հիմայ պիտի փորձենք վրձինել և գաղափար մը տալ անոր զինուորական տաղանդին և հանճարին վրայ, ինչ որ յանդուգն և խիզախ փորձ մըն է. ինչի պէս հետեակագործի մը պետի՞ն համար: Ընչդ է թէ, ես ունիմ յիշատակր այն կարծիքներուն որ կ'արտայայտէին Մեծ մարդուն պատերազմներուն մասին, երեւելի զօրապետներու որոնց հրամաններուն տակ ծառայելու պատիւն ունեցած եմ:

Երբ երիտասարդ Պօնաբարթ մտաւ զինուորական վարժարանը, հոն սորվեցաւ պատերազմի արուեստը, այնպէս, ինչպէս որ կը սորվեցնէին այդ թուականներուն:

Աւանդական «կանոն մը կար ճակատամարտի» համար, որ էր, զնիլ գնդաձիգներն ու հետեակագործը մէջտեղ, և հեծելագործը իրկու թև հիւրուն վրայ, ասիկա «դասական» ձևն էր: Բրուսիոյ թագաւոր, Մեծն Ճրէտէրիք, արդէն արմատական փոփոխութիւն մը մտցուցած էր այս ձևին մէջ, ցոյց տալով, որ միակ մէկ ձև մը չկար ճակատամարտ մը հերսմայելու համար: Այլ իւրաքանչիւր ճակատամարտ պէտք էր կատարուէր, հետեւելով այն վայրին մասնաշաղկապութեանց ուր տեղի կ'ունենայ պատերազմը: Այնքին, այս մեծ հրամանատարը, կազմակերպած էր գնդաձիգներու վաշտը իր բանակներուն մէջ, ձիաւոր, աւելի չարժական ընելու համար զայն, և թոյլ տալու որ ճակատամարտի դաշտին վրայ դիւրաւ կատարեն տեղափոխուիլ: Կաթով հանրապետութեան առաջին զօրավարներուն, անոնք ալ, չստ կը ցրուէին իրենց գունդերը: Նաբոլէօն, անցեալի բոլոր այս դասերէն կրցաւ օգտուիլ,

և երկարօրէն խորհրդածած էր իր պահեստի գտնուած ատեն. երկար գիշերներ, երբ տակաւին զեղածիդ զօրաց պարգ տեղակայ մըն էր, առանց հարստութեան. Ան, պատերազմ կը քնէր որպէս ուսողագէտ մը, ինչպէս կը քնեն զբանաշուական և երկրաչափական խնդիր մը. Ան կ'ընդունէր տուեալներ, և կը փնտռէր և կը գտնէր արդիւնքներ:

Ինքն իսկ բացատրած է, որ, անցեալ պատերազմներէն հետեւութիւններ հանած էր անոնց պատուութիւնը կարդալով. Վարսունց նախաամառ մղեցի կ'ըսէր սն, և չկար բան մը, որ հոս ստովոմ ըլլամ, և չգիտայի առաջօրեմ իսկ: Անցեալին ուսումնասիրութիւնները իրեն պարտադրած էին, անսխալական կանոններու: Այն բանակը որ կը պաշարուի քաղաքի մը մէջ, այլևս տէրը չէ յարձակման կէտերուն, ան որ կը մնայ պատնէշի մը մէջ կը յաղթուի: Անիկա առաջին անգամ փառքը ունեցաւ ցուցնելու. կարևորութիւնը ստուար խուճերու կազմութեան. Ապացոյցը տուաւ փորձելով, հրետանիի անխորտակելի և անդիմադրելի զօրութիւնը և առաւելութիւնը, կարևոր ոյժ մը պահեստի դնելու. Բայց կարելի է ըսել թէ այս թանակի այն ֆօրմիւլը որ միշտ ի գործ դրած է, այն ալ իր խուճերուն կայծակի արագութեամբ շարժումներն են: Ան այնքան շուտ զանոնք կը տեղափոխէր կարենալ ըլլալու համար միշտ ճակատամարտի ամենաէական կէտին վրայ զոր ոչ ոք ըրած էր ցարդ. Այս կէտէն Նաթուրն մեծ առաւելութիւն մը ունէր թշնամիին վրայ, այնպէս որ իր բանակը յաճախ աւելի նուազ քան թշնամիինը, շնորհիւ իր շարժումներուն արագութեան, կը յարձակէր առաջ անոր օջ թևին վրայ, կը ջախջախէր զայն և յետոյ կրկին կը զարնէր միւս թևը, իրիտասարդ Հօրաս Ռասինի նման մաս առ մաս կը զարնէր երբ զգար իր անկարողութիւնը ամբողջը մէկ անգամէն զարնելու. Ան բանակը կը նկատէր, այնպէս, ինչպէս գիտուն մը կը նկատէ իր ճշգրտափ գործիքը որ սահմանուած է ծառայելու իր աշխատանքներուն. Ան ինքզինք վստահեցնելէ ետք թէ անոր բոլոր օրկանները կատարեալ վիճակի մը մէջ են, և որ պիտի

կրնայ կատարել մասնակիորէն կամ իր ամբողջութեան մէջ, բոլոր այն պայմանները որ կը պահանջուի իրմէ: Այսպէս կազմակերպած էր Նաբոլէօն իր բանակը, ան կը նախատեսէր ուժէն բան, կը խորհէր ամէն բանի մասին, ամէն բան ինքն իսկ կը հրամայէր:

Բանակի իւրաքանչիւր մասը ունէր իր հեծելագունդը և թնդանօթածիգներու ֆունդը. կայսեր համար հետևակագործը «ճակատամարտի թագուհին» էր պաշտպանուած գնդածիգներու վաշտով: Հեծելագունդը բախտորոշ վայրկեանին կը գործէր, յառաջապահի գերը կատարելէ ետք: Կայսրը միշտ պահեստի ունենալու համար, մեծ կարևորութիւն տուած էր կայսերակաճ պահակագունդին, Ան ընտրած էր երեսուն զօրագունդէ աւելի ընտրեալ մարդեր զորս կը կազմէին իր կայսերակաճ պահակագունդը բազկացած բոլորն ալ երկաթէ մարդոցմէ, պատրաստ ամէն զոհողութեան. և տալու իրենց կեանքը իրենց կայսեր համար անոր մէկ նշանին վրայ և անոնք ինքզինքնին վարձատրուած կ'զգային եթէ այս Մեծ Մարդուն նայուածքներէն մին իշխար իրենց վրայ: «Ջինուորներ» ունենալու համար ամէն տեղ և ոչ թէ վարձկան, կառապաններ. ան կազմակերպեց զինուորականօրէն, գնացքը թնդանօթածիգներու և կազմածքի:

Այսպէսով ան կ'ունենար ձեռքի տակ պատրաստ մէկ միլիոնի մօտ բանակ ժը:

Այս հսկայական գործին համար, նախ կազմակերպութեան, ապա յաղթութեանց և գրաւումներու. Նաբոլէօն ունեցաւ երկու տեսակ գործակիցներ, նախ իր զինուորները և ապա իր զօրավարները:

Իր զօրավարները. ան զանոնք ընտրեց ժողովուրդի զաւակներուն մէջէն, այն հերոսներու մէջէն զորս արտայրած էին հանրապետութեան պատերազմները ազատութեան պայքարի ջերմ շունչին տակ, և որոպայի դաշնակցութեան դէմ զիմադրութենէն:

Ան շուտով գիտցաւ գնահատել անոնց իւրաքանչիւրին

արժանիքը, Այսպէս, չուտով տեսաւ Միւրայի անձին մէջ
անպարտելի քաջը, զոր կարգից իր հեծելազօրաց վաշտին
հրամանատար և որ անցնելով իր վաշտերուն գլուխը, իր օ-
րինակելի և անդիմադրելի եռանդով զանաք կը կենդանա-
ցընէր, և Է գնահատած ըլլալով Նէյի արժանիքը, յանդուգն
մարաջախտը, որ իր Նոնաձիգներուն մէջտեղը, իր սարը կը
դնէր պատեանին մէջ և կ'առնէր հրացան մը, Վաթերլոյի մէջ
պոռալով. «Եկէ՛ք տեսէ՛ք, Թէ ինչպէս կը մեռնի Պրանսայի
մարաջախտ մը», Լեւա՛ղ այս հերոսը քրուն բրուսիական գրն-
դակները խնայած էին, դատապարտուած է եղեր ճակատա-
գրականօրէն իյնալու ֆրանսական զինուորներու տակ գընդա-
կահարուած՝ գոհացնելու քաղաքական զրէժիսի գրութիւն մը:

Երբ Նէյ ճակատամարտի դաշտին վրան գտնուէր ան կը
դառնար գերմարդկային, Մարդ մը չէ, այլ առիւծ մը կ'ըսէր կայսրը
տեսնելով անոր կռուիլը պարզ Նոնաձիգի մը պէս: Մենք չենք
կրնար թուել հոս մի առ մի մեծ արարքները Մեծ Կայսեր
տեղակալներէն իրաքանչիւրին, բաւական է յիշել անուննե-
րը. Պասիէրին, Սուլթին, Լանսին, Մօրթիէին, Պէրթիէին,
Սիւչէին, Մարմօնթին, Պրէօնին, Տալլուսթին, Կուլիօն-Սէն-
Սիրին, Մօնսէյին, Ուետինոյին, Գիլլէրմանին, Կօլէնգուրին,
Լըբիգին, Ժէրարին, Լազալին, Ֆրիանտին, Օկէրոյին, Լըֆէպ-
վրին, Ժիւնոյին, Մաքտօնալտին Մասէնային և այլն: Բո-
լոր այս մարդիկը անհատապէս աննուաճ, Նաբօլէօն զանոնք
նուաճած էր նայուածքով մը: Անոր անձին մէջ կ'ըզգային եւե
մը, կը գտնէին կայսրը՝ մէկ խօսքով:

Բարիդ քաղաքը, իր պուլփարներուն տալով այս անձնուէր
զինուորներուն անունները ինքզինք պատուած պէտք է ըզ-
գայ, Սօսելով օր մը իր մարաջախտներուն մասին, ան կ'ըսէր
Զար Աղեքսանդրին, «Ի՞նչ գաղտնիքս շատ պարզ է, կը տաք-
ցընեմ պազ գլուխները, և կրկին կը պողեցնեմ տաքերը»:
Զուր շատ պարզ է, պիտի ըսէք, այո, բայց զայն ի գործ
դնելու համար, պէտք է այն իշխանութիւնն ունենալ, որ
միայն հանձարը կուտայ:

Ան գիտէր զանոնք ժեղադրել ժիակ բառով, ինչպէս նաև զանոնք վարձատրել ժի ուրիշով:

Կայսեր ուրիշ գործակիցներն էին նմանապէս իր զինուորները որոնք ոչ նուազ գնահատելի էին քան իր զօրավարները: Այս, ինչպէս ան կը ճանչնար զանոնք, այս Թրանսալի ժողովուրդին զաւակները, կարող ամէն բանի. եթէ կարելի ըլլար զանոնք հասկնալ, ինչպէ՞ս ան գիտէր խօսիլ անոնց... ինչպէ՞ս ան գիտէր դպիլ անոնց սրտին ամենագգայուն թելին, ժիւկը որ կրնար զանոնք չարժիլ, ըսել կ'ուզեմ պատիւ, Նոյնինքն կայսրը զձայնելի մէկ էջի մը մէջ կը սահմանէ իր մարդոց հոգին:

Յրանացի զինուորը քամարսնող է, ան խօսողն եւ լրջութեամբ կը տեսէ իր մեծաւորներուն եւ սպաներուն բազմութիւնն ու տալանդը: Ան կը զինի պատերազմի ծրագրի մը եւ զինուորական գործողութեանց վրայ: Ան կրնայ հրաժեմ գործել, երբ հաւանի գործողութիւններ եւ յարգէ իր հրամանատարները, բայց հակառակ պարագային ալ բնաւ կտրելի չէ որեւիցէ յաջողութիւն սպասել:

Եւրոպայի մէջ միակ զինուորն է որ կրնայ անօթի փորանց կռուիլ, որքան ալ երկար տեւէ հակասամարտը, ան կը մոռնայ ուտել, բայց ընդհակառակը նոյն համեմատութեամբ ալ պահանջկոտ է որեւիցէ մէկէ աւելի երբ այլեւս բեմախոյն առջեւը չէ:

Յրանացի զինուորը մը տեղի կը շահագրգիռուի պատերազմը շահելու համար, քան Բռնսիացի սպայ մը:

Ուրիշ ազգերուն զինուորները պարտականութեան համար կը մնան իրենց պատեօթին վրայ վստեղի պարուն, Յրանացի զինուորը ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ, Առաջիկաները համազօր մը հանդէպ անտարբէր են, իսկ վերջիկները նուազագոյն: Յրանացի զինուորը մղողը միայն ՊԱՏՈՒԻն է:

Այնպէս որ Նաբոլէօն քաջ գիտէր իր գործը, երբ կը հաստատէր Ազգային Պատմականներ, զոր չ'անուանեց Սէն Լուի պատուանշան, ոչ ալ Սէն Նաբոլէօն Պատուանշան, այլ զայն կոչեց ՊԱՏՈՒԻՈՅ ԼԵԳԵՈՆ, և այն խաչը որ այլևս այդ հերոսները հպարտօրէն կը կրէին իրենց կրծքին վրայ, ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ Պատուոյ խաչը:

Ինչ գեղեցիկ զգացումով կը մղէր զանոնք Թրանսալի թշնամիներուն դէմ: Ան գիտէր «բոցավառել», այդ զինուոր-

հերոսն սրտերը, դեռ երէկ գիւղացիներ և գործաւորներ էին. և ինչպէս ան պիտէր գաղտնիքը փայլեցնելու անոնց միշտ բաց աչքերուն առաջ այս ճառագայթող լոյսը յաղթանակի և պատիւի զօր անկէ պիտի արօտացուար իրենց համար. իրենց զօրագունդին և իրենց ընտանիքին համար. եւ ան կը մղէր զանոնք կռուի և անոնք կ'երթային առոյգ ու կայտառ, քալելով գիտակցաբար զէպի մահ, կատաւը իրենց բերնին և ծխագլանիկներն իրենց աչքի թափունքին, մէջ, բայց սիրտը քաջ և հպարտ մեծ մարդուն մէկ նայուածով: Պրանսայի թշնամիները լաւ գիտէին Պրանսացի զինուորներուն արմէքը, անոնք կ'զգային որոշապէս թէ կայսրը գտած էր անոնց անձին մէջ, ան բման գործիքը շանթահարիչ յաղթանակի, միակ միջոցը անդիմադրելի և ամենի որուն նմանը եւրոպայի ոչ մէկ ազգ չ'ունէր:

Վիեննայի ճակատամարտէն վերջ, ուր Պրանսական բանակը հարձակարար պարտութեան մատնած էր իրմէ երեք անգամ աւելի բազմաթիւ թանակ մը, Ռուսիացի սպայ մը այսպէս կ'արտայայտուէր երկու բանակներու զինուորներուն մասին.

Եթէ պէտք ըլլար, կը գրէր. այս սպան, զորմածել մեր քաղաքները. Պրանսացիներուն դէմ, մենք շուտով յաղթական պիտի ելլէինք, անոնք փոքրիկ եւ օկար են, այնպէս որ մեր Ֆեռմանացիներէն մէկը կրնայ անոնց չորսը թղթենել: Բայց անոնք գերազույց եւ գերբնական էակներ կ'ըլլան կրակին առջեւ:

Անոնք կը տարուին այնպիսի եւեանդէ մը, որուն նմանն ու հետք չ'ընեն: Մեր զինուորներէն ոչ մէկուն վրայ: Արդարեւ ինչ կարելի է յուսով գիւղացիներէ որոնք կրակին կը մղուին ազնուականներու կողմէ որոնց վստահին բաժնեկից կ'ըլլան, բայց չեն բաժնէր երբեք վաճառուիքները:

Թշնամի պետի մը կողմէ այս խոստովանութիւնը ամենագեղեցիկ էջն է գրուած մեր զօրականներուն փառքը հռչակող: Ասիկա հոյակապ և ակնաբախ փառաւորութիւն է Պրանսական Յեղափոխութեան որուն գեղեցիկ սկզբունքները Պոնաբարթի միջոցաւ փոխադրուած գահին վրայ, կարող էին վառել Պրանսացի զինուորներուն սրտին ու հոգւոյ մէջ այնպիսի հայրենասիրական եռանդ մը և բոց մը որ զանոնք կը դարձնէր անպարտելի:

Նաբոլէօն իր այս անհուսաբարելի զինուորներուն առա-

տօրէն կը շալկէր ո՛չ միայն իր յարգանքները և համակրանքը այլ, նաև իր գորովը Զինուորները իրապէս իր սիրասուն զաւակներն էին և կը հսկէր անոնց վրայ ինչպէս կը հսկէ ընտանիքի գորովագութ հայր մը իր պղծիկներուն վրայ։ Մասնաւոր խնամք կը տալէր պարենաւորման համար, և շատ անգամ ներկայ կ'ըլլար ուտելիքի բաժանման տանն։

Յաճախ ան իր գինուորներուն հետ միասին՝ անոնց փայտէ պնակէն ապուր կ'ուտէր կամ իր նոնաձիգներէն սէկունդ գլուսէ շինուած գինիի աւանին մէջէն կը խմէր չին գինի սր։

Ինչ գիտէր վերջին խայր բարի ըլլալ անոնց հանդէպ։ Բրուսիոյ պատերազմի ընթացքին, Նաբօլէօն կը պտտէր վրաններուն քովերը, ուր կը հանգչէին իր մարդիկը, որոնք երեք օրէ ի վեր քնայած չէին, պահապաններ ազդին և անցին կեցած էին։ Կայսրը միակը կը պտտէր տեօնեղու համար թէ ահա թան իր կազմին էր։ Ինչ տեսն գիշերապահ գինուորներէն մէկուն առջի հասաւ, որ սառսիկ յոգնութենէ ընկճուած, ինկած էր գետին և քնացած, իր հրացանը իր մօտը։

Երբ Նաբօլէօն զայն արթնցնելու վրայ էր, գինուորը հրաւիրելու իր պարտականութեան գիտակցութեան, կ'անցնէր սպաններու խումբ մը որ կը քննէր գիշերապահներուն վիճակը, դժբախտ գինուորը յանկարծակիի պիտի գար և պիտի պատժուէր։ Ընդփոյթ կայսրը անոր հրացանը կ'առնէ և կը կենայ անոր տեղը։ Գիշերուան ազճամուղջը մէկ կողմէն և զօրավարին հազուստին պարզութիւնը միւս կողմէն փոփոխութիւնը կարգի և անակատելի կը դարձնեն։

Հերթապահ սպանները կ'անցնին և կը հարցնեն կարգաւորութեան։ Նաբօլէօն կոտալ և հերթապահները կ'երթան։ Նայն միջոցին գինուորը ձայնէն կ'արթննայ, կը տեսնէ իր հրացանը ուրիշ մարդու մը ձեռքը, անմիջապէս կը յարձակի անոր վրայ և լուսնի լոյսին տակ կը ճանչնայ իր զօրավարը Մի' վախճաւ, կ'ըսէ կայսրը։ Թանի օրէ ի վեր լեացած չես։— Երեւ օր վեհափառ, բայց դարձեալ չէի լեցաւ, միայն թէ եւելու վեր ունիմ։ Նաբօլէօն այն ատեն կը հսնէ իր կրթէն Պառուայ խաչը և կը կախէ անոր կուրծքը,

րօելով հեռանալու ատեն, «կր տեսնե՞մ թէ, այսօրինակ մար-
դոցմով ես կրնամ գրաւել և տիրել բովանդակ աշխարհին»,
Նաբօլէօն լաւ կր ճանչնար իր մարդիկը և անոնց տկար կող-
մը կր բռնէր, կարգապահութեան գործադրութեան մէջ ծա-
ռայութեան ընթացքին սաստիկ խիստ էր և անողօք, բնդհա-
կառակը թալլ կուտար անոնց, մանաւանդ իր «կրօնյարներուն»
նախկին պահակագունդէն, խօսքի մեծ ազատութիւն մը իրեն
հետ, որոնք կայսրը դութելու սովորութիւնը պահած էին և
հանրապետութենէն ի վեր կը շարունակէին այդպէս, իսկ
կայսրը երջանիկ կ'ղգար ինքզինքը, վասնզի գիտէր թէ ինչ
ազնիւ զգացողմներ կը ծածկեն այս ընտենականութիւնը, գոր-
ծածուած իր մարդոցմէն, որոնք իր մէկ նայուածքին վրայ,
անձնութիւնը կը մղէին մինչև կատարեալ գոհողութիւն:
Մարդոց մէջ իր ժողովուրդկաանութիւնը աննկարագրելի էր,
հազար տեսակ պատմութիւններ կը պատմուին բանակակէտ-
դէ բանակակէտը, որուն պզտիկ ճասնապէսը միշտ մէկ հերոսն էր
և միւսը բնականաբար՝ մի և հերոսը կ'ըլլար պատմողը: Օր
մը 327էն նոնաձիգ մը Մարէնկոյէն վերջ գտնուելով Աւա-
ջին հիւպատոսին հետը, կը լսէ զայն որ կ'ըսէր սպայի մը.
328դը հոն էր, եւ հանգիստ էի:

Ուրիշ անգամ մը Իէննայի մէջ, թնդանօթ մը որ կայսեր
քով կը գտնուէր, ռուս մը զրկեց ճիշդ Բրուսիացի զօրա-
վարներուն և սպաներուն մէջտեղը և անոնց մեծ մասը սպան-
նեց: Նաբօլէօն և իր սպաները առիկա հեռադիտակով կր տես-
նէին, Կայծակ կ'ըսէ զնոպէս մը կայսեր ետեւէն՝ ո՞վ է այն չառանցին որ
կրցաւ այդ հաբուածը ալ... Գնդապետ, Լաճարմն է, կը պատասխանէ
անոնց պիտը: Եւ կայսրը, հտե դառնալով րսաւ հետեւալ
պարզ բառերը, որ երջանիկ թնդանօթաձիգին կ'արժէին յի-
շատակութիւն մը բանակի օրագրութեան մէջ, մեքս կ'անցնէր,
երբ աչքէ կ'անցնէր բանակը, կը հրամայէր որ զնդապետը
տայ անունն ու թիւը այն գինուորին որ վաշտին մէջ կը ճանչ-
ցուի իբր ամէնէն քաջը, և կը պահանջէր համառօտ յուշա-
դրութիւն մը անոր ընտանիքին և ացնեալին մէջ մատուցած

ծառայութեանց վրայ, որք կ'անցնէր խուճախակաշէն: և կը հասնէր խնդրոյ առարկայ մարդուն առջև: անոր ի հարցնէր, թէ ինչպէս է իր պառաւ մայրը, անոր կը յիշէր այն պատերազմները ուր ան նշանաւոր հանդիսացած էր, անոր կը յիշէր այն քաջագործութիւնը որուն համար ստացած էր Թիա-ջըն: Այն ատեն, այսպէս պատուած զինուորը սիրով կը լեցուէր իր կայսեր համար, որուն համար բոլոր խուճախը կը հիանար «պղտիկ տասնապետին» վրայ որ կը ճանչնար այսպէս բոլոր իր մարդիկը: Բոլորն ալ հպարտ էին իրմով, առէնքն ալ կը յուսային, որ մը գտնել առիթը կատարելու նըշանաւոր գործ մը, արժանանալու կայսեր կողմէ նմանօրինակ պատիւներու: Եւ յետոյ մարաջախտները մէյմէկ կենդանի օրինակները չէին, բոլոր այն պատիւներուն որուն զինուորը մը կրնար հասնելու հաւակնութիւնը ունենայ: Մարդիկ այն գաղափար չինած էին իրենց մտքերուն մէջ, թէ իրենց մէջէն որեւէ մէկը, հերիք էր որ ինքզինք նշանաւոր հանգիսացնէր քաջագործութեամբ մը, կրնար ըլլալ, սպայ, գնդապետ, զօրավար, մարաջախտ:

Եւ երբ Նարօլէօն գահեր կը բաժնէր, երբ Միւրան Նարօլի և Պէրնատօթ Շուէտի թագաւոր կ'ըլլային մարդիկ քրնաւ չէին զարմանար, որովհետեւ անոնք այլեւ վարժուած էին վիպասանական և հսկայական բաներուն, որ գահն ու թագը կը նկատէին աստիճան մը սուելի, այսինչը թագաւոր եղած է ինչպէս որ պիտի ըսէինք, այսինչը հաբիւտակե եղած է:

Այն ժողովուրդականութիւնը որ Նարօլէօն ունէր առանձնապէս իր մարդոց մէջ, ունէր նաև իր «զօրագունդերուն» մօտ: Որովհետեւ իր զինուորներուն պէս անոնց ալ պատուոյ զգացումն էր որ ձեռք կ'առնէր, Նախանձախնդրօրէն կը ջատագովէր զօրագունդի գաղափարը որ բանակի մը ուժն է իրապէս: Իւրաքանչիւր զօրասիւնը ինքզինք կը նկատէր «մէնէն» առաջինը: Այն օրը ուր կայսրը գաղափարն ունեցաւ պատուելու «Լէժիօն տ'Սննէօր»ով զօրագունդերու քօշակները, ունեցած էր հանճարեղ գաղափար մը, որ կրկնապատկեց իր

բանակին զօրութիւնս, անհատապէս: Այդ զօրագունդերը, պողպատէ դօրագունդեր էին, որ ոչ մէկ բան կրնար զսննք ջախջախել, երբ անոնք կը կռուին կայսեր աչքերուն առջև: Երբեմն կը պատահէր որ զօրքերը սաստիկ յոգնութենէն ընկճուած ըլլային, մարդիկ չկրնալով այլևս տոկոյ գոհարաւ կը քաշկրռտէին ինքզինքնին: Երբ յանկարծ ձայն մը կը պռուռ. «կայսրը» և կը տեսնէին հանրածառօթ ստուերը, թխա գոյն ըրտէնկօթը և «պզտիկ գլխարկը»: Արդարև ինքն էր որ կը քաշէր իր մարդոց հետ, բաժնելով անոնց յոգնութիւնը, մինչև ծունկերը ցիւխի մէջ, անտարբերօրէն անձրևի ցուրտ կաթիլներուն և ձիւնի բաթիլներուն դիմադրելով և անոնց պէս ցելխին մէջէն քալելով, այն ատեն ելեքտրական կայծ մը կ'անցնէր անոնց մարմնոյն մէջէն և ամէնէն յոգնածն իսկ, ինքզինքնորէն զուարթացած և կայտառ կ'զգար, անօթութիւնը նուազ զգալի և սաստիկ կ'ըլլար, ձիւնը աւելի նուազ ցուրտ կ'երեւար: Անոնք կը տեսնէին կայսրը որ անձնապէս բաժնելով իրենց յոգնութիւնն ու զրկանքները և տանջուելով իրենց հետ «Ֆրանսայի սիրոյն» օրինակ կը հանդիսանար գիմադրութեան և անձնուրացութեան, և այլևս անոնց քալուածքը աւելի հպարտ կը դառնար երբ անոնք կը տողանցէին ճակատամարտի դաշտին վրայ, դաշնակցած թագաւորներու զինուորներուն վրայ երթալէ առաջ: Ահաւասիկ թէ ինչ էին Նաբօլէօնի զինուորները, պիտը և իր խնակը արժանի էին իրարու:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

1812 - ՌՈՒՍԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — ՄՈՍԿՈՒԱ. ՊՐԷ-
ՋԻՆԱ. — 1813. ԲՐՈՒՍԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. ԼԻՒԶԷՆԻ
ԵՒ ՊՕՑԷՆԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ. — 1814 ԳՐԱՆՍՈՒՅԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. ԱՐՇԱԽԱՆԲԸ-ԳԱՀԵՆ ՀՐԱՎԱՐՈՒՄ:

1811 Մարտ 20-ին, այն օրը ուր Թիւրքիոյ պալատին նշանաւոր չափանակներն վերստին կը ծաղկէր նոր գարնան, Տէգէնվալիտի թնդանօթը կը յայտարարէր Բարիդին այսինքն ամբողջ աշխարհին, որ Նաբօլէօն գահակ մը ունէր: Տղան օրօրօցին մէջ իսկ ստացաւ Հոռովի Թագաւոր տիողօսը: Ֆրանսան ուրախացաւ այս երջանիկ դէպքին առթիւ, ան տեսաւ այդ ուրախադիմ դէպքին մէջ կայսերական իշխանութեան հաստատութեան խորհրդանիշը ներկային մէջ իսկ տեւականութիւնը ապագային: Ընդհակառակը Երուսալի առեւտրութիւնը դաշնակցած Ֆրանսայի դէմ երթալով կ'աւելնար և կը զօրանար, մանաւանդ տեսնելով որ ժառանգորդ մը կ'երևէր ստաճնելու աւելի ետք Նաբօլէօնին յաջօրգութիւնը յաղթական և փառաւոր:

Սպանիոյ պատերազմը կը շարունակէր, Մաթէնա պարտաւորուեցաւ պարպել Բօրթօկալը, Անգլիացիներու առջև, որոնց կը հրամայէր վերլինկթըն:

Բարեբախտաբար, նոյն ատեն Սիւշէ կը չահէր Թարրակօզի ճակտտամարտը և յաղթական կը հանդիսանար կարգ մը փառաւոր կռիւներու մէջ, ինչ որ իրեն արժեց Մարաշխանական գաւազանը և Սլափի ֆէրայի դքսութեան աստիճանը: Նաբօլէօն Գաթալօնիան կը միացնէր Ֆրանսայի կազմելով այսպէս չորս նոր գաւառներ որոնց հողամասերը կը տարածուէին մինչև Էպրա:

Այս միջոցներուն, Նաբօլէօն կ'զգար համրօրէն Ռուսիոյ թշնամութեան ծնիլը իր դէմ: Ան Թագաւորներու ժողով մը

կը կազմակերպէր Տրէստի մէջ, Գերմանիոյ բոլոր վեհապետները կը խոնարհէին կայսեր առջև։ Ազիքսանդր կայսրը կը կարծէր թէ այս մողովէն կրնար ելլել դաշնակցութիւն մը՝ որ իրեն համար կրնար եղբրական ըլլալ։ Ան վիագաւ Շուէտի հետ և վերստին բացաւ Պալմիկ ծովուն դռները։ Անգլիական վաճառականութեան առաջ, այսպէս ամուսնանալով դատաւարտելով մասամբ ցամաքային պաշարման ազդեցութիւնը։ Ասիկա տակաւին պատերազմի յայտարարութիւն չէր, սակայն ճշգրիտ խզումն էր։ Չարը տեղեկութիւն կրցաւ առնել Պրանսացիներուն սպառազինման ծրագիրներուն մասին, պատերազմական նախարարութեան գրասենեակներէն մէկուն մէջ աշխատող պաշտօնեայի մը միջոցաւ զոր կ'անուանուէր Միշէլ, որ զանոնք յանձնած էր ռուսական դեսպան Ջերնիպէլիթին, զբաղական գումարի մը փոխարէն։ Դաւաճանը գտնուեցաւ, մահուան դատաւարտուեցաւ և գլխատուեցաւ։

Ազիքսանդր կայսրը այն ատեն դիւանագիտական միջոցներով կարձեցեալ իրաւունքներու պահանջք մը ըրաւ, որուն ֆրանսական արժանապատուութիւնը չէր կրնար տեղի տալ։ Ան կ'ուզէր որ ֆրանսական բանակները պարպին Սպանիան և Բրուսիան, այսինքն։ ան կ'ուզէր որ Պրանսան հրաժարէր իր բոլոր տիրապետած երկիրներէն։ Ինչպէս որ այնքան իրաւացիորէն ըսած է թիէր, «Եթէ յաղթական ըլլար չպիտի համարձակէր այդքան պահանջկոտ ըլլալ։» Նաբոլէօն զգալով մօտալուտ պատերազմ մը, ծերակոյտին քուէարկել տուաւ օրէնք մը, որ կը բաժնէր ազգային պահակագունդը, առաջինը 25-26 տարեկանները, երկրորդը՝ 26-40 տարեկանները, երրորդը՝ 40-60 տարեկանները։

Այս երեք պահեստիները ապահովուեցան, կայսրը պատերազմի պատրաստութիւնները տեսդագին առաջ տանիլ սկսաւ։

* * *

1812, Յունիս 22-ին սկսաւ Պատերազմի զոր այնքան եղբրական վախճան մը ունեցաւ, որուն մէջ կայսրը որ

միշտ յաղթած էր, առաջին անգամ պիտի պայքարէր այնպիսի թշնամիներուն դէմ որոնց դէմ ոչ մէկ նախապատրաստութիւն ունէր:

Ասոնք տարրերային ուժերն էին:

Յունիս 24-ին բանակը անցաւ Նիէմէն գետը, որուն ընդհանուր թիւն էր . մէջն ըլլալով . օգնականները (Բօլօնիացիներ, Պափերացիներ և այլն) 650 000 հոգի, 60 000 ձի, 1200 թնդանօթ: Ան կը կազմէր 14 զօրասաներ որուն 10-ը հետեւակ 4-ը ձիաւոր: Մարաջախտ Լըֆէպլըրը կը հրամայէր հին պահակապունդին, Մօրթիէն և Միւրան ունէին իրենց հրամաններուն ներքեւ ամբողջ հեծելազօրքը: Ասիկա աշխարհի ամէնէն ահարկու բանակն էր որ պիտի երթար սառուցեալ ամառութեանց մէջէն:

Ինչպէ՞ս միշտ Նաբոլեօնի յառաջացումը եղաւ կայծակի արագութեամբ, պատերազմի սկզբնաւորութեանց իսկ անիկա ետ քշեց Ռուսերը իր առջեւէն և 28 Յունիսին մտաւ Վիլնայ Հոն կեցաւ 17-օր հաստատելու համար իր ընդհանուր կեդրոնատեղին, իր մթերանոցները և պարհնաւորման միջոցները և յետոյ բռնեց Մոսկուայի ճամբան, խզելու համար ռուսական ուժերու յարաբերութիւնը: Բաժնելով անոնց երկու բանակները: Սգոստուս 17 ին ան կ'առնէր Սթօլէնսք քաղաքը, որսերուն հրամանատար Պարֆլէյ Տը Թօլլին շնորհազուրկ եղաւ Ջարին կողմէ, և իր բանակին հրամանատարութիւնը վստահեցաւ ու յանձնեց ծերունի զօրավար Քուդուսֆին: Զօրավարը տեսնելով Մոսկուան գտանդի ենթակայ, ստիպուեցաւ ընդունիլ անխուսափելի ճակատամարտը, որ տեղի ունեցաւ 1812 Սեպտեմբեր 7-ին Պօրոտինոյի մէջ Մոսկուա գետին եզերքներուն վրայ: Կայսրը այս պատերազմէն առաջ սա կոչը ուղղեց իր զինուորներուն:

Զի՛նուորներ,

Ահաւասիկ պատերազմը որուն այնքա՛ն ցանկալիք, այսուհետեւ յաղթելը ձեզմէ կախում ունի. անիկա անհրաժեշտ է մեզի. պիտի տայ մեզի հաղթութիւն, ձմեռնային լաւ կայաններ եւ դէպի հայրենիք առաջ վերադարձ մը,

վարուեցէ՛ք այնպէս, ինչպէս վարուեցաք Օսդերլիցի, Ֆրիսլանտի, Վիդէպսկի, Սմոլէնսկի մէջ, եւ քող ամբէնէն հեռաւոր սերունդները հպարտութեամբ յիշեն ձեր սյուսուան ունենալիք վարմունքը, քո՛ղ քսեն ձեր մասին, անիկա Մոսկուայի պարիսպներուն ճակ մղուած մեծ պոստերազմին մասնակցեցաւ:

Մոսկուայի պատերազմին մէջ Նարոյժօն մեծ յաղթանակ տարաւ և աւելի ուշ մտածեց թէ բաղդը պէտք էր զինքը հոն կեցնէր իր իսկ փառքին համար. Պէրդրան կը գրէ որ օր մը հարցոյցեր է Պօնաբարթին թէ իր մղած մեծագոյն պատերազմը որն է. Անկասկած պատասխանը է Նսբօլէօն, Մոսկուայի պատերազմն է. ահիկա հսկաներու պայտարն էր...: Իմ փառքիս ճամար պէտք էր որ մեռնէի այդ օրը, եթէ ռումբ մը սպաննած ըլլաւ զիս Մոսկուայի մէջ, իմ անունն ապստալ սերունդներուն մէջ աննման փառք մը պիտի ունենար. երեւակայութիւնս չգիտցաւ ստնմանել այն կէտը, ուր պէտք էր կանգ առնէր իմ ասպարէզս:

Ֆրանսական բանակը 127,000 հոգի կը հաշուէր, իսկ ռուսականը՝ 140,000: Ճակատի գի՛ւր պաշտպանելու համար, Ռուսի՛րը կառուցած էին շարք մը փոքրիկ բերդեր և ահագին բերդ մը, որ մեր զինուորները ստիպուեցան քանիցս անգամներ առնելէ վերջ պարպել, և զոր քաջն Գօլէնգուր գրաւեց վերջնականապէս իր զրահաւորներուն զլուխն անցած, և պանծալի յարձակման մը ընթացքին ունեցաւ փառաւոր մահ մը:

Ռուսերը զրկուած իրենց ամրացուած նեցուկներէն յաղթուած էին և հարկադրուեցան կոռուիլ Նախաշնչելով. կորսուեցնելէն ետք 60,000 հոգի. Ֆրանսական բանակը իր կողմէն կը կորսնցնէր 10,000 հոգի մեռեալ. երկու անուանի և հերոս զօրավարներ՝ Մօնթպրէօն և Գօլէնգուրը Նէյ, ինչպէս միշտ հրաշքներ գործած էր և քաջութեան այնպիսի ապստոյց մը տուած էր, որ ամէն տեսակ մահը կ'արհամարէր յանդրգնութեամբ:

Այս մարդը առանձին կ'արժէր վաշտ մը...:

Նարոյժօն որպէս գերազոյն վարձատրութիւն անոր տուաւ «Մոսկուայի իշխան» տիտղոսը...:

1812 Սեպտեմբեր 15-ին Ֆրանսական բանակը վերջապէս մտաւ Մոսկուա և ահա շատ չանցած, քաղաքը կը լուսավա-

ռէր հոչակաւոր հրդեհին բոցերովը :

Կայսրը հիւանդ էր : Այս հիւանդութիւնը կը նուազեցընէր իր եռանդը , յանդգնութեան մէկ մասը խլած էր իրմէ այնպէս որ Պօրօտինոյի մէջ ան չէր ուզած «Արձակել Պահակագունդը» ինչպէս որ կը թելադրէին իր յարաջախտները , այսպէսով պիտի կրնար բոլորովին բնաջնջել ոռոտական նահանջող բանակը : Քաղաքը պարսպ էր բնակիչներնէ , Ռօսթօպլին , քաղաքին կ'սռավարիչը միայն թիապարտներ ձգած էր հոն , որոնց հրամայած էր քաղաքը հրկիզելու և կործանելու տիտուր պարտականութիւնը՝ անմիջապէս որ ֆրանսացիները գրաւէին ու տէր դառնային անոր : Որպէսզի այս հրդեհին յաջողութիւնը ապահովուի ան քաղաքէն դուրս հանել տուած էր բոլոր ջրհան մեքենաներ որ հոն կը գտնուէին , այնպէս որ թիապարտներու ձգած հրդեհը ֆրանսացի զինուորներուն կողմէ կարելի չ'ըլլար մարել : Այս հրդեհը եղաւ կրակէ ուրական մը , տուներու մեծ մասը փայտաշէն էին , և լուցկիի պէս կը վառէին : Ռօստերը դիտումնաւոր կերպով պատերազմը կ'երկարէին յոյս զնելով սոսկալի աւանուոր օգնականի մը վրայ :

«Зорный день»ին վրայ որ կը հասնէր չուտափոյթ : Հոկտ. 13-ին ան իր գոլոստը կը յայտնէր ընդհանուր և առաջին սառումով :

Հոկտ. 19 ին բանակը կը թողուր Մոսկուան ուր Մօրթիէ կը մնար 10000 հոգիով և քանի մը օր վերջ ողը հանել կուտար Քրեմլինը :

Բանակը կը կատարէր իր առաջին յետադախաց չարժուծը , Ռուսիոյ աղետաւոր եւ մահաբեր նահանջը կ'սկսէր այնքան գիղեցկօրէն և ողբալիօրէն : Հիւսիսային խոտաշուշ քամին կը փչէր կատաղութեամբ , ցուրտը , ուտեստեղէնի պակասը , ձիերու չգոյութիւնը որոնք կը միոնէին ճամբան ուտելիք խոտի պակասէն այս նահանջը կը վերածէին կատարեալ աղէտի : Բանակը քայքայուած էր . վիշապազօրքեր և զրահաւորները ոտքով կը քալէին քա.կրտուելով ձիւնի մէջ , մարդիկ կը մեռ-

նէին ցուրտէն և անօթո թենէն ձիւնին մէջ մնալով. վա՛յ ա
նոր կամ այն դժբախտին որ քիչ մը կ'ուշանար ետև, իրենց
առջև, ինչպէս նաև չորս կողմերնին մի միայն ձիւն կար,
իրենց ակնարկը կը կորսուէր այս անսահման և տխուր միօրի-
նակութեան մէջ, երևակայութիւնը ապշահար կը մնար, կար-
ծեա թէ մեծ դազազ մը պարփալած էր բանակը...

Ուղախներու փոքրիկ խումբեր, որոնք անհանգիստ կ'ը-
նէին բանակին կողերը, կը ջարդէին զանոնք անխնայ. Հարկ
եղաւ ամբողջ թնդանօթները թափել յիճերուն մէջ անոնց քե-
րանները լաւ մը կոցելէ ետք, երբ ձի մը ճամբան իյնար մեռած
սովալով կ'զրուորները կը խուժէին կտրելու և ուտելու համար:
Ռուսերը մասնաւոր ջանքեր թափած էին ֆրանսայիներուն
առջևէն քաշուելու ատեն այրել և փճացնել ամէն բան. այնպէս
որ զինուորները կը գոնուէին ամէն բանէ մերկացած երկրի մը
մէջ: Ոտնամանները պատռուած էին, իրենց ամբան թիթև ըղ-
գեստնին թրջելով կը սառէին վրանին: Այս ցաւալի քայքայ-
ման ընթացքին քաջութեան և հերոսութեան երկու օրինակ-
ներ կը սաւառնին բոլորին վրայ, Հին պահապաշտելին մէջ կար-
գապահութիւնը խստիւ կը պահուէր: Մարդիկ կը տանջուէին
սոսկալիօրէն, լռութեամբ, անոնք կ'իյնային ոչ մէկ տրտունջ
կ'ելլէր սակայն իրենց բերնէն: Եւ տակաւին այդ բանակը
պարտէր դիմադրել արագաչարժ, ստուարաթիւ և անձերբա-
կալելի թշնամիի մը Վերջապահ գունդը Նէյի հրամաններուն
տակ հերոսութիւնը մղեց մինչև գերագոյն սահմանը, Նաթո-
լէօն կ'ըսէր անոր մասին. Այս մարդը պողպատի խառնուածք մը ունի:
Նոյմ, 7-ին կը հասնին Սմօլէնսք, 25³ աստիճան ան-
ոելի ցուրտի մը մէջ:

Ռուսերը այն ատեն, դործեցին յարձակում մը, բայց պա-
հակազուճը հոն էր: Ափ մը ֆրանսացիներ գերմարդկային
ճիգերով փախցուցին 100 հազար Ռուսեր: Նաթոլէօն ստիպ-
ւեցաւ իր նոսաձիգներուն զուխն անցնել անձամբ:

Նէյ որ հազիւ 6 հազար հոգի ունէր Ուղախներու հոր-
դաններուն մէջէն անցնելով որոնք շրջապատած էին զինք կը

հասնի բանակին հտեւէն և կը միանայ անոր:

Նաբոլէօն 20000 հազար հոգի հազիւ ունէր կոտելու վիճակին մէջ, փառացածները անօթի և կէս սատած վիճակի մէջ կը գտնուէին: Նահանջը ապահովելու համար այսպէս երկարատե և յաճախ զիշերային կռիւներէ յետոյ Նոյմ. 26-ին բանակը կը հասնի սպառած վիճակի մէջ Պրեզինա գետին սոջև, ուրկէ հարկ էր անցնիլ: Ռուսերը փրանսական բանակին անցքը փակելու համար կեղդոնացուցած էին երեք բանակներ: Նահանջի գիծը այսպէս կտրուելով բանակը պիտի անէանար: Մարաշախտ Նէյին 6000 զինուորները որ միացած էին բանակին կը կրէին այս վերջնոյն այսինքն 40000 կոուռներու պաշարը: Նաբոլէօն հասաւ Պրէզինայի առջև, 80 միթր լայնութեամբ գետ մը, Պատմութիւնը այստեղ կ'արձանագրէն մեր բանակներու մէջէն ուրիշ հերոսի մը անունը, Զօրավար էլլպէ: Բոլոր կամուրջներն ալ սուսական բանակին կողմէ քանդուած էին:

Գետին վրայ սառույցի ահագին կտորներ կը ծփային. էլլպէն իր կամրջաձիգներուն զլուխն անցած գետափին վրայ դրունուող բոլոր տունները քակել տուաւ և սատած ջուրին մէջ մտնելով մինչև իր ուսերը Ռուսերու կարկուտի պէս տեղացող զնդակներու տարափին տակ շինեց կամուրջ մը և բոլոր բանակին հռչակաւոր անցքը ապահովեց: Ահարկուցորաի 'ը պահուն. թշնամիի կրակին տակ նոյն միջոցին Նէյ. Վիքթօր և Ուտինս կը զօպին իրենցմէ տասնապատիկ աւելի թշնամին և փախուստի կը մատնեն զանոնք ափ մը քաջերով: Գրեթէ բոլոր կամրջաձիգները ցորտէն սառելով մեռան:

Միայն յետամնացները որոնք չատ ուշ կը հասնէին կամուրջին վրայ ինկան Ռուսերու զնդակներուն տակ: Ու անոնք որ կրցած էին գետը անցնիլ, տակաւին յաջորդ օրն ալ քստիպուած էին կռուիլ, Նահանջը շարունակուեցաւ: Այլևս գոյութիւն չունէր մեծ բանակը այլ կային անօթի և խեղճ ու կրակ զինուորներ, առանց կարգապահութեան, որոնք կը փախչէին թշնամի բնութիւնէն, որ չատ աւելի վայրագ էր քան

նոյնինքն Ռուսերը :

Մոսկուայի այս արշաւանքին մէջ 300000 է աւելի զինուորներ մեռան :

Նաբոլէօն Վիլնա հասաւ բանակին մնացորդները ձգեց և փութաց վերադառնալ Ֆրանսա , ուրկէ գէշ յուրեր ստացած էր , իր իշխանութեան դէմ խուլ ապստամբութիւն մը ծայր տալ սկսած էր :

Նոր դաւադրութեան մը պատճառաւ զինք Բարիզ կը կանչէին : Իր անընկճելի կամքով ճնշած ոյժերը կը սկսէին ազատագրութեան ձգտիլ և Զօրավար Մալէն էր դաւադրութիւնը կազմակերպողը , բարեբախտաբար ժամանակին անոր առաջքը առնուեցաւ :

Նաբոլէօն հրամանատարութիւնը մեկնելու ատեն Միւրային յանձնած էր : Ռուսերը դարձեալ յարձակեցան մեր վրայ :

Զօրավար Նէյ հրացանը ի ձեռին պահակագունդին բռն մը նռնաձիգներուն գլուխը անցած , Թէրմօրիլի քաջադորձութիւնը յիշեցնող հերոսութեամբ կռուեցաւ և ուզեց միայն ամենավերջինը , ինք անցնիլ Նիէմէնը , 20 ղեկամէին : Ասիկա աղետալի վերջաւորութիւն էր Ռուսական Պատերազմին : Մեծ բանակին մեծ մասը ձիւնին տակ կը մնար այս գետին ետև զոր վեց ամիս առաջ անցած էին : Եւ սակայն ամէնէն ղաթախու և ամէնէն տարօրինակ իրողութիւնը այն էր թէ Ռուսիայ սոսկալիօրէն տուեիչ այս պատերազմին մէջ Քրանսացիք մէկ անգամ իսկ յաղթուած չէին : Բոլոր կռիւներու մէջ Ֆրանսացի զինուորները , ընդհակառակը միշտ փախուստի մատնած էին Ռուսերը : Միայն ցուրտը , հովը , ձիւնը և զրկանքներն էին որ կրցած էին զլուխ ելլել այս հերոս և արի հակառիկուն հետ , զորս քսան ճակատամարտներ չէին կրցած յաղթահարել :

✱
✱

Ֆրանսական բանակը , առաջին անգամ ըլլալով քսան տարիներէ ի վեր պանծալի յաղթանակներէ յետոյ կ'ստիպուէր

կռուիլ նահանջելով : Ճիշդ է թէ յաղթական թշնամիին առ-
ջևէն չէր որ կը նահանջէր, այլ թշնամի բնութեան առջև :
Նոյնիսկ Ռուսերը չէին որ զաղս փարն ունեցած էին ոչնչա-
ցընելու իրենց զաշտերուն հունձքերը և կործանել իրենց քա-
ղաքներուն տունները, անապատի վերածելու համար զանոնք
ֆրանսական զինուորներուն հասնելէն առաջ զրկելով զանոնք
աճէն տեսակ պարենաւորութիւններէն : Բրբու-
սիացի Բրիւլէ տնունով սպայի մը խորհուրդն էր, որ առա-
ջարկած Ռուս կառավարութեան այն է քաշել իր բանակը Ֆը-
րանսացիներուն առջևէն առանց պատերազմելու միայն փրճա-
ցընելով հունձքը և վառելով տունները : Այս Բրուսիացին
կը յիշեր անտարակոյս իէնան, Օրսթատը և գիտէր թէ մէկի
դէմ քսան ըլլալէ վերջ միայն կարելի էր վստաւ ըլլալ Ֆըրան-
սացիները պարտութեան մատնելու : Ան խորհուրդ կուտար
ո բեմն նշանակալից խոհեմութիւն, մը : Ինչ որ ալ ըլլայ, Մոս-
կուայի նահանջը, երէկի պարտեալներուն ատելութիւնը զար-
թեցուցած էր, տեանելով առիւծը վիրաւորուած շնագայլերը
կուգային որսին վրայ զայն բզքտելու յամառ որոշումով :
Ուստի վեցերորդ զինուորիւն մը կնքուեցաւ Ֆրանսայի դէմ,
որուն մաս կը կազմէր Ռուսիա, Բրուսիա, Շուէտ, Սպանիա
և Անգլիա, որուն ռսկինքը իր զաշտակիցներուն պատերազ-
մական ծախքերը կը հոգային, որոնք վրեժէ անկուտի էին :
Աւստրիան չէր համարձակեր ուղղակի և բացայայտօրէն դէմ
ելլել Անոր որուն կնութեան տուած էր Աւստրիացի իշխանու-
նի մը, քայք Էդուարտակէն կը զինուէր : 1813-ին սկիզբն էր
Ֆրանսական հայրենասիրութիւնը ցուցուց իր վեհութիւնը,
քանի մը չարթուան բնթացքին Նաթուլէօն կրցաւ կրկին կազմել
և ոտքի հանել 200000 հոգինոց բանակ մը և պատրաստուե-
ցաւ դեռ թշնամի զինակից բանակները չմիացած պատերազ-
մի դաշտը փոխադրեց Սաքս :

Միշտ կայծակի պէս արագ իր շարժումներուն մէջ ան սը-
լացաւ անոնց վրայ և էլպայէն անդին նետեց զանոնք տանե-
լով Լիւձէնի և Պոձէնի երկու փառաւոր յաղթանակները : Իր

գինուորները դեռ երկտասարդ էին բոլորն ալ, իր ներկայութիւնը կ'եղբարականացնէր զանոնք որոնք հրաշքներ կը գործէին, Նարօլէօն իր այս նորագիր գինուորներով պատերազմական հրաշալիքներ գործեց զինա ից բանակներուն դէմ կրօւելով, յաճախ առանց քնանալու և առանց ճաշելու: Անիկա աչքէ կ'անցնէր դիրքերը և իր գինուորները: Սինչ այս, Անգլիացիները առաջնորդուած Վիլլէնկթընի կողմէ Ֆրանսան կը հարուածէին Սպանիոյ կողմէ և կը բանակէին Ֆրանսական սահմանազլխին վրայ, Պիտտստայի երկայնքին վրայ:

Երկու ամսուան համար զինադադար ժը կնքուեցաւ որմէ վերջ պատերազմը վերսկսաւ և դաշնակիցները Նարօլէօնին դէմ հանեցին Գերմանիոյ մէջ 750000 հօգի և 1500 թնդանօթ: Հակառակ անեղ գինուորական ուժին չէին համարձակեր զարնել պատերազմներու այս անպարտելի հսկան, իր առջևէն կը փախչէին երբ զայն կը տեսնէին և կը յարձակէին անոր զօրավարներուն վրայ: Աւելցնենք նաև որ երկու դաւաճաններ դաշնակիցներուն շարքին մէջ կը գտնուէին, Պէրնատօթ, Շուէտի թագաւոր ըլլալով, մօլացած էր չուտով թէ Ֆրանսան էր որ իրեն տուած էր մտրաջախտական զաւտգանք, և կարգ ժը պարապ, սին նկատումներու համար պինակցած էր Ռուսիոյ հետ Ֆրանսայի դէմ: Միւսը Մօրօն՝ Տիրէքթուարի հին դաւադիրը, Ամերիկայէն վերադառնալով, ընդունած էր զըրամի համար, դաշնակից բանակներու մէջ ծառայել:

Ահաւազիկ, այն անարգ միջոցները զորս ի գործ դրած էին գինակից թագաւորները տասն անգամ յաղթուած, ընկճելու համար Նարօլէօնը, թէ թուական առաւելութեամբ և թէ դաւաճանութեամբ, վերստին բարձրացնելու Ֆրանսայի գահին վրայ Պուրպօնները որոնք անհամբերու ակնապիչ կ'ըսպասէին կայսրութեան անկումը: Մօրօն երկար ատեն չկրցաւ օգտուիլ իր վատութենէն, Տրէստի ճակատաճարտին մէջ արձակուած բուժէ մը, պահակագունդի թնդանօթածիգներու կողմէ, սպաննուեցաւ, որ Նարօլէօն դաշնակից բանակներուն արիւնալի նահանջ մը պարտադրեց, Այսպէս Նարօլէօն ամէ-

նորոք յաղթական ելաւ քսան կոիւններու մէջ :

Դժբախտաբար Մաքսօնալտ և Ուտինս, երկու կոիւններու ընթացքին յաղթուեցան, որով դաշնակիցները կրցան հասնիլ և շրջապատել, Նաբոլէօն սահպուեցաւ մղել Լայլիկի արևմտի մակառամար ուր ան ընդգծեց պատմութեան ամենագեղեցիկ էջերէն մին :

Որպէս դաշնակիցներ ֆրանսական բանակին կողքին կրուող օտարներ, ինչպէս Գերմաններ, Մաքսօններ և Վիւրթէնպէրկցիներ, տարաբախտաբար աւելորդ է ըսել, դաւաճանեցին և անցան թշնամիին կողմը և մեր վրայ պարպեցին այն թնդանօթները որոնց բուժքերը դեռ նոր ձուլուած էին մեր զինարաններու մէջ : Հակառակ այս վատ դաւաճանութեան երեք օրուան ընթացքին 190000 ֆրանսացիներ զիմադրելին 350000 հոգիի յաճախակի յարձակումներուն : Ֆրանսան տակաւին չէր կորսնցուցած թիւ մը հող, և ճակատամարտի դաշտին տէրն էր : Բայց Դերմանացիներուն լքուած հետեան քով, որոնց ուղղամտութեան վրայ հաւատք զնկու սխալը գործած էր Նաբոլէօն, հրետանիներուն պաշարը լմնցած էր : Պէտք եղաւ կոուիլ նահանջելով, ինչպէս Ռուսիոյ մէջ, հոս ալ նահանջը աղէտալի եղաւ, լ'էլսթրը գետի անցքը Պրէզինայի կրկնութիւնը եղաւ : Դաշնակիցները Հանոյի մէջ պարտուեցան ուր դժբախտ Տրուսն կտրեց անոնց շղթան 20000 հոգի ըսպանելով թշնամիներէն : Բայց բոլոր այս ճիգերը սպառած էին ֆրանսացւոց կորովը : Երբ բանակը վերադարձաւ, ֆրանսահազիւ անոր մէկ չորրորդ մնացած էր 100000 է աւելի, մեր զինուորները, կը զիմադրէին Հոննսի իւս կողմի ամրութեանց մէջ, պաշարուած թշնամիէն : Կ'արժէ յիշատակել զօրավար Ռաբրի անունը որ պաշարուած էր Տանձիկի մէջ, այս քաջը հերոսաբար, կրկնապէս ֆրանսացի, քանի որ Ալգասցի մըն էր, պաշտպանեց իր գտնուած ամրոցը ամբողջ տարի մը :

Յաղթական դաշնակիցները սկսան պատրաստուիլ ֆրանսան նուաճելու : Նաբոլէօն փութաց Բարիզ, թշնամիներ հետապնդեցին մեր գունդերը : 1814 զժբախտութեան տարին

կ'սկսէր և Նաթուլէօն կ'զգար որ միայն, ազգային հայրենասիրութեան ժը ազգեցութիւնը հրնար վտանգեալ հայրենիքը վերականգնել և ջախջախել վերջնականապէս դաշնակիցները պարտադրելով անոնց գերագոյն նահաւջը:

Սակայն Նաթուլէօն գտնուեցաւ ներքին երկու թշնամիներիու դէմ, իր աստղը խաւարած էր այսևս, ժամանակը տագնապալի էր և մինչդեռ այնպիսի ատեն մըն էր որ այն ինչ որ Ֆրանսացի էր պէտք էր իրեն ձեռք երկարէր և իր շուրջը բոլորուէր: Այդ երկու թշնամիները եղան աբայալիսները, դաշնակիցներու ժարդիկը և երկրորդ ընտրուած ժարմինները այսինքն երեսփոխանները օրէնսդրական ժողովէն: Այն սիջոցին ուր Արքայականները անվիական դրամին գորութեամբ կը ջանային հանրային կարծիքը գրգռել կայսեր դէմ. վերջինները, անգամ մը ևս կը բռնէին իրապէս հակահայրենասիրական դիրք մը և կը քուէարկէին օրակարգերը որուն մէջ կը գանգատէին բոնաուրուքեկն եւ պատերազմէն:

«Այսպէս խօսելու ժամանակն է հիմա, կ'ըսէ կայսր Անոնց, երբ 200000 խազախներ մեր երկրին առհմանազուխին վրայ են: Անձնական ազատութեան վրայ չէ խնդիրը, այլ Ֆրանսայի փրկութեան վրայ: Աւա՛ղ... կայսրը հազիւ 60000 հոգի ունէր իր տրամադրութեան տակ զիտադրելու 300000 դաշնակիցներուն որ կը դրաւ էին Ֆրանսան: Այս նորագոյն բարբարոսներու հորդանները բաժնուած էին երկու բանակներու, ասպատակելու համար երկիրը, առաջինը Պրիւխէրի հրամանատարութեան տակ՝ իսկ երկրորդը Սըչվարձէնպէրի, անգամ մը ևս դաւաճանութիւնն ու սագրանքը իգործ դրուեցան Նաթուլէօնին դէմ, որովհետև այս երկրորդ բանակը Ֆրանսա մտնելու համար բռնաբարեց Զուլիցերիոյ չէզոքութիւնը:

Միտիի կողմէ 160 հազար Անգլիացիներ և Սպանիացիներ՝ Վիլլէնկթընի առաջնորդութեամբ կը յառաջանային, 100 հազար Աւստրիացիներ, 80 հազար Շուէտացիներ և Բրուսիացիներ կը հասնէին հիւսիսէն և հարաւէն և 500 հազար պահեստի մարդեր կը պատրաստուէին հետեւելու այս բանակներ-

րուն Մէկ միլիոնէ աւելի ժարդոց դէմ էր որ Նաբոլէօն պիտի կռուէր իր բանակին վերանքներով... ինչպէս կը տեսնուի թուական առաւելութիւնն էր որ կը յարձակէր արժանիքին դէմ. շնագայլերու վոհմակներ որոնք կը վազէին վիրաւոր Առիւծին վրայ:

Նաբոլէօն աւելի մեծ, այս ողբերգական պարագաներուն քան հրքեք չէր եղած, ընդունեց պայքարը և մղեց այս Ֆրանսայի պատերազմը որ գրեթէ ամենամեծ և ամենագեղեցիկ մէկ էջն է իր զինուորական փառայեց պատմութեան:

1814 Յունուար 27-ին Պիլիսէրը յաղթեց Սէն-Տիգիէի մէջ. 29-ին կը հալածէր զայն Պրիէնի մէջ, Հակառակ անոր երկաթէ շրջանակը երթալով կը սեղմուէր իր չուրջը:

Դաշնակիցները իրեն կ'առաջարկէին խաղաղութիւն այն պայմանաւ որ հրաժարէր իր բոլոր գրաւումներէն և ընդունէր Ֆրանսայի համար 1789 ի սահմանները: «Երբեք»... եղաւ կայսեր պատասխանը:

Այն ատեն Նաբոլէօն իր հանճարին բովանդակ ճիգն ի գործ կը դնէ. 5 օրուան մէջ կը տանի յաղթանակը Շամբուպէրի, Մօնթմերայի, Շաթոթիէրրիի և Վօչամբի մէջ (10 15 փետրուար 1814) 16 փետրուարին Ֆրանսական ռանակը Մար-Մօնթի մէջ կը յաղթէ Աւստրիացիներուն և 17-ին Լանժիի մէջ. 18 աւստրիական փրջապահ զունդը բոլորովին կը քայքայուի Մէրիի մէջ և 22-ին միւր խուճիրը յաղթական թրոյս կը մտնէին. 20 Քլմ. տեղ շահելով դաշնակիցներու վրայ:

Դժբախտաբար իր դէմ կային բազմաթիւ բանակներ. Պիլիսէրին կը քալէր Բարիզի վրայ:

Նաբոլէօն անոր դէմ կ'երթայ կը զարնէ և կը հալածէ զայն. ստիպելով ապաստանիլ Սուասօնի մէջ, Գրաօնի մէջ կրկին կը զարնէ Բրուսիացիները:

30 օրուան մէջ Մեծ կայսրը կը մղէ 14 հակառակորդ. 12 յաղթ մտնենք կը օսնի եւ կ'ազատէ Բարիզը:

Բայց նոյն միջոցի տեղի ունեցաւ դէպք մը այնքան ցաւալի որքան անյուսալի: Միւրան, կտրծելով թէ այդպէսով

պիտի կրնար ազատել իր գահը յանձնեց Խտալիան Աւստրիացիներուն մինչ Օկէրրոն թող կուտար որ անոնք ժառեն Լիօն, Նոյն ատեն Անգլիացիները Վիլէնկթրնի առաջնորդութեամբ կը զրաւէին Միտին և կը հասնէին Պորտո ուր Լուի Ժ-Ը, տխուր պատին ունեցաւ ինքզինք թագաւոր հռչակելու, մեր թշնամիներուն դրօշներուն ծալքին տակ զոր իրեն իբր պահակա-
գունդ կը ծառայէին:

Այս պատերազմը, ամէնէն փառաւորը թերևս Նաբոլէօնի համար, դաշնակցած Եւրոպայի համար յաւիտենական ամօթ մը պիտի ըլլայ: Արդարև 60000 մարդիկ, յաղթած էին 500000 է աւելի յարձակողներն: Այն ատեն Նաբոլէօն վստահելով Բարիզի դիմադրութեան վրայ վճռեց իր մարգերով դաշնակիցներուն կոնական անցնիլ:

Բայց Բարիզ ինքզինքը չպաշտպանեց և չի դիմադրեց: Ոչ թէ անոր համար որ այս հերոս քաղաքացիներուն հայրենասիրութիւնը նուազած էր, վտանգի հանդէպ այլ, 50000 հոգի կ'երթային քաղաքապետարան դէմք ուղեւ, զինամթերանոցները լեցուն էին հրացաններով և ուղղափնտրութեամբ:

Այն ատեն սկսաւ վատութեանց շարք մը, որ ցոյց տուաւ իրական դաւաճաններուն երևոյթը: Այն մարդիկը, զորս Նաբոլէօն ազգային պաշտպանութեան ամենաբարձր պաշտօններու հասցուցած էր դաւաճանեցին անոր դէմ անամօթաբար: Իզուր Մարի Լուիզ, որ Բարիզ մնացած էր, կը քաջալիւրէր պաշտպանութեան գործը, ոչ մէկը չէր ուղեւ նախաձեռնել դիմադրութիւնը կազմակերպելու «Վախնալով արուիլ վաղուան իշխանութեան հետ», միայն ծերունի Մարաշախտներ Մօնաթի և Մօրթիէի հրամաններուն տակ հաւաքուեցան 20000 հոգի և մղեցին Բարիզի հերոսական նակասամարտ ուր դաշնակիցները տուին 18000 զոհ որուն չափ սենք կոռուող ունէինք ընդամենը:

Ամբողջ օր մը այս 20000 հերոսներ կրցան դիմադրել 80000 Աւստրացիներուն եւ Բրուսիացիներուն: Եւ եթէ Բարիզեան դիմադրութիւնը ըլլար կազմակերպուած և եթէ քաղաքը կարենար ութը ժամ աւելի դիմադրել, կայսրը կրնար հասնիլ Շամբանյէն և կռնակէն զարնելով դաշնակիցները կրնար ճգմել

զանոնք, ազատելով կայսրութիւնը, ազատելով Յորանսան:

*
* *

Ռազմազէտները և պատերազմական զինուորական տեղեակ եղողները կ'ապացուցանեն թէ Նարոլէօնի զինուորական տաղանդը երբեք այնքան լիակատար, այնքան յանգուստ և արդիւնաւոր չէր եղած, որքան զինակից նուաճողներուն դէմ ժողած պատերազմի պահուն: Մինչ թշնամին կրնար մէկ միլիոն զօրք հանել, ինքը հազիւ 60000 մարդ ունէր:

Եղած լինցած էր: Հսկան գետնահարուած էր:

Մարաշախտները յուսահատ՝ չ'ուղեցին բնաւ հետեւիլ անոր գերագոյն պայքարին մէջ զոր Նարոլէօն կ'ուզէր Լուարին մէջ փորձել, օգտուելու Սուլթի թուլօնի պատերուն տակ տարած յաղթանակէն, Վիլլէնկերի դէմ:

Զինակիցները կը յառաջանան Բարիզի վրայ, և իրենց պայմանները կը հարկադրեն. կայսեր առջև ամբողջ 15 տարի դողացող վեհապետները մեծ ուրախութեան մէջ էին, կ'ուզեն որ Նարոլէօն զահնկէց ըլլայ, աքսորուի, ու այս պահանջքը կ'ընեն այն առժամեայ կառավարութենէն որ կազմուած էր ապրիլ 1 ին. Դալէյրանի առաջարկովը, Նարոլէօն պիտի ուզէր տակաւին ղրմադրել, բայց իր մարաշախտներուն խորհուրդին վրայ տեղի տուաւ, զգալով որ բոլորն ալ հեռագհատէ պիտի լքեն, Նարոլէօն հրաժարեցաւ կայսրութենէն և Իտալիոյ թագաւորութենէն, բայց այս զոհողութիւնը չառ դժուար եկաւ իրեն, և Ապրիլ 12էն 13ի գիշերը փորձեց ինքզինքը թունաւորել, ըստ Քօնսդանի, փոշիով մը զոր իր բոլոր պատերազմներու միջոցին հետը կը կրէր:

Զինակիցները Նարոլէօնի տունն էլպա կղզիին վեհապետութիւնը: Լքուած բոլորէն, 1815'ն Ապրիլ 6ին, ան հրաժարեցաւ զահէն:

Դաշնակիցները տունն անոր էլպա կղզիի վեհապետութիւնը, զոր Նարոլէօն յօժարեցաւ ընդունիլ եւ իրեն հետ զրկեցին 4 պաշտօնեաներ, վրան հսկողութիւն կատարելու հա-

մար. Անգլիացի պաշտօնեան՝ որ Բարիդէն մեկնելէ առաջ իրեն ներկայացուցաւ, սա ահարկու իրապաշտութեամբ կը նկարագրէ Նարոյէօնը. — «Իմ առջիւս տեսալ կարճուկ մարդ՝ որ իր յարկին մէջ արագ արագ կ'երթար կուգար, ինչպէս վայրի կենդանի մը կ'ընէ վանգակին մէջ, անի՛յա հագած էր կանանչագոյն և հին համազգեստ մը, ոսկեղէն ուսնոցներով, ճիւղմակ տափատ մը, ներքնակող՝ կարճ իր կօշիկներ. մայր ու մօրուքը շտկուած չէին. քթախոտը ինկած էր իր վերին չրթունքին և բաճկոնակին վրայ» :

Պահէն հրաժարելէն վերջ կայսրը ինկած էր երկարատև ու խորունկ մտասեռու մտերու մէջ, և ընկճուած էր տեսակ մը քննութեան տակ, որ զինքը կ'անջատէր արտաքին աշխարհէն և Այսուհանդերձ, իր աստիճանին ամբողջ հպարտութիւնը պահած էր, և կ'ուզէր որ իրեն արժանի պատիւները ընծայուին, բայց իր ծառաները մեծ մասամբ լռեցին իրենց գահընկէց վեհապետը, նոյն իսկ՝ մէմլուք Ռուսթանը, իր գլխաւոր խոստովեան օրերու, յուզման նշան մը ցոյց չտուաւ թնաւ, միայն քիչ մը խռովուեցաւ, երբ Ապրիլ 20ին իջաւ Ֆօնդէնրպլօի պարտէզը, էլ պա կղզին երթալէ առաջ մնաք բարով րահու համար իր պահակաւորքին ձերունի նոնաձիգներուն, որոնք զօրանցք ընելու պէս կարգով շարուած էին. Նարոյէօնը աւա անոնց. —

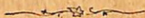
«Զինուորներ եւ իմ ծերունի պահակներս.

«Մնաք բարով կ'ըսեմ ձեզի, ամբողջ Բան Թարի զձեզ շարունակաբար գտալ պատուոյ եւ փառքի համբուն վրայ. այս վերջին ժամանակներս, ինչպէս իմ յայտնութեան օրերուն, դուք չդադրեցաք ըլլալէ Բաջութեան եւ ուղղամտութեան թիպարներ. ձեզի նման մարդոց հետ մեր դասը չպիտի կոտորէր. բայց պահեազմը անվերջանալի էր. եթէ Բաջութին պահեազմ ծագէր, Ֆրանսա աւելի դժբախդ պիտի ըլլար. այս պահանջաւ իմ անձնական շահը զոհեցի հայրենիքս շահերուն, կը մեկնի՛մ դուք, բարեկամներս, շարունակեցէ՛ք ծառայել Ֆրանսայի. անոր բարօրութեան վրայ միայն կը մտածէի ես. անիկա միշտ պիտի ըլլայ իմ բաղձանքներուս առաւելան. իմ բաղձիս վրայ մի ցաւիք, եթէ հաւանեցայ դեռ ապրիլ, օսկաւին մեր փառքին ծառայելու համար է. ես կ'ուզեմ զքի առնել այն Բաջութութիւններ, զորս միաւրն

գործեցինք. Մնաք բարով, յղաքս, պիտի ուզէի զձեզ ամենեւէ օգնել կուրծիս վրայ. բայց զո՞նէ ձեր հրամանաւորին հետ համբուրուիմ. Եկէ՛ք, զօրավար Բրդի, որ զձեզ սեղմեմ կուրծիս վրայ. քերէ՛ք նաեւ արծիւը որ համբուրեմ. ա՛հ, սիրելի արծիւ. երանի քէ քեզի տուած համբոյրս կարեւոյ արծազանգել ապագայ սերունդներուն սրտին մէջ. մնաք բարով, յղաքս, իմ բոլոր մագրաններս միշտ ձեզ հետ պիտի ըլլան. պահեցէ՛ք յիշատակս:

Այս խօսքերէն յետոյ, Նաբոլէօն կառքը նետուեցաւ ու գնաց, ընկերակցութեամբ պահալն՝ որու և օտար կառավարութեանց պաշտօնեաներուն. ճամբան ճանչցան զինքը. քաղաքներու մէջ զինքը ծափահարեցին, իսկ գիւղացիները նախատինքներով ծածկեցին զայն, և որպէսզի չըլսէ վայնասունն այն մայրերուն, որոնց տղաքը զինուոր գացած ու մեռած էին, Նաբոլէօն ստիպուեցաւ յաճախ ծպտիլ. Ապրիլ 27ին հասաւ Ֆրէժիւս և անպիտական նաւ մը նստելով Մայիս 4ին հասաւ Բօրգօ Ֆէրաթօ. Ճամաք ելաւ 715 հոգիի հետ, ունենալով ձիեր ու կռքեր. հիմա այլևս գեհապետն էր Էլպա կղզիին, իր ժամանման յաջորդ օրն իսկ, իր մայրաքաղաքին ամրութիւնները քննեց, յետոյ այցելեց իր պզտիկ տէրութեան ամէն կողմերը նոյն այն խնամքով, զոր ցոյց կուտար իր ընդարձակ կայսրութեան նահանգները այցելելու առթիւ:

Նաբոլէօն տապալուած էր ուրիշն կայսրութիւնը կործանած, և շնորհիւ օտարներու ներխուժումին, Լուի ԺԼ. կը բարձրանար գահին վրայ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Է .

Է Լ Պ Ա Կ Ղ Զ Ի Ի Ն Վ Ե Հ Ա Պ Ե Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Հ Ա Ր Ի Ի Ր Օ Ր Ե Ր Ը . 1815 Վ Ա Թ Ե Ր Լ Օ

Պուրպօններ, 1814 Մայիս 8ին կրկին գահ բարձրացած էին օգտուելով դաշնակիցներու չոնդալից յաջողութենէն և Կայսեր անփառունակ ու սխուր անկուսէն: «Ժողովներն» ու «Դոնվասիօնները» որ Կայսեր ղէմ արդէն գլուխ վերցուցած էին ժամանակին, բնականօրէն ժամանակը գտան ղէմ ղենելու նոր տիրողին նոր վարչաձևին դէմ: Եւսիս 4ին Լուի ՓԸ. հրաւարակեց իր Սահմանադրական օրէնդրութիւնը: Օտար սուրիններու օժանդակութեամբ վերահաստատուած այս նոր վարչաձևը չսիրուեցաւ բնաւ ֆրանսական ազատատենչ և յեղափոխական խմորով չաղախուած ժողովուրդին կողմէ:

Նախկին ազնուական գաղթականները որոնք վերադարձած էին թագաւորին հետ, անլուր և խիստ պահանջներ կ'ընէին: Անոնք չէին ծածկեր իրենց զժգոհութիւնները և կրթական նոր հաստատութիւնները տապալելու գաղափարը, մոռնալով որ զանոնք սէջտեղ բերելու և պահելու համար Ֆրանսան 25 երկար տարիներ կորսվի կերպով պայքարած էր բովանդակ Եւրոպայի հետ: Անոնք կը ջանային անտեսել և ստորագնահատել Կայսերական բանակին մեծ գործերը, Ֆրանսայի թշնամիներուն դէմ արիաբար կուրծք տուող Նաբօլէօնը յափճակիչ կը կոչէին: Իր մարաջախտները շնորհագորկ եղան և Մեծ Բանակին բոլոր սպաները արձակուեցան, այն հերոսները, որոնց փառաւոր անունները իրենց յաղթական սուրբերուն և սուրիններուն ծայրերովն իսկ արձանագրուած էին Եւրոպայի մայրաքաղաքներու արքայական պալատներուն մարմարեայ պատերուն վրայ:

Ա'լ աւելի ցաւալի պարագայ մը, գաղթականներ որոնք

Թշնամի բանակին մէջ ծառայած էին օտար զորքերու տակ, Յրանսայի գէժ սկսան վարձատրուիլ իրենց այդ ծառայութեանց փոխարէն :

Թագաւորական կառավարութեան առաջին գործը եղաւ ստորագրել հաշուութեան պայմանագրութիւն ը որով Յրանսան կը հրաժարէր կայսրութեան բոլոր զբաւումներէն և կ'ընդունէր յանձնել զաշնակիցներուն 58 բերդեր 12000 թնդանօթ, 30 առագաստանաւ և 12 նաւ, այսինքն մէկու կէս միլիարի արժողութեամբ ռազմանիւթ : Մինչ այս Նաբոլէոն արդէն էլ պա կղզիին վեհապետութեան տիրացած էր :

Այս նեղ շրջանակին մէջ իսկ զԺալստ կայսրը ցուցահանեց իր կազմակերպիչի ոգին, էլ պա կղզիին մէջ տասը ամսուան իր վեհապետութեան միջոցին Նաբոլէոն ընդունեց այցելութիւնը իր յօր և քրոջը, զօրանցքներ կատարեց, արուեստից, իմաստասիրութեան և քաղաքականութեան վրայ ճառեր խօսեցաւ, ճամբաներ և կամուրջներ շինեց, կազմակերպեց նախնական կրթութիւնը ժողովուրդի զաւակներուն և մի քանի ամիսներու ընթացքին այնպիսի միւլում մը տուաւ երկրագործութեան և վաճառականութեան, որ մինչև այդ տոնն անծանօթ էր կղզիին աղքատ բնակիչներուն :

Նոյն տոնն իւր աչէն չհեռացուց մայր հայրենիքը և կէտ առ կէտ կը հետեւէր բոլոր այն իրադարձութեանց զորս տեղի կ'ուենային Յրանսայի մէջ :

Ան կը հանկնար ու կ'ընթերցէր ֆրանսական ժողովուրդին սրտմտութիւնն ու ցասումը, հարստահարող և բռնակալ կառավարութեան դէմ, որ կ'ահաբեկէր, կը ծածկէր երկիրը ոստիկաններով և լրտեսներով, երևան հանելու անոնք որ տակաւին հաւատարիմ կը մնային անցեալի փառքին կամ պարզապէս դժգոհութիւն կը յայտնէին ու թշնամական զգացումներ կը տածէին «ղազնակիցներու» դէմ :

Նաբոլէոն հասկցաւ որ ճիշդ յարմարագոյն ժամանակն էր լշխաւութիւնը կրկին ձեռք անցնելու և իր բազմր փորձելու :

1815 փետրուար 26 ին, իր հին պահակագունտի հաւա-

տարիմ քաջերով մտաւ Լէնֆօքսան նաւը և նաւարկեց դէպի Ֆրանսա, Ճամբու ընթացքին ֆրանսական Ձէֆիւր առագաստանաւը հանդիպեցաւ փոքրիկ նաւատորմիդին, Արդեօ՞ք պիտի ռմբակոծէր և պիտի ոչնչացնէր մէկ հարուածով կայսեր նոր յոյսերը։ Սակայն ընդհակառակը, Լէնֆօքսանի ետեւը տեսնելով էյպա կղզիին դրօշակը, բաւականացաւ հարցնելու Նաբօլէօ նին որպէստէրիւնը, Կայսրը ինք անձամբ պատասխանեց թէ լաւ էր։

1815 ժարտ 1-ին փոքրաթիւ բանակը ֆրանսական հողին վրայ կ'իջնէր նաւէն ժուանի ծոցին մէջ, Իւ կայսրը ամիջապէս հետեւեալ յայտարարութիւնը ուղղեց բանակին և ժողովուրդին։

«Ֆրանսացիներ, ինչ որ տեղի ունեցաւ առանց Ձեզի,

« անհարազատ է և անիրաւ։

« Ձիւուորներ, բոլոր անոնք, զորս տեսանք մենք, որ կը

« պտտէին ամբողջ Եւրոպան, մեզի դէմ գրգռելու թշնամի-

« ներ, որոնք իրենց բովանդակ կեանքը անցուցին մեզի դէմ

« պատերազմի և պայքարի մէջ թշնամի բանակներու շարքին

« մէջ՝ պէ՞տք է, որ ունենան մեր արծիւներուն թռիչքը չըղ-

« թայելու յաւակնութիւնը։

« Ձինուորներ եկէ՛ք շարուեցէ՛ք Ձեր պետին դրօշին տակ,

« Անոր կեանքը ձեր կեանքովը կազմուած է, անոր իրաւունք-

« ները ժողովուրդին և ձեր իրաւունքներն են, իր շահը, իր

« պատիւը և իր փառքը՝ ձեր շահը, ձեր պատիւը և ձեր

« փառքն են, Յաղթանակը չպիտի ուշանայ և վճռական

« գոյներով պիտ թաչի զանգակատունէ զանգակատուն մինչև

« Նօքր-Տամի աշտարակները։ Այն ժամանակ պիտի կարենաք

« պարծենալ ձեր կատարած՝ գործին համար, դուք հայրենիքի

« ազատարարները պիտի ըլլաք։»

Մինչև կրճնօպլը, ոչ մէկ արգելքի հանդիպեցաւ։

Հոն զօրագունդ մը դրկուած էր, արգիլելու անոր յառաջ-
խաղացքը։ Վայրկեանը ճգնաժամային էր ու տազնապողա-
կան։ Սակայն ժողովուրդը լսեց իր ձայնը ժուանի ծոցէն մին-

չն Բարիգ:

Նաբոլէօն այն ատեն իջաւ ձիէն. առանձինն յառաջացաւ զինուորներուն առաջ և ըսաւ անոնց իրեն յատուկ հողոյ շնչտով մը, իր կուրծքը բանալով, «Կայ մէկը ձեր մէջ, որ ուզէ ըսպաճճել իր կայսրը. Անմիջապէս զինուորները յուզուած անոր խօսքերէն, գոչեցին «Կեցցէ՛ կայսրը»:

Անոնք հանեցին իրենց եռագոյնները իրենց զլխարկներուն վրայ զրին զորս մինչև այն ատեն. տասն ամիսներէ ի վեր օտրպուած էին պահել իրենց զրպաններուն մէջ գուրգուրանքով պահպանելով զանոնք. կրննայի մէջ քաղաքին զրռնեքը բացուեցան բնակիչներուն կողմէ, Լիօնի մէջ կայսրը կրկին ձեռք առաւ իշխանութիւնը, Նէյ որ զրկուած էր ձեռքակալելու զայն, խոստանալով Լուի ԺԸ. ին թէ իրեն պիտի բերէր յսփօսակիչը ձեռքակալեալ, Բայց երբ անիկա իր կայսեր ներկայութեան դէմ առ դէմ եկաւ և երբ անոր ընկերացող իր հին ընկիւրները տեսաւ, աչքերը լեցուեցան արցունքով և ինկաւ Նաբոլէօնի բազուկներուն մէջ, և այն բանալը որ պարտականութիւն ունէր արգիլելու և կասեցնելու կայսեր յստաջացումը. փոխուիցաւ յանկարծ, յաղթական չըքսիսումբի. Լուի ԺԸ. խոհեմարար փախուստ տուաւ, և մարտ 20ին Նաբոլէօն կրկին կը մտնէր Թիւրքիի պալատը. Ժողովրդային խանդավառութեանց և ձափահարութեանց մէջ, առանց զէնք մըն իսկ պարպելու Ֆրանսացիներու դէմ:

Գահին վրայ կրկին հաստատուելուն պէս, Նաբոլէօն բարեփոխեց կայսերական սահմանադրութիւնը, և խզեց բոլոր այն կապիւրը որոնցմով Լուի ԺԸ. արդէն չղթայած էր մասուրը, և կաշկանդած ազատութիւնը. և կր հաստատէր երկու խորհրդարաններ, ին ընտրական իսկ միւսը ժառանգական. Անկարագրելի չքեղութեամբ տօնակատարութիւն մը տեղի ունեցաւ 1815ի Մայիս 26ին Շան-Տը Մարսի մէջ, Բարիգի բնակչութեան առջև: Նոր սահմանադրութիւնը ընդունուեցաւ Ժողովուրդին կողմէ 1 500 000 այո 4 300 ոչ ի դէմ:

Բայց Նաբոլէօնի վերադարձը Եւրոպայի գործին բնաւ չէր

գար, և նոր պատերազմի մը ազդեցական էր ու անոր ան-
ձին մէջ կը տեսնէր Եղափոխութեան կրկին գահին վրայ
բազմիր:

Նոր եռանդով մը եւրոպական գինակցութիւն մը կազ-
մուեցաւ կրկին բայց, կայսրը վեց շարթուան մէջ կրցաւ
կազմակերպել 160000 հոգինոց բանակ մը 350 թնդանօթներով:

Հակառակ անոր որ հիւանդ էր և հազիւ կրնար ձիուց վրայ կենալ
ինչպէս որ կ'ըսէին այս կսկծեցուցիչ տրամին ականատես վր-
կաները, գերագոյն ճիգը կ'ընէ անձամբ առաջնորդելու իր բա-
նակը, իր սովորական կայծակնահարող արագութեամբ և իր
զինուորները տարաւ մինչև Պոլսիքա դաշնակիցները կան-
խելու և զանոնք ջախջախելու մաս առ մաս: Իր ղէմն էին
Ուլլէնկթընի Անգլիացիները և Պրիւսիէի Բրուսիացիները:

Արդարեւ ան փախցուց Բրուսիացիները Ֆլէրիւսի մէջ 1815
Յունիս 16 ին, այն ատեն ուղղուեցաւ Անգլիացիներուն ղէմ,
յղացած ըլլալով Բակտաւաթի համար ամենահիմնալի յա-
տակազինք որ երբ և իցէ կարելի ըլլար երևակայել: Մօն սէն
Ժանի վրայ յարձակեցաւ Վաթերլօ գիւղին յօտ Անգլիացիներուն
վրայ: Պատմագիրները նկարագրած են այս պատերազմը, ու-
րուն միջոցին խորտակուեցաւ Նաթուլէօնի հրաշագեղ բազդը:
Ուղմագէտները թուած են անոր սխալները և րօած են թէ
ինչպէ՛ս պարտութիւնը կրնար յաղթութեան փոխուիլ: Վիպա-
գիրները և բանաստեղծները երգած են անոր ողբերգական
բուլբուր: Նաթուլէօն Կրուշին պարտականութիւն տուած էր
հետապնդել Բրուսիացիները, որոնք փախուստի մատնուած
էին, զանոնք ցրուել և ապա գալ և միանալ բանակին: 18
Յունիսին կէսօրը կէս ժամ անցած, Նաթուլէօն հրամայեց իր
հզօր ժէրօմին գրաւել Հուկոմօնի անտառը, ինչ որ կատա-
րուեցաւ, աջ կողմը հրետանիները ջախջախեցին Անգլիացի-
ները որոնց օգնութեան հասաւ Մարաջախտ Պուլօղը 30000
Բրուսիացիներուն հետ:

Անգլիացիները այս օգնական ոյժով կրկին կը տիրեն
Մօն-սէն-ժանի լեռնադաշտին, Նէյ կը յարձակի անոնց վրայ:

կը վռնտէ զանոնք. Վիլլէնկիթըն կ'արձակէ իր հեռեկազօրքը, բայց մեր զրահաւորները Գիլլէրմանի հրամաններուն տակ նետուեցան անգլիական հետեակազօրքին վրայ և ճեղքեցին անոնց քառակնները հակառակ սարսափելիօրէն տեղացող ռումբերու տարափին սպաննելով անոնցմէ 12 հազար հոգի: Վիլլէնկիթըն կ'զգար որ խաղը կը կորսուէր: Միայն կրուշիի բանակը կ'սպասուէր, որ դաշնակիցներուն գործը լինար: Յանկարծ սոսկալի հրացանաձգութիւն յը սկսաւ: Ահաւասիկ կրուշի... սկսան պոռալ մեր զինուորները, յաղթութիւն:

Աւագ, եկողը կրուշին չէր, որ իր պարտականութիւնը կատարած չէր արգիլելով Բրուսիացիներուն և թշնամի բանակին միացումը:

Ընդհակառակը եկողները Բրուսիացիներ էին, Պիլի խէրի զինուորներն որ կը յառաջանալին մեր վրայ—

Այն ատեն խուճապը սկսաւ Պրանսական բանակի շարքերուն մէջ. դաւանաւորութիւնը բառը կը չըլի բերնէ բերան և փոխանակ կանոնաւոր նահանջի մը. կ'սկսէր քայքայումն ու լրջումը: Նարոյէօն այն ատեն յուսահատութիւնը սրտին մէջ, սուրը ձեռքը կը սլանայ թշնամի բանակի շարքին մէջ, կ'ուզէ կռուելով մեռնիլ իրեններուն զլուխը և կ'ուզէ բանալ անցք մը թշնամի դաշնակիցներու զօրասիւններուն մէջէն: Իր եղբայրը, Խիսան Ժէրոմ կը հետեի այս ազնիւ օրինակին և սուրը ձեռքին մէջ կը դռնէ. Ա՜՜՜՜ ո՛ր Պոնապարթ անուցը կը կրէ պէտէ գիտնայ մեռնիլ այս օր: Բայց զօրավարները չըջապատելով կայսրը զայն կը քաշէն Կէնարի ճամբուն վրայ և հարկադրեցին նահանջել: Նարոյէօն յացաւ այդ օրը:

Իրիկուան ժամը 9 էր գիշերուան աղջամուղջը լջած էր ճակատամարտի արինալից դաշտին վրայ: Այն ատեն յառաջ եկաւ ամենամեծ քաջագործութիւնը, ամենագերագոյնը և ամենահոյակապը որ երբեքիցէ գոյութիւն ունեցած ըլլայ աշխարհի պատմութեան մէջ. քաջագործութիւն մը որը միայն Պրանսացի զինուորներուն յատուկ է, կ'ուզեմ խօսիլ կայսերական պահակագունդի գերագոյն պայքարի մասին:

Չորս գումարտակներ կը գոհուն ասպհովելու կայսեր փրկութիւնը, իրենք միայնակ կը կռուին ամբողջ բանակի մը դէմ, ունենալով երեսուն հոգի մէկի դէմ: Անոնք կազմած էին իրենց քառակները որոնք յաջորդաբար ինկան թշնամի ոռմբերու տարափին տակ, միայն մէկ հատը մնացած էր օտար վրայ, հրամայուած Գամպրոնի կողմէ: Անգլիացի զօրավարը լուր դրկած էր որ զինաթափ ըլլան. Գամպրոն կը պատասխանէ, պահակագունդը կը մեռնի բայց չի յաճճուիր:

Արդարեւ անոնք մեռան, բայց անձնատուր չ'եղան: Եւ անոնք որոնց թշնամի գնդակները խնայած էին, ինքզինքնին մեղացի իրենց ձեռքովն իսկ, չտեսնելու համար աղէտաւոր թշուառութիւնը, իրենց նախահայրերուն պէս, ինչպէս Գալիացիներն, ւ Ֆրանքները, որ ինքզինքնին կ'սպաննէին, իրենց ողջութեան ատեն իրենց պարտութիւնը չտեսնելու համար: Պահակագունդին մնացորդը, Մարաշխոս Լօպօյի հրամաններուն տակ զիմապրեց բրուսիական բանակին, նոյն յուսահատական քաջութեամբ, երկու ժամուան տեղողութեամբ այդպէսով թոյլատրելու բանակին մնացորդին նահանջը: Եւ երբ կը ջտխջտխուին թուական առաւելութենէն, այս քաջերը ինկան Բրուսիացիներուն ձեռքը: Բրուսիացիք ապացոյցը տուին ամենավատ վայրագութեան որ անպատութիւն միայն կրնար ըլլալ զինուոր անուան:

Անոնք՝ մարաշխոս Լօպօյին ամենազարչիլի նախատինքներ կրել տուին, սպաննեցին վանտամբ, խեղդեցին անզէն սպաները:

Անոնք յանկարծ հերոսներ կը կտրէին անպաշտպան գերիններուն առջև: Ամօթ անոնց, և փառք այն անժառ և հերոսական նոնաճիգներուն որոնք ինկան արիաբար Վաթերլոյի մէջ, պատուոյ արինտո դաշտին վրայ:

Անգամ մը ևս ճակատագիրը յաղթած էր Նարոյէօնը:

Եթէ Պլիւխէր տեղեկացած չ'ըլլար ֆրանսական բանակին չարժումներուն դաւաճաններու և մատնիչներու կողմէ, դաշնակից բանակները բոլորն ալ պիտի փճանային:

Պատուութեան կը վերաբերի փնտոյի և գտնել թէ քաղաքական որ միջավայրին կը պատկանէին դաւանակիցներու այս բարեկամներ որոնք սպրդած էին յանակին կուռ չարքերուն մէջ։ Վերջապէս, եթէ կրուշին կէտ առ կէտ կատարած ըլլար կայսեր հրամանները Անգլիացիները կը փշրուէին Վաթերլոյի մէջ Նաբոլէօն պանոնք թնդանօթի բռնելով Սաւըր պիտի թափէր, որ յաղթութիւնը հակառակ դաշնակիցներուն կողմը ըլլալուն, 27000 հոգի զոհ տուին։

*
* *

Նաբոլէօն կը վերադառնայ Բարիզ, և կը հաստատուի Էլիզէի մէջ։ Կը հաւաքէ իր նախարարները, երեսփոխանական ժողովին հետ բանակցութեան կը մտնէ։ Ան յոյս կը դնէր, որքան սխալ, խորհրդաւորեալ հայեանափոխեալ վրայ։ Դժբախտաբար չգտաւ անոնց մէջ, այդ բնուէալ մարմիններու մէջ բացի գեղեցիկ բանաստեղծներէ, չարախօսներէն և նախանձոտներէ։ Մարգիկ՝ որոնք զժուարաւ կը հանդուրժէին և կը ներէին միակ մարդու մը գերակայութեան, և որ ցաւալի է ըսել որ անոնք որ ժուարաւ կը զսպին այն հաճոյքը, որ իրենց կը պատճառէր Նաբոլէօնի դժբախտութիւնը... անոնք չէին բժրոնէր թէ անոր անկումն ու դժբախտութիւնը Ֆրանսայինն իսկ էին։ Ամէնքը հակառակ էին իրեն։ Իր նախարարները մատնեցին զինքը, իր արարածները լքեցին զինքը և Նաբոլէօն ասոնց այս ընթացքին առաջ հրաժարեցաւ զանէն ի նպաստ իր դաւակին։ Այս առթիւ իր հրատարակած կոչը անաւասիկ.

Ֆրանսացիներ, ազգային անկախութիւնը պահպանելու համար պատերազմի ձեռնարկած պահուս յոյս դրած էի բոլորիդ ալ ջանքերուն վրայ եւ ազգային բոլոր իշխանութեանց եւ կամքերուն գործակցութեանը. յաջողութեան մասին յոյս ունենալու պատճառներ կային, եւ բոլոր տեսութեանց ինծի դէմ ուղղած յայտարարութիւններուն դէմ դիմ։ Պարագները փոխուած կ'երեւան։ Ֆրանսայի բեռնամիներուն ասելութեանը կը զոհեմ ինկզիմնա երանի՝ թէ անոնք անկեղծ լլլան իրենց յայտարարութեանց մէջ եւ միայն ինծի դէմ լլլայ հակառակութիւններ. իմ բաղադական կեանքս վերջացած է. եւ կը յայտարարեմ թէ իմ ողբիս, Նաբոլէօն Բ. անուամբ, Ֆրանսացիներու կայսր հռչակած եմ. արդի նախարարներ անմամբար պիտի կազմեն պետական խորհուրդը.

իմ ուղիւոյ մասին ունեցած սէրս զիս կը հաշկադրէ հրաւիրել խորհրդաւոր
որ անյապաղ օրէնք մը շինէ խնամակալութեան համար: Ամէնից միացեմ,
հայրենիքի փրկութեան համար

Պիւղէ և Դաւէթրան Նախկին երկու անդամներ ազգային
Ժողովոյ. երկու ուխտադուրժներ, զմանցի մէկը միարտն էր իսկ
միւսը եպիսկոպոս. Կիրաքորձէին դաշնակիցներու և Պուր-
պօններու խաղերը, Կայսեր դէմ, որ զիրենք այնքան բարձր
դիրքերու հասցուցած էր մանաւանդ, իր զահը ձգելէն վերջ
Նարօլօն Էլիզէի պալատը լքեց և ապաստանեցաւ Մալմէզօն.
Իսկ երբ զինակից բանակը յօտեցաւ Բարիզի, իրը զօրավար
ուղեց ծառայել թշնամին Պրանսայէն դուրս վանելու համար.
1815 Յունիս 27ին Մալմէզօնէն գրեց. Եթանուքիւնը թողած մի-
ջոցիս, երբեք չհրաժարեցայ բաղաճիւն զերազիւ իրաւունքէս. բնամին
մայրաքաղաքին մօտեցած է, այնպէս որ այլեւս կարելի չէ կասկածիլ թէ իր
դիտարարութիւնները զեւ եմ:

Բայց իր առաջարկը մերժուեցաւ, և քանի մը օր անիկա
մտայ թմրութեան և մտածումներու մէջ ինկաւ:

Վերջապէս Նարօլօն ոտիպուեցաւ թողուլ Բարիզը և
մեկնել Պրանսայէն, Դաշնակիցները մերժեցին իրեն ապահո-
վութեան գիր մըն իսկ. ան կ'ուզէր Ամերիկա երթալ և ասոր
համար քաջուեցաւ Ռօշֆօր, Եհտոյ Էքս կղզիւ. Այն ատեն
տեսնելով որ ամէն յոյս կորսուած էր, սպաստանեցաւ սնդ-
րական Պէլլէրօմօն առաջատանաւ ին որ Ֆրանսական եղերք-
ներու պահպանութեան կը մասնակցէր. հոն գրեց Անգլիոյ
Թագաւորին հետեւեալ հռչակապ նամակը.

Ուրախական բարձրապատիւութիւն, իմ հայրենիս պառակտող կուսակ-
ցութեանց եւ Եւրոպայի մեծ պետութեանց բնամարտիւններուն զոհուելով
բաղաճական ասպարէզս փակեցի եւ Դեմիսոդոլէսի պէս կուգամ հանգչիլ
քրիստոնէական ժողովուրդի օճախին մօտիկը: Ինքզինքս կը դնեմ իր օրէնքներուն
պաշտպանութեան օակ, եւ այդ պաշտպանութիւնը կը պահանջեմ Ձերդ առ-
քայական բարձրութենէն, որպէս ամենէն հրգօր՝ ամենէն անյողողողը եւ լա-
մաւոր ու ամենէն վեհանձնը իմ բնամարտէս:

Այս ազնիւ ու վստահօղ առաջարկին, անգլիական կա-
ռավարութիւնը պատասխանեց այնպիսի անազնիւ ընթացքով
մը, որ պատմութիւնը մինչև այսօր դադրած չէ դատաւար-

տելէ և մեղադրելէ։ Այդ վատութիւնը անջնջելի արատ մը կը մնայ ընդմիջոյ Անգլիոյ պատմութեան մէջ։ Ի զուր Անգլիացիք կը ջանան հարիւր տարիէ ի վեր վահանն գործերով մոռցընել տալ այդ վատ արարքը։ Նարօլէօն նկատուեցաւ պատերազմական գերի, Նորթէմպլիւրլան նաւուն վրայ ելածին պէս և տարուեցաւ հարաւային Ատլանտեանի մէջտեղը, հասարակածի և արեւոյեան զօտիներու միջև։ Սէնթ — Էլէն (Սրբ. Հեղինէ) կղզին։ Հրաբխային երկիր մը կիզիչ և վատառողջ, 600 մղոն հեռու ամենամօտ ցամաքէն։ Նարօլէօն, Լօնտօնի դահլիճին ուղղեց բողոքագիր մը այս ապօրինութեան դէմ։ Եւ Ֆրանսացի զրազէտ Շաթօպրիան չքաշուեցաւ ադտոտել և արատաւորել իր գրիչը՝ գրելով եպերական գիր մը նախատելու համար պարտուող հսկան։

Վաթերլոյի ճակատամարտին մէջ, եթէ տեղի ունեցան գերագոյն անձնուիրութիւններ, նմանօրինակ նուիրումներ պակաս չ'եղան, Նորթէմպլիւրլան նաւուն վրայ։ Արտօնուած էր մի քանի հաւատարմիներու և անձնուէր բարեկամներու, հետեիլ կայսեր իր գերութեան մէջ։ Պատիւ այն հերոսներուն և իրենց բարեկամութեան, որոնք հետեւեցան իրենց՝ եղերաբախտ կայսեր իր դժբախտութեանց մէջ։ Թո՛ղ Պէրքուան, Մօնթօլօնի, Կուրկոյի եւ Լամառի անունները պատուուն, և երբե՛ք չըմոռցուի անոնց նուիրական յիշատակը պատուոյ դաշտին մէջ անոր համար և յաղթանակի ճաճրուն վրայ ինկող հերոսներու անուններուն հաւատար։ Արժանիք աւելի մեծ բան մը կայ, մեծութիւն և գերագոյն անձնագոյնութիւն այն բարեկամութեանց մէջ, զորս կը հետեին դժբախտութեան և թշուառութեան մէջ։

Կայսերական ընտանիքէն տասներկու հոգիի արտօնութիւն տրուեցաւ հետեիլ կայսեր։ Ամէն բան լմնցած էր, Մեծն Նարօլէօն կը թողուր Ֆրանսան անգամ մըն ալ չտեսնելու համար։ Եղած լմնցած էր։ Արծիւը առ յաւէտ բանտարկուած էր

ՍԷՆԹ-ԷԼԷՆ. ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒ-
ԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ ՄԵԾՆ ՆԱԹՈՂԵՐՆԻ (1821)

Քրիտանական դահլիճը շատ լաւ ընտրած էր աքսորա-
վայրը. որ կը սահմանէր մեծ կայսեր... Ստանձնացումն ու
մէկուսացումը, հեռացումը ու է գամաքէն. կլիմայի վատա-
ռողջութիւնը, բոլորը ամբողջացուած էր այս ամայի ապա-
ռաժին վրայ գանդաղօրէն բայց ապահով կերպով կորուստի
մատնելու համար այն հերոսը որ պիտի երթար բանտար-
կուիլ հոն:

Ամէն կողմէ բարձր և սրածայր ժայռերով շրջապատուած
այս կղզին անառիկ էր. հակառակ ատոր կղզին չորս կողմէն
սոսկալի մարտիոյնրով և բերդերով պաշտպանուած էր. այն-
պէս որ բանտարկեալը առեանգելը նիւթապէս անկարելի էր
յանկարծակիի բերելով կղզիի մէջ քնակողները: Մեծանուն գե-
րին պահելու համար ոչ միայն ամբողջ զօրագունդ մը դրին այս
փառքիկ կղզիին մէջ, այլ անոր միացուցին, վայրենիութիւնը
բարձրորոս կառավարիչի մը, մարդու մը որ անպատեց իր գի-
նուորականի կոչումն ու անունը, ըլլալով ամբողջ վեց տարի
անարգ չարչարիչն ու դահիճը դժբախտ և ինկած կայսեր:

Այս կառավարիչը որուն անունը կը յիշենք հոս միմիայն
նշաւակ դարձնելու զայն ընդհանուրի նախատինքին և արհա-
մարհանքին, կը կոչուէր Սըր Հիւտսօն Լըվ:

Երբ Նարօլէօն իմացաւ իր մասին տրուած որոշումը հե-
տեւեալ բողոքի նամակը գրեց Լօրտ Գէյթի:

Բացարձակապէս կը բողոքեմ հոս՝ երկնի եւ մարդոց առջեւ, այն
բռնութեան դէմ զոր եղած է ինձ. բռնաբարումն դէմ. իմ ամենանուիրական
իրաւանց, բռնի կապելով իմ աճած եւ ազատութիւնս: Ես ԱԶԱՏՈՐԷՆ ե-
կամ եմ ՊԷՂԷՐՈՇՈՅ ճար, ես բանտարկեալ կամ գերի չեմ. ես Անգլիոյ
հիւրն եմ: Ես եկած եմ այդ նաւու՛ն նաւապետին հրաւերին վրայ, որ ինձի ր-
սաւ թէ. իր կառավարութենէն հրահանգ ունէր, ընդունելու զիս եւ առաջ-
նորդելու Անգլիա, իմ հետեւողներովս միասին եթէ այդ բանը ինձի հաճելի
թուէր: Ես խորին համոզումով եւ մեծ հաւատով եկած էի ինկղիմս դնել

Անգլիոյ օրէնքներու պատշաճութեան օակ, Այն վայրկեանէն ուր ես մտած էի Պէլլէրօֆօնի մէջ. ես կը գտնուէի բրիտանական ժողովուրդի ծոփն մէջ.

Եթէ կառավարութիւնը հրամայելով Պէլլէրօֆօնի նաւապետին ընդունիլ զիս իմ հետեւորդներովս, ինծի ծուղակ մը լարած էր. «ան Մեղաւելած է պատշաճ ղեմ եւ անարգած է իր դրօշակը ալարսելով զայն անպատշաճութեամբ»:

Եթէ այս դաւաճանական արարքը կատարուի, իզուր պիտի ըլլար որ Անգլիացիները ուզէին խօսիլ այլեւս իրենց ուղղափառութեան, իրենց օրէնքներու եւ իրենց ազատականութեան մասին: Անգլիական պատուախնդրութիւնը կորսնուած պիտի ըլլար Պէլլէրօֆօնի հիւրասիրութեան, ասպնջականութեան մէջ: Պատշաճութիւնը պիտի վնասէ, պիտի ըսէ թեմամբ մը որ քսան տարի անողոյք կերպով պատերազմած է անգլիական ժողովուրդին հետ եկաւ ազատօրէն իր դժբախտութեան մէջ ապաւինելով փնտրել իր օրէնքներուն օակ: Ինչ աւելի մեծ եւ աւելի փայլուն ապացոյցը կրնար տալ, իր համակրանքի եւ վրոշակութեան: Բայց ինչպէս պատշաճութեան այս մեծանձնութեան եւ ազնուականութեան Անգլիոյ մէջ. — Անոնք ասպնջական ձեռք երկարել կեղծեցին այդ բեմամբ ոյն, եւ երբ ինքզինքն յանձնեց վրոշակելով անոնց հաւատարմութեան, հեղեցին անոր դիւրահաւատութիւնը:

ՆԱԲՕԼԷՐՆ

Նօրթէմպիւրիան առաջատանաւոր. ընկերակցութեամբ 2 զրահաւորներու կը տանէր կայսրը դէպի աքսոր. երբ այս խումբը անցաւ Հակ հրուանդանին առջեւէն, Նարօլէօն վերջին անգամ ըլլալով կրցաւ նշմարել Քրանսական ցամաքը, առատ արցունքներ թափելով գոչեց. Մնաս բարով ո՛վ Ֆրանսա՛... Բացեալ եւ հեռոսներու երկիր մնաս բարով, մնաս բարով... Բանի մը դաւանանքներ եթէ պակաս ունենայիր ամենամեծ ազգը պիտի ըլլայիր, ամբողջ աշխարհի թագուհին...:

Նաւարկութիւնը տեւեց ամբողջ երեք երկար ամիսներ. Նարօլէօն կը ստուգէր դժբախտութեանց հետ հաշուիլ եւ արդէն հոն իսկ ան ինքզինք կը ցուցնէր այնքան մեծ, որքան իր փառքի եւ յաղթանակի օրերուն. նաւուն վրայ գտնուող Անգլիացի զինւորներուն եւ նաւաստիներուն կը ներշնչէր տեսակ ժը սընապարծ յարգանք: Քաղցրութեամբ կը խօսակցէր նաւուն ըսպանիներուն հետ եւ երբեմն օրպէս ժամանց, նաւուն վրայ գտնուող զինուորներուն կը սորվեցնէր զինուորական մարզանք այնպէս ինչպէս կ'ընէին պահակագունդի նռնաձիգները:

Նօրթէմպիւրիանի վրան էր որ սկսաւ թելս դրել իր զրգ-

բախտութեան հաւատարիմ ընկերներուն, իր յիշատակները իր առաջին պատերազմներու մասին, յիշատակներ զորս պիտի չարունակէր իր գերութեան անբախտ տարիներու մէջ։ Վերջապէս 14 հոկտեմբերին առաջին անգամ նշմարեցին Տիա-նա սառածայուր, ամենաբարձր գագաթը զոր կը հսկէ Սէնթ Է-լէն կղզիին վրայ։ Երեք օր վերջ կայսրը կ'իջնէր այդ ժայռին վրայ զոր սահմանուած էր ըլլալու թէ՛ իր բանալը և թէ՛ իր գերեզմանը։

Մեծ արքայականին հասնելուն տակաւին ոչ մէկ կարգադրութիւն ձեռք առնուած չէր բնակեցնելու Նաբոլէօնը, որ ստիպուեցաւ առժամեայ կերպով անցնել երկու ամիս Պրեստըս, Անգլիացի վաճառականի մը տունը։ Ասկից վերջն էր որ իր արամադրութեան տակ զրուեցան Լօնկվուտի փայտակոնրտ բնակարանը։ Լօնկվուտ փայտեայ բնակութեան տուն մըն էր, որուն գերաններն ու տախտակեայ որմերը անձրևային եղանակին 8 ամիս շարունակ կը բորբոսանային խոնաւութեան ազդեցութեան տակ։ Իսկ ընդհակառակը տարուան միւս չորս ամիսներու ընթացքին սենեակը կը փոխուէր հնոցի մը արեւադարձային արեգակին կիզիչ ու խանձող կրակին տակ։

Լօնկվուտի բնակարանը մասնաւորապէս ընտրուած էր կըղզիին մէջ ունեցած իր ամենավատ և ապստողջ դիրքին պատճառաւ։ Այս երկիր մահացուցիչ է կ'ըսէր Նաբոլէօն, հոն ուր բոյսեր չեն անիր կամ ձգոյն կ'ըլլան այդ տեղերը մտրդիկ չեն կրնար բնակիլ։ Այս հաշիւը Բիթթի առակեցներուն ուսադուրքներէն վրիպած չէ։ Օդը դարձնել չաշտաւանի գործիք մը, այս գաղափարը եկած չէ նոյնիսկ ամենակատաղի եւ վայրագ մարդոց միտքը։ Եւ այս տեսակ խժոժութեանց գաղափարները միայն թայմզի եղբերներուն վրայ կրնան ուղեւանալ։

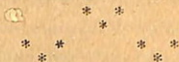
Այս հեռաւոր ժայռին վրայ Նաբոլէօնի գոյութիւնը կը բաժնուէր, գարշելի Հիւսսօն Լըվի խժոժութեանց և այն մը-խիթարութեանց միջև որ կը բերէին արքայաւորին, հաւատա-րիմ բարեկամութիւնը և ճշմարիտ անձնուիրութիւնը անոնց

որ կամաւորապէս եղած էին իր անբաղաւթեան ընկերները :

Հիւստօն Լըվ, աւելի գերեպա՛հ մը քան կառավարիչ, ճշմարտապէս անարժան էր սպայ անուան և կ'անպատուէր այն սուրը զոր կը կրէր, կը ջանար ստեղծել միշտ նորանոր դժուարութիւններ այս Մեծ Մարդուն հանդէպ, որուն պահապանն էր: Բանտարկեալներուն առօրեայ գինիին վրայ իսկ տուրք դրաւ: Նոյնիսկ այնքան յառաջ գնաց որ մերժեց հարկ եղած անունդը տալ անոնց: Այլ աւելի ցաւալի բան մը, հարութիւնը այնքան յառաջ տարաւ որ ստիպեց կայսրը ծախել իր սպասներն ու արժաթեղէնները, անուցանելու իր աքսորի ընկերները: Ան կը մերժէր այն թերթերն ու լրագիրները զորս կ'ուզէին իրմէ, և պարտագրեց Նաբօլէօնին այն անհաւատալի տանջանքը զոր կը պատճառէ երկար ատեն առանց լուրի մը նալը: Ընդհակառակը, կուտար բոլոր այն թերթերն ու գրքքերը զորս կը հրատարակուէին Նաբօլէօնին դէմ, Ֆրանսայի մէջ կամ այլուր, Պուրպօններու կառավարութեան ազդեցութեան տակ: Ուր անոր անունը, անոր պատիւը թշնամանուած էր, և կամ նոյնիսկ անոր զինուորական արժէքը քննադատութեան փոսակայ դարձած էր տխմարներու և ազէտներու կողմէ: Բոլոր այն նամակները զորս աքսորեալները կ'ստանային կամ կը գրկէին, կը կարդացուէին Հիւստօն Լըվի կամ տնոր քարտուղարին կողմէ: Նոյնիսկ այն ճամբորդները որոնք երբեմն կուգային կայսրը տեսնելու, որոնք տեսակցութիւն ունեցած էին Մարի-Լուիզին և Հռովմի թագաւորին հետ Եւրոպայի մէջ, կ'արգիլուէին ընդունուիլ Նաբօլէօնին քով:

Ասիկա ալ բաւական չեղաւ իր, Հիւստօն Լըվ, երբ տեսաւ որ հաւատարիմ ընկերներու բարեկամութիւնը մխիթարութիւն մըն է, կայսեր համար, որոչեց անկից ալ զրկել զայն: Ասոր համար յաջորդաբար մեկնիլ տուաւ Տօքթ. Օ'Մէա-րան, զոր կը խնամէր օգոստոսեան աքսորականը սիրով և անձնուիրութեամբ, յետոյ կոմս Լաքսարը և զօրավար Կուրկօն: Միայն զօրավար Մօնթօլօն և մարաջախտ Պէրթրանը արածնուեցան մնալ անոր հետ: Հրաժեշտի ողջոյնները, Նաբօ-

լէօնի, անոնց որ կը խլէին իրմէ, նորոգեցին այն տառապանքն ու ցար զորս զգացած էր ան ֆրանսական ցամաքին հրաժեշտ տալու ատեն:

Իր գերութեան ու արքայի ընթացքին սպրեցաւ ժիօրինակութեան և ձանձրոյթի ահաւոր կեանք մը ուստի Նարօլէօն փորձած էր սահղծել կարգ մը ժամանցի միջոցներ, պտոյտ և ձիափարութիւն, բայց չուտով ստիպուեցաւ հրաժարիլ այս վերջինէն հակառակ անոր որ մեծ հաճոյք կզգար անկէ: Վայրենաբարոյ Հիւսսօն Լըվ Մեծ արքայականին պտոյտին համար որոյ սահման գծած էր միայն 12 մղոն տարածութեամբ տեղ: Եւ ձիով կամ ուղով պտոյտի չէր կրնար ելլել առանց Անգլիացի սպայի մը ընկերակցութեան: Որով Պաշարարթ չատ քիչ անգամ գուրս կ'եկէր, որովհետեւ կը զայրանար այն հսկողութեան համար, որուն ենթակայ էր, և այս տեսակ կամաւոր զրկումը ամէն կարգի պտոյտներէ խորտակեց առողջութիւնն անոր, որուն համար ֆիզիքական գործունէութիւնը էական պէտք մըն էր. անկա կ'ըսէր թէ Այն հոգեվարք, զոր իրեն կրել կուսային, ամառի ու բարբարոսական էր, քէ աւելի անկեղծ ու կոռուի պէտք էր թլլալ ու զինքն մեռցնել: Ըսողներ եղած են թէ Նարօլէօն ուղած է փախչիլ. օ'Մէաքա կը հերքէ ասիկա, և կ'ըսէ. «Կայսրը քանիցս ըսած է թէ իր մտքէն չ'անցընէր փախչիլ. բայց երբեք այս մասին պատուոյ խօսք տուած չէր, և արդէն ատանկ խօսք մը չպիտի տար այլ, որովհետեւ խոստովանած պիտի ըլլար թէ սովորական օրէնքներու համաձայն բանտարկեալ մըն էր»:

Յաճախ մշակի հագուստ մը հագած, զուխը դրած յարդէ լայնեզր գլխարկ մը ան կը հսկէր իր ընկերներուն հետ պատեղներու մշակութեան, զոր ինքն իսկ տնկած էր Լօնկվուտի շուրջ այդպէսով պալաքերու արեգակին հեղցօցիլ տարուածեան դէմ:

կղզիին վրայ փչող յաճախակի հովերու ազդեցութենէն պաշտպանուելու համար, իր ընկերներուն օգնութեամբ և իր իսկ ձեռքով շինած էր հողաբլուր մը:

Այս նիւթական և ձեռական աշխատանքներէն դատ Նաբոլէօն իր գերութեան երկար ժամերը կը գործածէր թելադրելու իր յուշերը իր ընկերներուն, որոնք իրենց ընտանիքով յօժարած էին ընկերանալ թեթեւցնելու անոր մենութեան տառապանքն ու տանջանքը: Եթէ իր յիշատակները տուն տալէ դադրէր, իր աքսորի ընկերներուն հետ կը խօսակցէր իր թագաւորութեան շքեղութեանց վրայ, իր զաղափարները կը յայտնէր քաղաքականութեան և փիլիսոփայութեան վրայ, երբեմն ալ, ամբողջ օրեր կը մնար խորհրդածութիւններու մէջ մտնուած, լռին. իր սենեակին մէջ առանձինն, ոչ ոք պէտք էր վրդովէր իր առանձնութիւնը:

Իր ժամանակին մեծ մասը կ'անցնէր նաև կարգալու դասական հեղինակներու գործերը: Քասիթ, Բօլիսլ, և մանաւանդ Կեսար և իր «Յիշատակները» հիշերու մէջ իր սիրական հեղինակներն էին, Գալով ֆրանսական գաղական նոր հեղինակներուն միշտ իր հիացումը կը յայտնէր ամէն պարագաներու մէջ. Գօրէնի:

Եւ երբ իր յուշերը կը թելագրէր իր պատերազմներուն վրայ, Սօթթօլօնի, Կուրկոյի և Լասյասի, ինքզինք կը մոռնար յաճախ իր անցեալի յուշերուն մէջ այն աստիճան որ իր համեստ կերակուրին ժամանակը կ'անցէր չատ անգամ, զոր պէտք էր յիշեցնել իրեն:

Յաճախ իր ճաշը կիսատ կը թողուր վերստին կարգալու և նօթագրելու այն թերթերը զորս գրուած էին իր թելադրութեամբ իր ընկերներուն կողմէ:

Ան կը սիրէր ամէն բանէ աւելի երկար թաղուիլ խօսակցութեանց մէջ, ուր կը բանար բոլորովին իր սիրտը: Հոն կ'երևար մարդն այնպէս ինչպէս որ էր. իր ընկերները երկիւղածօրէն պահած են իր իւրաքանչիւր խօսքը որոնց ամէն մէկը պատմութեան մեծ յուշարձանին մէջ մէկ անկիւնաքարերն են:

Էւ կարելի չէ ըսել թէ ան բանախօսութիւն կ'ընէր մօղովուրդ-
ներու կամ բանականերու առջև. ոչ, Սէնթ-Էլէնի մէջ միայ-
նակ էր, ինքնիրեն հետ. չըջապատուած Ովկիանոսի անհու-
նութեամբ, շուտով ելլելու յաւիտենականութեան և մահուան
առջև. Ան գիտէր թէ այլևս իր երկիրը կրկին չպիտի կրնար
տեսնել: Խօսքերը որ կ'արտասանէր. գաղափարները որ կ'ար-
տայայտէր, ցոլացունէն էր իր մտքին և հոգւոյն: Յաճախ
կրկնած էր իր ընկերներուն թէ միտ ինզիմֆր ցկասած էր ցեղայա-
ցուցիչն ու գործիքը ազատութեան: Ան հասկցած էր թէ միայն Տիկ-
տադորութիւնն էր որ պիտի կրնար այնքան ուժով ըլլալ, կա-
րենալ վերահաստատելու կարգն ու կանոնը Ֆրանսայի մէջ որ
կազմալուծուած էր անխիստ անկանութեան հետեան քով: Բայց
այս ալ միմիայն երկին մէջ Տեմօկրատական սկզբունքներու պահպանութեան
փափաքով եւ նպատակով. Սատրիկ կ'այսպէս էր իր ժամանակակից
վեհապետներու բացարձակապետութիւնը և մանաւանդ աւա-
տապետական ազնուապետականութիւնը:

Սակայն հինգ տարուան աքսորը և բարոյական տառա-
պանքը մէկ կողմէն և նիւթական դրկանքները միւս կողմէն
կայսեր առողջութիւնը օրըստօրէ կը խախտէին, 1819 և 1820
տարիները անցան որոնց ընթացքին կայսեր առողջութիւնը
հետզհետէ կը քայքայուէր և անհանգստութիւնները երթալով
աւելի շատ կ'ըլլային միանգամայն ծանրանալով:

1821 տարուան սկզբնաւորութեան Մեծ մարդը որոշապէս
կ'իյնար: Բայց զարմանալի էր, այնչափով որ իր ուժերը կը
նուազէին իր միտքը ա'լ աւելի կը գործէր. ոչ մէկ վայրկեան
իր զօրաւոր ուղեղը տկարութեան նշաններ ցոյց չտուաւ:
Մարտ ամսուան սկիզբները հիւանդութեան յայտարար նշան-
ները աւելի մտահոգիչ ցկսան դառնալ, Տօքթ. Անթոմարչին
որ կը խնամէր զայն չծածկեց իր մտահոգութիւնները կայսեր
ընկերներէն: Քանի մը որ վերջ նաքօյէօն կանչել տուաւ իր
սնարին քով Վինյալի արեղան, քահանայ մը որ իր հօրեղ-
բայրը կարտինալ Ֆէսչ դրկած էր իրեն և յայտնեց իր խոս-
տովանելու փափաքը: Հիւանդին վիճակը օրէ օր կը ծաւա-

նար և ամէն վայրկեան փախելու պէտք կ'զգար։ Իր վիճակին վրայ բնաւ անբջանք չ'ունէր, և ուզեց որ գերագոյն խորհուրդը կատարեն։ Այն ատեն ըսաւ Մոնթօյօնին.

«Իրջանիկ եմ պարտականութիւնս կատարելու. եւ կը ժաղթեմ ձեզ ալ զօրավար որ ձեր մահուան ատեն նոյն երջանկութիւնը ունենաք։

«Զօրավար, հրաման տուէ՛ք, որ խորան մը կանգնեն քովի «սենեակին մէջ, և հոն զետեղեն սուրբ հաղորդութիւնը։ Կը սկսակածիմ որ Աստուծոյ հաճելի ըլլայ վերադարձնել առողջութիւնս, բայց կ'ուզեմ աղօթել...»

«Այն ատեն ընդհատելով, աւելցուց...

«Ոչ, ինչո՞ւ այդ պատասխանատուութիւնը դնել ձեր վրայ, «պիտի ըսուի թէ դուք, ազնիւ և վեհանձն մարդ, հրամայած էք ամէն բան. կ'ուզեմ անձնապէս տալ այդ հըրա՝
մանները։»

Այսպէս էր որ Նաբոլէօն նախագահեց իր մահուան արարողութեանց, այն մահը որուն շատ անգամներ դիմագրաւած էր, որուն կը նայէր այնքան խաղաղ որքան ճակատամարտի դաշտին վրայ կամ Եաֆայի ժանտախտէ վարակուածներուն մէջտեղ։ Ան գրեց իր կտակագիրը, այդ գերագոյն էջը, որուն մէջ կը ցոլայ իր բովանդակ հոգին. ուր կը փայլի իր սրտին ամբողջ ազնուականութիւնը։ Ան բաժնեց կտակներ իր բոլոր բարեկամներուն միջև, խորհեցաւ ամէնուն վրայ, յիշեց բոլոր անոնք որ իրեն հանդէպ ունեցած էին բարեկամութիւն և անձնուիրութիւն։

Այդ կտակագիրը կոկոխ այս նշանաւոր նախագասութիւններով, «Այսօր 1821 Ապրիլ 15, Լօնկվուտի մէջ, Ս. Հեղինէ կղզի, «Ասիկա իմ կտակս է, կամ վերջին կամքս յայանող պաշտօնագիրը։

«Կը մեռնիմ հռովմէական եւ առաքելական եկեղեցւոյ զաւակ որուն ծոցին ձմեք ծնած եմ, եւ մնացած աւելի քան յիսուն տարի առաջ։

«Կը փափաքիմ որ իմ անիւններս Բանգլիին Սէն գեօի ափանց վրայ, այն ժրգրանական ժողովուրդին մէջ, զոր այնքան շատ սիրած եմ...»

Չորս կամ հինգ օր վերջը, թեթև բարեկալութիւն մը յառաջ եկաւ իր վիճակին մէջ, յոյսը կը վերադառնար իր ընկերներու սիրտը. որոնց բաւ,

« Կ'ուրախանաք արդարեւ, կ'զգամ թէ յաւ եմ, կ'զգամ նաև
« թէ մահս ալ ծօտ է... Երբ այլևս դադրիմ ապրելէ, ձեզմէ
« իւրաքանչիւրը երջանկութիւնը պիտի ունենայ վերաստեա-
« նելու Եւրոպան և իր ընտանիքը: Իսկ ես կրկին պիտի
« տեսնեմ իմ քաջերս Շանգ-Լիի գէի մէջ... »

Այն ատեն դէպի երկինք վերցոյց իր աչքերը, որ լուսաւորուած էին կարծես միւս աշխարհի երևոյթներով:

« Այ՛ Քլեյքը, Տրզէ. Պետիէր, Տիւրօ՛ Կէյ. Միւրա, Մասէնցայ. Պերիէր,
« բոլոր զիս դիմաւորելու պիտի գտնեմ... զիս տեսնելով բոլոր պիտի խեղդանան
« իրենց ուրախութենէն եւ փառսէն... Մեր պատերազմներու մասին պիտի
« խօսինք Օկիպիոնի, Անցիբայի, Կեսարի. Ֆրէտէրիի հետ... միայն թէ, աւել-
« ցոյց ան ժպտելով նորէն, վերջ չվախնան այսօրու պատերազմիկներ մէկ
« անգամէն տեսնելով: »

Մայիս 1-ին Նաբոլէօն ուղեց ելլել. դալուկ մը ունեցաւ, ստիպուեցաւ կրկին անկողին մտնել: Ան բաւ չլուրս օր ետք այլևս ոչ եւս եմ, վերջապէս մահը եկաւ աւելի քան հինգ տարիներու գերութենէ և տանջանքներէ յետոյ. Նաբոլէօն իր կեանքին մինչև վերջին օրը աշխատեցաւ:

Արդարեւ իրար յաջորդող երեք օրերու մէջ, հիւանդութիւնը սաստիկ յառաջացած էր:

Մայիս 1ին արեւադարձային ուրական մը բարձրացաւ կղզիին վրայ, և Լօնկվուտի շրջակայքը տնկուած բոլոր ծառերը արմատախիլ ըրաւ, այս փոթորիկի և հովի սուլումին մէջ էր որ Ֆրանսացիներու կայսրը իր վերջին շունչը փչեց: Մոռնելէն քանի մը երգվայրկեան անաջ հետեւեալ բառերը արտասանեց, զատակա... Ֆրանսա... Ֆրանսա...:

Յետոյ վայրկեան մը վերջ. պարզապէս ըսաւ. Գլուխ... բանակ...

Փոթորիկի շառաջին մէջտեղ աւանդեց իր հոգին, կարծես փոթորիկներու ոգին, հովերու թևին վրայ կը վազէր իմաց տալու ամբողջ աշխարհին թէ զօրաւոր էակ մը, կ'իջ-

նէր բնութեան անդունդներուն մէջ :

Իր վերջին շունչը փչելուն իր հաւատարիմ բնկերները կատարեցին բարեպաշտօրէն այն բոլոր պարտականութիւնները զոր մահը կը թելադրէր :

Անոնք մեծ կայսեր անշնչած մարմինը դրին պատերազմական մահճակալի մը վրայ և զայն ծածկեցին այն պատերազմական վերարկով զոր Առաջին Հիւպոտոս եղած ատեն կը կրէր Մարէնկոյի մէջ : Այդ ժիջոցին էր որ տեղի ունեցան սիրոյ և յարգանքի վայրկենական արտայայտութիւններէն մին, որ ցոյց տուաւ թէ անգլիական մոդովուրդը պատասխանատու չէր բոլոր այն ատելի խժժութեանց որ ձեռք առնուած էր Նաբոլէօնի դէմ : Բրիտանական Նախարարներու կողմէ և հաւատարմօրէն գործադրուած Հիւտսօն Լըվի կողմէ :

Անգլիական զօրագունդին բոլոր զինուորները, իրենց փայլուն հանդէսներու օրերուն հագած հագուստներով, եկան լըուութեամբ և կարգով անցնիլ նշանաւոր դիակին առջևէն : Հիւտսօն Լըվի հալածեց զայն նոյն իսկ մահուան մէջ իսկ, զինուորներուն այս յանկարծական յարգանքի արտայայտութեան դէմ դնել ուզեց : Բայց այն ատեն զօրագունդին զնդապետը միջամտեց :

« Նաբոլէօն մէռած է. բաւ ան կառավարիչին, պատասխանաբարութիւնը եւ բացառութեան օրէնքը որ ի գործ դնելու սխալուած էիմ այլեւս գոյութիւն չունի : Ես իբաւումն ունիմ իմ գօրագունդս պսցցնել այն տեղը ուր նանելի է ինձ... եւ կը պսցցնեմ... »

Այն ատեն տեսնուեցաւ խիստ սրտախիլ տեսարան մը, իւրաքանչիւր անգլիացի զինուոր, անցնելով անոր մահուան անկողնին առջևէն, ձունկը դետին դրաւ և գրեթէ բոլորը համբուրեցին փառաւոր կրկնոցին մէկ անկիւնը որ կը ծածկէր Նաբոլէօնին մարմինը : Մալիս 6-7ին մարմինը ցուցադրութեան դրուեցաւ, Տին մարմինը գմբուեցաւ և անկէ վերջ կայսրը, կայսերական պահակագունդի ձիաւոր-զօրաց համագգետոր հագած, դրուեցաւ չորս հատ իրարամէջ դագաղներու մէջ, Տին տեղի ունեցաւ յուղարկաւորութեան տիւտուր արարողութիւնը որ

այնքան պատկարելի եղաւ այս աւայի ժայռին վրայ :

Կղզիին բոլոր բնակչութիւնը ներկայ էր, կայսեր ընկերները կուգային զսգաղին ետեէն, յիտոյ կուգար կառավարիչն ու Լէյտի Լըվը, սեհր հագած : Դահլճը կուգար նոյնիսկ իր գարշելի ներկայութեամբ նախատել ժահը՝ իր ազնիւ զոհին : Երբ ժարմինը հանգչեցաւ այն փոսին մէջ զոր ինք փորել տըւած էր իր փափաքին համաձայն ժեռախօս ձորին մէջ, կաթուղիկ քահանան ըրաւ վերջին աղօթքը, և թնդանօթի մեծ, որոտազին ձայնը յայտարարեց ովկիանոսի ամենի ալիքներուն, որ Նարօլէօն այլևս այս աշխարհէն մեկնած էր անգարծ : Ահա այսպէս վերջացաւ, Նարօլէօն Ա. ի, ֆրանսացիներու Մեծ կայսեր կեանքը :

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ԿԱԹՍԵՐ ԱՃԻԻՆՆԵՐՈՒՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ
ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ

1840 թուականն ենք :

Պուրպօններու երկրորդ գահակալութիւնը, այն որ հետեւած էր Հարիւր Օրերուն ունեցաւ աղէտաւոր սկզբնաւորութիւն : Զորս տարի ֆրանսական հողը գրաւած միայն թշնամիներուն կողմէ որոնք պարտականութիւն ունէին կարծես Ոստիկանութիւն ընել Մեր տունին : մէջ, ինչպէս կ'ըսէին դաշնակից թագաւորները, թագաւորական յետաշրջական իշարմուժը անասանելի և անլուր ծաւալ ստացած էր : 1793ի գէշ, սոսկումիայից ու սարսափի օրերը վերադարձած էին, Ահաբեկչութիւնը վերսկսած էր, միայն գոյնը փոխուած էր, փոխանակ կարմիր Ահաբեկչութեան հետմակ Ահաբեկչութիւնն էր որ ծայր տուած էր, և ժամանաւորապէս ծայրայեղ խստութեան հասած էր Միտիի մէջ, Կարմիր կամ սպիտակ Սարսափը նոյնն էր, որուն ամէնէն ազնիւ զոհերէն մին եղաւ Մարաշախա Պրիւն : Այն յիշոցին ուր թշնամի զինուորներ ռանակոխ կ'ը-

նէին Ֆրանսան, նոր կառավարութիւնը ի գործ դրաւ սարսափելիօրէն ահաւոր և ցաւալի վրէժխնդրութիւն մը, արդսրացնելով այն ճշմարտութիւնը թէ «երբ մարդ չկրնար տիրոջ բան մը ընել շուներ կը ծնծէ»։ Բարիզի մէջ գնդակահարել տուաւ Օպսէրվաթուարի հրապարակին վրայ, Մարաշխտ Նէյը, քաջերու քաջը, տասնըհինգ տարեկան էր մղուած ճակատամարտներու հերոսը, այն մարդը որուն յանդգնութիւնը նոյնիսկ թշնամիներուն հիացում կ'առթէր։

Կայսերական սպաներու ղէմ հալածանքը սուր հանգամանք մ'առաւ, նոյն ատեն բոլոր ազատութիւնները իրարու ետեւէ ջնջուեցան, ոչ միայն մամուլի ազատութիւնը կաշկանդուեցաւ, այլ նաև հրատարակուող թերթերու թիւերը պակսեցնելու համար հաստատեցին թերթերու երաւխաւորութիւնը։ Նշանաւոր նկարիչներու նկարները որոնք կայսրութեան յաղթանակները կը ներկայացնէին, արգիլուած էին Գեղարուեստի Սրահը մտցնել, թագաւորի մասնաւոր հրամանով... Մարաշխտ Նէյէն վերջ, Լապէտոյէր, Մութօն-Տիւվերնէ, Շարթրան և Պօննէր զօրավարները գնդակահարուեցան, անոնց յանցանքն էր Նաբօլէօնի հրամաններուն տակ կռուիլ Ֆրանսայի թշնամիներուն դէմ...

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐ, որոնք ոչ մէկ տարբերութիւն ունէին Յեղափոխական Ահաբեկչական դատարաններէն, դժբախտաբար բազմաթիւ անիրաւի մահապատիժներով արիւնոտեցին Ֆրանսան։

Հիմ վարչաձեւի սկզբունքներու այս անիրաւախոհութիւնը, անհաշտ ու ատելավառ պատերազմը զորս կը մղուէր 1789ի ժողովրդային նուաճումներու ղէմ պատճառ դարձաւ նորանոր արիւնոտ քաւաղութեանց։ Փաղտնի բնկերակցութիւններ կազմուեցան երկրին ամէն կողմը. ինչպէս Քալցոնաբիզը, արքայականներու անսոհմութեանց արդիւնքն էր։

Լուդովիկոս ԺԼ.ի յաջորդող Կարոլոս Ժ.ի իշխանութիւնըն ալ ժողովրդականութիւն չկրցաւ չահիլ և Անիկա առաջարկեց և թողաւ խորհրդարանէն մէկ միլիաոն՝ զաղթականներու

համար :

Ժողովուրդը սկսաւ տրտնջալ ու խլրտիլ և երբ ժողովուրդը կը սկսի մռնչիլ կը նշանակէ թէ Յեղափոխութեան որոտումը մօտալուտ է :

Կարելոս Ժ. հասկցաւ, և ազգին ուշադրութիւնը այլ տեղ կեդրոնացնելու նպատակաւ կազմակերպեց Ալճերիոյ արշաւանքը, որուն գրաւումը կրցաւ իրականութիւն դառնալ միայն յաջորդ կառավարութեանց օրով :

Սակայն ազգին համբերութիւնը սպառած էր այլևս, բաժակը սկսած էր յորդիլ: 1830ի 27, 28 և 29 Յուլիսի օրերուն Բարիզ յեղափոխութեցաւ և վտարեց վերջնականապէս այն ատելի վարչաձևը որուն չէր հանդուրժեր ա՛յլ, - 1830 Օգոստոս 9 ին գահ կը բարձրացնէր Օրլէանի Դուքսը՝ Լուի Ֆիլիպ Ա. անուան տակ, Պարստեազնական միապետութիւնն էր որ կը յաջորդէր հին ռէժիմին :

Ահա այս միջոցներուն էր 22 յուլիս 1832 ին, որ Աւստրիոյ մէջ՝ Սքէծնպրէօն, կը մեռնէր Բայաութատի Դուքսը, Նաբօլէօնի և Կայսրուհի Մարի-Լուիզի որդին: Կը նուաղէր առ յաւէտ այդ դեռատի կեանքը 21 տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ, այն միևնոյն սենեակին մէջ ուր իր հայրը վակրամի խաղաղութեան դաշինքին պայմանները յաղթականօրէն տուն կուտար պարտուած դաշնակիցներուն :

Մեր ծրագիրէն դուրս է սակայն Յուլիսեան Միապետութեան պատմականն ընել այլ կը բաւականանք արձանագրելով ամփոփումը այն պարագաներուն որոնց ծնունդ տուաւ :

Շեշտենք միայն թէ Լուի Ֆիլիպի իշխանութեան սկիզբը տեղի ունեցաւ հատուցումի հանդիսաւոր դէպք մը, 1833 Յուլիս 29ին Նաբօլէօնի արձանը հանդիսաւորապէս և մեծ փառաւորութեամբ վերստին տեղաւորուեցաւ վանտոմի սիւնին վրայ, ժողգած էինք ըսելու թէ Պուրպօնները փրանսայի գա-

հին վրայ հաստատուելէ վերջ իրենց առաջին գործերէն մին եղաւ կործանել քանդել այդ արձանը, որուն պղինձի խրաքանչիւր կտորը կը յիշեցնէր մէյ մէկ յաղթանակ մը փառաւոր տարուած՝ Պրանսայի թշնամիներուն վրայ:

1871ին կոմիւնարներն ալ նոյնը պիտի ընէին:

Այս հատուցումը սկզբնաւորութիւն մըն էր տակաւին, որովհետեւ 1840 Մայիսի 11ին, նախարարապետ Պրն. Տը Րէմիւզա, խօսեցաւ երեսփոխանական ժողովի մէջ հետեեալ ճառը.

Պարոններ

Նորին վեհափառութիւն թագաւորը, հրաման րբաւ նորին ամենապատուութեան իշխան տը ժուանվիրին, որպէսզի իր նաւերով երթայ Սէնթ-Էլէն կղզին (ընդհանուր ցարժում). անկէ նաբօլէօն կայսեր աճիւնները վերադարձնելու (ծափահարութիւններ քոլոր նստահաններու վրայ):

Արդ ձեզմէ կը խնդրուի քուէարկել՝ զանոնք ֆրանսական հողին վրայ արժանաւորապէս բնդունելու միջոցները, և հոն կառուցանել նաբօլէօնի վերջին գերեզմանը:

Այդ աճիւնները ինվալիտի մէջ պիտի տեղաւորուին, կարելոր է ուրեմն այդօրինակ յիշատակի մը վեհութեան համար որ այդ դամբանը գիտեղութի աշնպիսի վայրի մը մէջ հետեւ հանրային կեդրոնէ մը, հետեւ նմանապէս ազմկայոյզ և մտացիր ամբօխէն:

Պատշաճ է որ անկա տեղաւորութիւն և նուիրական վայր մը, ո՛ւր կարենան այցելել երկրւղածութեամբ բոլոր անոնք որ կը յարգեն փառքը և հանճարը, մեծութիւն թիւնն ու դժբախտութիւնը:

Անկա կայսր և թագաւոր եղաւ, անկա օրինաւոր վեհապետներ մեր երկրին և այդ տիտղոսով կրնար թաղուիլ Սէն-Տընիի արքայական դամբարանը. բայց նաբօլէօնին համար արքաներու սովորական շիրիւր շատ հասարակ բան մը պիտի ըլլար: Անկա պէտք է որ իշխէ և հրամայէ դեռ աշն սըրբավայրին ծոցին մէջ ուր կ'երթան հանգչիլ հայրենիքի փա-

ռապանձ զինուորները և ո՛ւր պիտի երթան ներշնչուիլ միշտ անոնք որ վաղը այդ միևնոյն հայրենիքը պաշտպանելու նուիրական պարտականութեանց պիտի կոչուին։

Իր սուրը պիտի տեղաւորուի իր հողակոյտին վրայ։
Մեր գեղարուեստն այդ վեհ գմբեթին տակ պիտի ջանայ բարձրացնել արժանաւոր շիրիմ մը . և թէ կրնայ-հոն քանդակուելիք վեհապանծ անուան, Այդ յուշարձանը պիտի ունենայ պարզ գեղեցկութիւն մը, մեծդիւ պատկառազդու ձևեր և ժամանակի աւերումներուն դիմադրաւելու կարող անքասանելի տեսք մը։

Երեսփոխանական ժողովն ու Երեւակոյտը ընդփոյթ քուէարկեցին խնդրուած վարկը և իշխան տը ժուաժիլ մեկնեցաւ դէպի Սէնթ-Էլէն Պէլ-Քուլ և Ֆալօրթ շոգենաւերով, Տաճը հոգի անոնցմէ որ ընկերացած էին կայսեր իր աքսորանքի ժամանակ միասին մեկնեցան և հոկտեմբերին սկիզբները հասան Սէնթ-Էլէն։

Դիակը շիրմէն հանուեցաւ նոյն ամսոյն 15ին։ Կէս գիշերին սկսան քակել պերեզմանին պատերը։ Գիրեզմանը շրջապատուած էր երկաթէ ցանկապատով մը ու ուրի մը շուքին և բըրիտանական բանակին յիսնապետի մը պահապանութեան տակ։

Հոկտ. 16 ին, առաւօտեան ժամը տասնին, ժահոցենիէ դագաղը անվթար դուրս բերուեցաւ։ Իշխան տը ժուանվիլի ներկայութեան բաղուեցաւ դագաղը և խիստ յուզիչ, տխուր տեսարան մը յառաջ եկաւ, երբ դագաղին կափարիչը վերցուցին, տեսան ԿԱՅՍՐԸ... Ինժնէր : Դիմագծուած թիւեր թէ և խանգարուած, այլագունած սակայն ճանաչելի։

Համազգեստը, ուսնոցները և կուրծքը զարդարող պատւանշանները քիչ մը անոնցմէ էին ժամանակի աւերիչ ազդեցութենէն...

Ժամը մէկին, մարմինն պաշտօնական ինքնութիւնը ճշգրտելու ձևակերպութենէն վերջ դագաղը գոցուեցաւ և դրուեցաւ երեք փաթոյթներու մէջ, ժամը երեքին յուղարկաւոր

Թափօրը սկսաւ քալել զէպի նաւահանգիւտ, մինչ այդ բերդերու և ֆրանսական նաւերու թնդանօթները կը դոռալին ամէն վայրկեան : Վերջապէս ժամը վեցին Նաբօլէօնի փառաւոր ածիւնները կը հանգչէին ֆրանսական նաւու յը Լապօյն գրօշին հովանիին տակ :

17 ին նաւուն վրայ տեղի ունեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն մը, թնդանօթի, ֆրանսայի թնդանօթի որոտալիը աղմուկին մէջ :

30 նոյմ. ին Պէլ-Բուլ Շէրպուրկ կը հասնէր :

Կայսեր մարմինը 8 օր մնաց այս նաւահանգիստին մէջ. աւելի քան 100000 անձեր չրջակայ երկրամասերէն փութացած, եկած էին տողանցիլ զագաղին առջևէն :

Գեկտ. 8ին Նորմանիա շոգեհաւը Նաբօլէօնի ածիւնները Հալլըր տարաւ և անկէ ալ Տորուս նաւուն պարտականութիւն տրուեցաւ Բարիդ փոխադրել զանոնք Սէն գեալին վրայէն :

Առաջին հանգրուանը եղաւ Բուէն :

13ին Բուաօիի մէջ, տ'Օմալի դուքսը եկաւ միանալ Թափօրին : 14ին Նէօյի հասան. Սէնի սփերը խոռոն բազմութեան մը ներկայութենէն սև կ'երևար, և հետզհետէ կ'աւելնար քանի կը մօտենային Բարիդին : 14ին նաւը կանգ առաւ Քուրպուայի կամուրջը :

Եւ վերջապէս հասաւ մեծ օրը. Գեկտեմբերի 15ին էր օր, երեքշաբթի օրը Նաբօլէօնի ածիւնները հանդիսաւոր կերպով մտան Բարիդ :

Ժամը 11ին, թնդանօթը, որ այնքան անգամ որոտած էր Մեծ կայսեր հրամանաւ լսել տուաւ իր ձայնը վշտով և միանգամայն փառքով լի. ասիկա այն վայրկեանին ուր մեռելակառքը կ'անցնէր Յագթական կամարի տակէն :

Ահ, ինչ անմոռանալի տեսարան... ինչ մեծ յուզում երբ մարմինը անոր՝ որ զողացուցած էր աշխարհը՝ կանգ առաւ վայրկեան մը այս հոյակապ կամարին տակ. շինուած իր հանճարեղ հրահանգով, և որ կը թուէր շինուած ըլլալ իր զէնքերու ճարեղ հրահանգով, և որ կը թուէր շինուած ըլլալ իր թշնամիներուն անփառքէն, իր շահած յաղթանակներէն, իր թշնամիներուն անփառքէն,

դօր ատելութենէն և փրանսական ժողովուրդի սիրէն ու գութութեանքէն :

Երբ մարմինը կանգ առաւ Յաղթական Կամարին տակ, լսուեցաւ անսահման հեծկլտութիւնք մը, և ամբողջ ժողովուրդը մասնակից հղաւ այդ բզջտող յուզման, ձեր գինուօրները, փառապանք փշրանքները Մեծ Բանակին, հօն էին բոլորը. անոնցմէ չատերր պատերազմներու ընթացքին թշնամիի գընդակներէն ծակծկուած իրենց հին համազգեստները հագած էին : Այդ անհուն հեծկլտանքը իրենց կուրծքերէն կ'ելլէր. արցունքներ կը հոսէին այդ հերոսներու կոշտ պեխերէն, որ վերտալին կը տեսնէին իրենց սիրեցեալ ու պաշտելի Կայսրը, ան որուն համար իրենց կիանքը կուտային, և այժմ զայն իրենց մահէն առաջ վերջին անգամ մը բարեկուր գերագոյն մխիթարանքը ունէին. բարեկուր զայն փրանսական հողին վրայ և եռագոյն դրօշի ճառագայթարձակ ծալքերուն տակ :

Ահ, ոչ մէկ դամբանական այնքան պերճախօս պիտի ըլլար քան այդ թափուած արցունքները. ան, այդ մեծ և փառահեղ աշխարհակալը, պէտք էր հրճուէր ու խայտար իր դադաղին մէջ, քանզի իր վրայ թափուող այդ արտասուքները առիւծներու արցունքներ էին. Լեւելի քան 1 200 000 հոգի կը մասնակցէին այդ ընդհանուր ու փոխանցիկ յուզման ու վրշտին, և իրենց արցունքները կը խառնէին «հիներուն» արտասուաք :

Բարիզի բանակին բոլոր զօրագունդերը, բովանդակ ազգային պահակագունդը կարգաւ շարուած էին Նէօյլիի կամուրջէն մինչև Էնվալիտ :

Ահաւասիկ, Նաբօլէօնի աճիւններուն վերադարձին պաշտօնական նկարագրութիւնը :

Բոլոր անոնք որ ներկայ եղած են անխնայեալ վերադարձի այդ արաբողութեան, երբեք չպիտի կրնան մոռնալ այն խորունկ ու ազդու տպաւորութիւնը որ իր օտար կ'սեղծէր յանկարծակիս անցիկ բոլորին նայաւաճիկն եակ,

կայսերական այդ դագաղին, մանիւակագոյն քաւիւով ծածկուած, որուն ներքեւ մեկով կարելի էր տեսնել Մեծն Նաթթէօնը, խաղաղօրէն բնացած իր պատեհազմական տարազով, ծր ժուանվիլի իշխանը քաղաւորին ներկայացուց կայսեր մարմինը քեզով։

Վեհափա՛ռ, Ձեզի կր ներկայացնեմ Նաթթէօն կայսեր մարմինը։

Քաղաւորը բարձր ձայնով պառասխանեց, կ'ընդունէիմ զայն յանուն Գրանսայի։

Կայսեր սուրը կը տանէր Զօրավար Աթալէն բարձի մը վրայ, զայն օր, աւա մարադախ Սուլթին որ աւալ իր կաշիքն յանձնեց քաղաւորին, իսկ Նորին Վեհափառութիւնը դառնալով զօրավար Պէրքեանին րաւա ահուր։

Զօրավա՛ր, Կայսեր դագաղին վրայ իր փառապանքը սուրը զեօեղելու պատճառը ձեզի կր վստահիմ։

Ներկաները չափազանց յուզուած էին այս հոյակապօրէն հանդիսաւոր արարողութենէն, նայուածքները կը դառնային փոխն ի փոխ գէպի մարմինը և գէպի հայժանդամ ձերունի զինուորականները, որոնք այդ փառքին մէջ ունեցած էին իրենց բաժինը։

Ծերունի տպաններ իրենց այտերուն վրայ հոտող ջերմ արտասուքները կը սրբէին և ընդհանուրին գորովը կը միախառնուէր համատարած հիացմունքին ու պաշտումին։

Կայսերական շրջանին ապրող մարդիկ կարծես 20 տարւով երիտասարդացած կ'զգային ինքզինքնին, այդ չքեղութեանց, պերճութեանց մէջ, և նոր սերունդը պահ մը մտածեց թէ կ'ապրէր այն դեղինիկ շրջանին մէջ որուն փառքին մասին այնքան շատ անգամներ կը պատմուէր իրենց։

Ուրեմն կը հանգչի այժմ Ան՝ էնվալիտի ոսկեղօծ գրմութին տակ խորախորհուրդ լուծեան մէջ, ծալքերուն տակ այն դրօշներուն որ իր բանակները գրաւած հայրենիքի թրշնամիներէն. կը հանգչի Ան հոն, Սէն Գեօրգի ԱՓԱՆՅ ՎՐԱՅ, ԱՅՆ ԶԻՐԱՆՍԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՄԷՋ՝ ԶՈՐ ԱՅՆՔԱՆ, ՇԱՏ ՍԻՐԱՄ ԷՐ... ինչպէս որ փափաքեր էր իր մահուան սր նարին մէջ։

Սակայն մեռած չէ Անիկա, Ան կ'ապրի միշտ իր մեծու-

թեան, իր փառքին և յաղթանակներուն յիշատակներով բո-
լոր Սրանսացիներու սրտին մէջ. կ'ապրի ան այն հաստատու-
թիւններով որոնցմով օժտեց ան հայրենիքի իւրաքանչիւր
անկիւնը որոնք ցփերջ պիտի կրին իր բացառիկ ու եզական
հանճարին անկորնչելի գրոշմը. իր յիշատակին կանգնելով
այդպէսով յօշարձաններու ամէնէն հոյակապը: Կ'ապրի ան,
այն սարսափին շնորհիւ որ ներշնչեց Սրանսայի թշնամիներ
ուն իր չուփն անգամ. կ'ապրի ան, վերջապէս, և պիտի
ապրի յաւիտենապէս այն խորունկ ու անսահման սիրոյն չը-
նորհիւ որ գիտցաւ ներշնչել բոլորին և այդ սէրը պիտի չա-
րունակէ մնալ բոլորին սրտին մէջ իր ժահէն վերջն իսկ:

Արդարեւ, Նարօլէօն, եղած է և է՝ Կեֆղանի խորհրդանշանը
Ֆրանսացի ժողովուրդին: Իբր զինուոր ժարմնացուցած է անոր
քաջութիւնը, յանդգնութիւնը խիզախութիւնը. իբր Կայսր,
Մարմնացումն եղած է գահով և գայիսունով նուիրականացած
սկզբունքներու. իբր օրէնսդիր՝ ան արտայայտած է անոր
հանճարը ազատ և յատակ:

Սրանսացի ժողովուրդը սերտօրէն միացած է սրտով՝ Նա-
րօլէօնին: Երբ Կայսրը յաղթական ըլլար, ժողովուրդն էր որ
կը յաղթէր իրմով. երբ տառապէր Կայսրը, ժողովուրդը
կը տառապէր իրեն հետ. և տհա ճիշդ այդ անքակտելի միու-
թիւնն է. վեհապետին և իր ժողովուրդին միջև, որ կը թուի
ըլլալ Նարօլէօնի առաքելութեան միսիոնը՝ իրական նկարա-
գիրը, որով Ֆրանսայի իրական ընտելացն եղաւ: Այո՛, հայրենիքը
անբաժանելիօրէն ընկերակցեցաւ իր յաղթանակներուն և տա-
ռապանքներուն և ան նախանձախնդրօրէն կը պահէ անեղծ
իբր ամէնէն թանկագին ժառանգը իր պատմութեան, միշտ
կենդանի յիշատակը այս հսկայատիպ հանճարին, որ Սրանսա-
կան ազգը դարձուց աշխարհի ազգերուն է՛ն առաջնակարգը:

Գացէ՛ք ամենախառնար խրճիթը Սրանսայի գիւղերուն ու
լեռներուն, այցելեցէ՛ք ամենահամեստ գեղջկական բնակարան
մը, Կայսեր պատկերներն պիտի հանդիպիք միշտ ու ամենուրեք
իւր յիշատակին պէս, և նշանաւոր երգահան Պէրանտէն հայ-

րենիքի յաղթանակներուն անմահ երգիչը, այդ բանը արտա-
յայտած է երկու անմահական տողերու մէջ.

Պիտի պահուի իր յիշատակը
Երկաթ ասեց խրհիքներուն ձակը

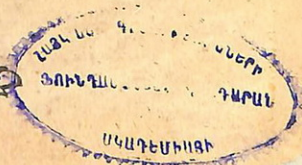
Եւ իր տարաբախտ մահէն վերջ, աւելի քան իր կենդա-
նութեան, կը թուի նուաճած ըլլալ ո՛չ միայն Եւրոպան այլ
բովանդակ աշխարհը: Անոր յատին սովէն լեզուով գրուած
գրքերու թիւը անհաւատալի է. բոլոր հռչակաւոր նկարիչներ
կը ներշնչուին ամէն օր անոր գործերով իրենց տաղանդը
փորձելու կամ յաւերժացնելու համար: Եւ նոյնիսկ մինչև ա-
ռիկան հեռաւոր անկիւնները Ռուսիոյ, Ամերիկայի, ամէնէն ա-
ւելի ժողովուրդականը իր նկարներն են:

Կայսեր յիշատակը ուրեմն կ'ապրի իւրաքանչիւր Ֆրան-
սացիի սրտին մէջ, անմահ վերապրումը փառակերտ ասպա-
րէզի մը որուն գերագոյն պսակումը եղաւ մարտիրոսական
փառապսակը:

Ան իրապէս արժանի զաւակը հանդիսացաւ Ֆրանսայի օր
իրեն առաջնորդ ընտրած էր գայն:

Իսկ Ֆրանսան միշտ արժանի պիտի ըլլայ իրեն: Եւ եթէ
օր մը, սե փոթորիկ մը սպառնայ իր սիրեցեալ հայրենիքին,
կարելի է վստահ ու ապահով ըլլալ թէ Մեծ Մարդուն շուքին
տակ և անոր յիշատակովը բոցավառուած ու խանդավառ մարդ
մը պիտի ելլէ այդ ժողովուրդին ծոցէն, որ, իր մեծ նախոր-
դին շաւիղէն ու անոր հետքերուն վրայէն քալելով պիտի
կարենայ փռչիլ մէջ թաղել ու անէացնել արտաքին բոլոր
թշնամիները վերադարձնելով հայրենիքին նոր մեծութեան և
նոր բարգաւաճութեան ու բարօրութեան նախանձելի օրեր:

Վ Ե Ր Զ

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220046796

